

М.М.Мухаммедов, С.А.Исхакова,
Ю.П.Уринбаева, Б.Б.Мардонов,
З.М.Мухаммедова, Й.М.Халиков, С.Тўрабеков

ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИҚИ:
ДАРОМАДЛАР
ВА ИҚТИСОДИЙ
РАҚБА АНТИРИШ

М.М.Мухаммедов, С.А.Исхакова, Ю.П.Уринбаева,
Б.Б.Мардонов, З.М.Мухаммедова, Й.М.Халиков, С.Тўрабеков

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ: ДАРОМАДЛАР ВА МОДДИЙ РАЎБАТЛАНТИРИШ

Самарканд - 2017
“Zarafshon” нашриёти

333
651

65.32

М 93

М.М.Мухаммедов, С.А.Исхакова, Ю.П.Уринбаева,

Қишлоқ хўжалиги: даромадлар ва моддий рағбатлантириш. [Монография]

М.М.Мухаммедов, С.А.Исхакова, Ю.П.Уринбаева, Б.Б.Мардонов

З.М.Мухаммедова, Й.М.Халиков, С.Тўрабеков. - Самарканд.: "Zarafshon"

2017, 144 бет.

КБК 65.32

Монография иқтисод фанлари доктори, профессор
М.М.Мухаммедов таҳрири остида тайёрланган.

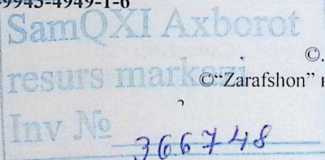
Тақризчилар: Ж.Р.Зайналов – иқтисод фанлари доктори,
профессор..

М.Қ.Пардаев – иқтисод фанлари доктори,
профессор

Монографияда қишлоқ хўжалигига жалб этилган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда даромадларнинг тутган ўрни, уларни шакллантириш ва тақсимлаш механизмларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда такомиллаштириш йўллари кенг ёритилган. Расмий статистика маълумотларнинг таҳлили асосида фермер хўжалиги даромадларига таъсир кўрсатувчи омиллар, хўжалик ялпи даромадларини шакллантиришда иштирок этувчи бозор субъектлари – фермер, ёлланма ишчи ва давлат манфаатларини уйғунлаштириш, томонларни моддий рағбатлантириш масалалари батафсил ёритилган. Айниқса ишчи-ходимларни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш асосида фермер хўжалиги фаолияти пировард натижаларини ва ижтимоий иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммоларига катта эътибор қаратилган.

Монография қишлоқ хўжалиги соҳаси, хусусан, иқтисодий бўлимлари мутахассислари, шунингдек, магистрлар, докторантлар ва бошқа илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4949-1-6

©. Мухаммедов М.М.

© "Zarafshon" нашриёти ДҚ, 2017

МУНДАРИЖА

Кириш	4
I.боб. Меҳнат ресурслари ва қишлоқ хўжалигида улардан унумли фойдаланишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари	8
1.1.Меҳнат ресурслари – бебаҳо бойлик, улардан самарали фойдаланиш – замон талаби	8
1.2.Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишда даромадлар ва моддий рағбатлантиришнинг роли	18
1.3.Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг ва даромадларни шакллантириш ҳамда тақсимлашнинг ўзига хос хусусиятлари ва асосий йўналишлари	21
1.4.Фермер хўжаликлари даромадларига таъсир кўрсатувчи омиллар, уларнинг таснифи ва таҳлили	34
1.5.Қишлоқ хўжалиги корхоналарида даромадларни шакллантириш ва тақсимлашнинг ташкилий – иқтисодий механизмлари	52
1.6.Инсон омилини ривожлантириш – меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш ва хўжалик даромадларини оширишнинг асосий мезони	55
II.боб. Қишлоқ хўжалик соҳасида банд бўлган аҳоли даромадларини кўпайтириш ва меҳнатини моддий рағбатлантириш тизими самарадорлигини ошириш йўллари	70
2.1. Иш ҳақи ва ишчи-ходимларни моддий рағбатлантириш тизимининг таҳлили	70
2.2.Қишлоқ аҳолиси даромадларини шакллантиришда давлатнинг роли ва уни такомиллаштириш йўллари	90
2.3. Фермер хўжаликларида иш ҳақи фондини тақсимлаш тизимининг таҳлили ва меҳнат натижаларини рағбатлантириш	103
2.4. Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалиги ишчи-ходимларининг меҳнатини моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш	113
2.5. Қишлоқ жойларида меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш ва аҳоли даромадларини оширишда томорка хўжалигининг роли	125
Хулоса	136
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	140

*Гулдамас яшнаб Ватан, то элда меҳнат бўлмаса,
Хар иш олга босмагай, меҳнатда рағбат бўлмаса.*

Ҳабибий

КИРИШ

Режали, маъмурий-буйруқбозлик тизимидан эркин бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизимга ўтиш барча ресурс ва имкониятлардан, жумладан меҳнат ресурсларидан, интенсив асосда, ўринли ва ўта тежамкорлик билан фойдаланишни ва юқори иқтисодий самара олишни тақозо этади. Энг муҳими, айнан бозор иқтисодиёти шароитида ана шу нодир ва бебаҳо, аксарият ҳолларда қайта тикланмайдиган, ресурслардан интенсив фойдаланиш учун реал имкониятлар ва ундовчи рағбатлар яратилади, ресурсларни тежашнинг қудратли механизмлари (рақобат, баҳо ва бошқалар) амал қилади. Ушбу долзарб ва мамлакат миллий иқтисодиётини тез суръатлар билан юксалтириш, уни янги чўккиларга кўтариш нуқтаи назаридан ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган муаммони ҳал этиш кўп жиҳатдан кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш иштирокчиларининг, яъни тадбиркорлар ва ёлланма ишчиларнинг меҳнат ва унинг натижаларига бўлган муносабати билан белгиланади. Бозор иқтисодиёти шароитида токи улар (тадбиркорлар ва ёлланма ишчилар) ўзларининг иқтисодий фаолияти, унинг натижа ва самарасидан юқори даражада манфаатдор бўлмас эканлар, токи улар астойдил ва натижалар меҳнат қилишга катта қизиқиш билдирмас эканлар, миллий иқтисодиётни юксалтириш муаммоси ўзининг ечимини топмайди ва муаммолигича қолаверади. Барча бозор субъектларининг моддий манфаатдорлигини таъминлашнинг, уларнинг хулқ-атворига кучли таъсир кўрсатишнинг иқтисодий воситаларидан бири – даромадлар уларни шакллантириш ва тақсимлаш механизмлари ҳисобланади. Даромадлар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир иштирокчисининг мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулотдаги улуши ва шу сабабли, томонларни кучли моддий рағбатлантиришнинг асосий воситаси сифатида амал қилади. Маънавий рағбатлар, қақириқлар, шиорлар, буйруқлар ва бошқ. маъмурий воситалар, умуман бозор субъектлари хулқ-атворига таъсир кўрсатишга қаратилган ҳар қандай чора-тадбирлар ишлаб чиқаришни юксалтиришда вақтинчалик, қисқа муддатли самар бериши мумкин. Лекин бозор хўжалиги шароитида иқтисодиётни

барқарор ривожлантиришнинг асосий ва самарали воситаси — даромадлар (фойда, иш ҳақи ва бошқалар) ёрдамида ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларини моддий рағбатлантиришдир.

Товар-пул муносабатлари ва эркин тадбиркорлик тамойилларига асосланган бозор иқтисодиёти шароитида даромадларнинг шаклланиши ва аҳоли ижтимоий-иқтисодий гуруҳлари ҳамда бошқа бозор субъектлари ўртасида тақсимланишининг ўта мураккаб ва таъсирчан механизмлари мавжуд. Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат миқёсида миллий даромаднинг тақсимланиши, айниқса, унинг қайта тақсимланиши давлатнинг ушбу тизимга хос камчилик ва нуқсонларни муайян даражада бартараф этишнинг ва барча аҳоли қатламлари ҳамда ижтимоий-иқтисодий гуруҳ иқтисодий манфаатларини мувофиқлаштиришнинг, томонларни кучли моддий рағбатлантириш ва самарали иқтисодий фаолият юргизишга ундашнинг бош нуқтаси ва асосий мезонига айланади.

Бозор муносабатлари юқори даражада ривожланган ва самарали амал қилаётган мамлакатда даромадларнинг макродаражада (миллий даромад) ва микродаражада (корхона даромадлари) шаклланиши ва тақсимланиши иккита муҳим йўналишдаги вазифаларни ечишда асосий ўрин эгалайди.

Биринчидан, даромадлар аҳоли турмуш даражаси ва сифатини юксалтиришда, яъни энг асосий ва стратегик жиҳатдан ўта муҳим ижтимоий муаммони ечишда, ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Даромадларни шакллантириш ва тақсимлаш жараёнида уй ҳўжаликлари, корхоналар, давлат идора ва ташкилотлари ўртасида турли мазмун ва йўналишдаги ижтимоий муносабатлар юзага келади. Тадбиркорларга яратилган имконият ва иқтисодий эркинликлар оқибатида аҳоли турли қатламлари ўртасидаги даромадларнинг тенгсизлиги ва моддий табақаланувнинг кучайиши ҳамда уни муайян даражада пасайтириш мақсадида давлатнинг даромадларни тартибга солишда фаол иштироки бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизимнинг энг нозик, энг мураккаб ва айни пайтда, энг долзарб масалаларидан бирига айланади. Чунки миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш асосида кам таъминланган ва ташқи ёрдамга муҳтож аҳоли қатламлари кучли ижтимоий ҳимоялаш, юқори даромад оладиган аҳоли қатламлари билан кам даромад оладиган аҳоли ўртасидаги моддий табақаланиш даражасини маълум даражада пасайтириш

чора-тадбирлари бозор тизими ижтимоий барқарорлигини таъминлашнинг детерминантлаштирувчи омилига айланади. Барча бозор субъектлари ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг уйғунлиги, томонлар манфаат ва интилишларининг тўғри, адолат юзасидан ҳисобга олинганлиги жамиятдаги ижтимоий муҳитнинг мустаҳкамлигида, барқарорлигида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Шу сабабли, агар биз давлатнинг самарали макроиқтисодий сиёсат моделини шакллантиришнинг негизида барча бозор субъектлари даромадларини шакллантириш ва тақсимлаш механизмлари ётади, деб ҳулоса қилсак, ҳеч қандай жиддий хатога йўл қўймаган бўламыз.

Иккинчидан, айнан ана шу даромадларни шакллантириш ва уларни тақсимлаш методологияси, методлари, тартиб-қоидалари иқтисодий тизим барқарор ва жадал ривожланишининг, яъни иқтисодий юксалишнинг асосий, ҳал қилувчи воситасига айланади. Товар-пул муносабатлари ҳукмронлиги шароитида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш барча иштирокчилари даромад топишдан ўта манфаатдор бўлиб, айнан даромад топиш уларнинг бош мақсадига айланади. Даромад олиш, уни максималлаштириш манфаати уларни иқтисодий юксалиш нуқтаи назаридан фойдали бўлган ишларни: товар ва хизматларнинг янги турларини яратиш ҳажмини кўпайтириш, сифатини яхшилаш, қимматбаҳо ва нодир айниқса қайта тикланмайдиган ресурслардан ўта тежамкорлик билан, асраб-авайлаб фойдаланиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, фан ва техника ютуқларидан унумли фойдаланиш замонавий технологияларни тезкорлик билан жорий этиш ва ҳоказоларни бажаришга ундайди. Айнан даромад топишга бўлган кучли интилиш, бош мақсадга эришиш иштиёқи муайян даражада истеъмолни чеклаш, ундан тежалган маблағларни эса жамғармаган микрофи, келажакда иқтисодий ўсиш муаммоларини ечишда катта ижобий роль ўйнаши мумкин бўлган инвестицион ресурсларни шакллантиришга қизиқиш уйғотади. Шу асосда ишлаб чиқариш кенгаяди, ривожланади, миллий иқтисодиёт юксалишга юз тутади.

Мазкур тадқиқот доирасида биз даромадлар, уларни шакллантириш ва тақсимлашга оид барча мураккаб назарий ва амалий масалаларни чуқур ва ҳар томонлама тадқиқ этишнинг интилуғанимиз ҳам уни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйганимиз ҳам йўқ. Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда даромадларнинг, уларни шакллантириш ва тақсимлаш механизм

ларининг амал қилишидаги ютуқ ва камчиликларни меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигига таъсири нуқтан назаридан таҳлил қилиш, уларнинг сабабларини ўрганиш, тегишли илмий хулосалар чиқаришга ҳаракат қилдик. Бугунги кунда қишлоқ жойларида мужассамланган улкан салоҳиятдан, яъни кўп сонли меҳнат ресурсларидан янада тўлароқ фойдаланиш, уларни миллий иқтисодиётни ҳамда аҳоли турмуш даражаси ва сифатини юксалтиришдаги ролини оширишга асосий диққат-эътиборимизни қаратдик.

Монография муаллифлар жамоаси томонидан и.ф.д., проф. М.М.Мухаммедовнинг умумий таҳрири остида тайёрланган: кириш, 1.1, 1.2, 1.3,1.5,2.3 ва хулоса - проф. М.М.Мухаммедов; 2.4 – проф. М.М.Мухаммедов ва тадқиқотчи С.А.Исхакова; 1.5 – проф. М.М.Мухаммедов ва тадқиқотчи С.Тўрабеков; 1.4. – тадқиқотчи С.А.Исхакова; 1.6– тадқиқотчи Й.М.Халиков; 2.1– тадқиқотчи Б.Б.Мардонов; 2.3– тадқиқотчи З.М.Мухаммедова; 2.5– тадқиқотчи Ю.П.Ўринбаева.

1.боб. Меҳнат ресурслари ва қишлоқ хўжалигида улардан унумли фойдаланишнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари

1.1. Меҳнат ресурслари – бебаҳо бойлик, улардан самарали фойдаланиш – замон талаби

Меҳнат ресурслари – мамлакатнинг бебаҳо бойлиги, фақат улардан унумли фойдаланишга эришилган тақдирдагина жонли меҳнат миллий иқтисодиётни юксалтиришнинг асосий омилига айланади. Меҳнат ресурслари мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини, миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги имкониятларини ва жаҳон хўжалигидаги ўрнини ва мавқеини белгилашда ҳал қилувчи, етакчи аҳамиятга эга. Дунё миқёсида иқтисодчилар томонидан амалга оширилган жуда кўп тадқиқотлар натижасида олинган яқуний хулоса шундан иборат бўлдики, айнан меҳнат ресурслари, инсон омили мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг бош бўғини ҳисобланади¹. Бошқача иборалар билан айтганда, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, халқаро меҳнат тақсимоотида эгаллаб турган ўрни, мавқеи, куч-қудрати, ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлиги, биринчи навбатда, меҳнат ресурслари, уларнинг сони ва сифати билан белгиланади. Шу сабабли меҳнат ресурслари қолган барча ишлаб чиқариш ресурслари – моддий, табиий ва бошқалар таркибида энг катта ижобий самара беришга қодир бўлган бебаҳо ва қимматлисидир.

Жаҳон амалиёти шундан далолат берадики, ана шу қимматбаҳо ресурсларга бой бўлган давлат товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришни узлуксиз ривожлантиришнинг, тобора яхлитланиб глобаллашиб бораётган жаҳон хўжалигида ўз мавқеини мустаҳкамлаб боришнинг чексиз имкониятларига эга бўлади. Бизнинг назаримизда, айнан меҳнат ресурсларига бой бўлган давлат, яъни ресурслари сон жиҳатидан кўп ва сифати юқори бўлган мамлакат ҳозирги замон даъватлари ва чақириқлариг муносиб жавоб қайтариши, тобора жадал суръатлар билан интенсив ўзгариб бораётган ички ва ташқи иқтисодий муҳитга мослаш

¹ «Меҳнат иқтисодиёти ва инсон таракқиёти» фани бўйича ўқув-услубий мажмуа. Молия институти. Т.: – 2015.

олиши, дунё мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллаши мумкин.

Ўзбекистон меҳнат ресурсларига бой мамлакат. Унда ҳозирги кунда (2015 йил бошида) 31022,5 млн.киши истиқомат қилмоқда, шундан 58,2 фоизи ёки 18048,0² млн.киши меҳнат ресурсларини ташкил қилади. Аҳоли сони бўйича Ўзбекистон дунёда 42 ўринни, МДХ мамлакатлари ўртасида эса 3 ўринни эгаллаб турибди.

Меҳнат ресурсларининг сифатини юксалтириш ва шу асосда миллий иқтисодиётнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини ошириш каби муҳим стратегик йўналишларда Ўзбекистонда мустақиллик йилларида эътиборга лойиқ чора-тадбирлар амалга оширилди. Айниқса, таълим тизимидаги туб ислохотлар, “Таълим тўғрисидаги” Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва бошқа бир қатор муҳим ҳужжатларнинг қабул қилиниши, уларнинг босқичма-босқич ва мантикий кетма-кетликда ҳаётга татбиқ этилаётганлиги мамлакатда меҳнат ресурслари сифатини оширишда жуда катта ижобий роль ўйнамоқда. Бугунги кунда мамлакатда таълим сифатини тубдан яхшилаш, давр талабларига тўла жавоб берадиган, жаҳон меҳнат бозорида малакаси ва касбий билимларининг сифати бўйича ривожланган мамлакатларда тайёрланган мутахассислар билан бемалол беллаша оладиган, билимдон кадрлар тайёрлашга эришишга ва шу асосда илму фанни мамлакатда инновацион иқтисодиётни шакллантиришнинг асосий таянчига айлантиришга қаратилган таълим сиёсатининг негизида катта мантиқ ва мақсад бор. Мамлакатнинг жаҳон ҳўжалигидаги мавқеи, унинг халқаро меҳнат тақсимоотида тутган ўрни фақат ундаги меҳнат ресурсларининг сони билан эмас, авваламбор, уларнинг сифати, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этаётган ишчи-ҳодимларнинг малакаси ва касбий билим даражаси билан белгиланади. Лўнда қилиб айтганда, ҳар қандай мамлакат миллий иқтисодиётининг ички ва ташқи бозорлардаги мавқеи мамлакатда ишлаб чиқариладиган товарлар (хизматлар)нинг ҳажми ва бошқа миқдор кўрсаткичлар билан ўлчанадиган замонлар аллақачон ўтиб, ўтмишга айланиб қолди.

Ҳозирги кунда, жаҳон бозорида фақат сифатли товар ва хизматларга талаб тобора тез суръатлар билан ўсиб бормоқда ва

² Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси статистик тўплами. Т. 2015, 19-21 б.

башорат тариқасида шуни қайд этиш лозимки, ушбу жараёнла келажакда янада жадалроқ суръатлар билан давом этади. Зеро жаҳон ҳўжалиги ривожланиш тенденцияларини ўзида акс эттиргани ва замон талабларига жавоб берадиган бундай илмий ҳулосанинг негизида рад этиб бўлмайдиган мантикий далиллар бор. Ер юзид аҳоли сони, демак, истеъмолчиларнинг сони ҳам тез суръатла билан кўпайиб бормоқда. Агар 1960 йилда ер юзид 3 млрд. аҳоли яшаган бўлса, ҳозирги кунда унинг сони 7,3 млрд. кишида зиёдрокқа етди. Аҳоли сонининг ўсиши яна узоқ йиллар давом этиши прогноз қилинмоқда³. Бундан ташқари, аҳолининг товар ва хизматларга билдирган эҳтиёжларининг ҳажмига фақат аҳоли сонининг ўсиши таъсир кўрсатибгина қолмай, балки эҳтиёжларнинг узлуксиз ўсиб бориш қонуни ҳам таъсир кўрсатади. Бу эса ҳақиқат кучли омиллар таъсири остида аҳолининг тобора ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришда ресурсларнинг нисбий етишмовчилиги муаммосини келажакда янада кескинлаштиради. Ушбу муаммони ҳал этишнинг ягона йўли – бу нодир ва қимматли айниқса, табиатнинг охириги имкониятлари билан чекланган моддий ресурслардан ниҳоятда тежамкорлик билан ва унумли фойдаланиш имкон қадар камроқ ресурс сарфлари эвазига иложи борица кўпроқ юқори сифатли маҳсулот яратишдан иборат.

Сифатли маҳсулотни фақат сифатли ишчи кучи яратишга қодир. Бу исбот талаб этмайдиган аксиома. Демак, маҳсулот сифатини оширишдек долзарб муаммони ҳал этиш учун авваламбор меҳнат ресурсларининг сифатини ошириш, ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларини махсус касбий билимлар билан қуроллантириш ишчи-ҳодимларнинг юқори малакали бўлишига эришиш лозим бўлади. Ишлаб чиқариш иштирокчиларининг малакаси ва билим хусусида дастлаб мумтоз иқтисодий мактаб намояндалари жумладан А.Смит, кейинчалик эса неоклассик оқим намояндаси таникли иқтисодчи А.Маршалл ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар ўзларининг илмий асарларида турли хил қимматли ва эътиборли сазовор фикр-мулоҳазалар билдирганлар. Лекин ишчи кучи сифати ва уни нафақат уй ҳўжалиги ва корхона, балки бутун мамлакатнинг асосий даромад манбаига, аҳоли тўқ ва фаровон турмуш тарзининг бош омилига айлантириш ғояси Нобел мукофоти лауреати

³ Ғудомов С. Таълим – тарбия жараёнларини ташкил этишнинг қонунчилик нормалари. Маъруза. 2016 й., 5 январь.

Г.Беккернинг асарларида ўзининг муфассал ифодасини топди. Айнан унинг илмий асарлари таъсири остида Фарбда инсон омили деган янги тушунча пайдо бўлди (ўтган асрнинг 70-чи йиллари).

Г.Беккер инсоннинг ишлаб чиқариш салоҳиятини белгилаб берадиган унсурлар таркибига унинг жисмоний ва ижодий қобилиятини, билимини, малакасини ҳамда меҳнатдаги фаоллигини киритади. Инсонда ушбу сифатларни шакллантириш ва кейинчалик ишлаб чиқариш жараёнида улардан фойдаланиб, юқори натижаларга эришиш учун табиийки, маълум микдорда сарф-харажатларни амалга оширишга (ўқитиш, малакасини ошириш, қайта тайёрлаш) инвестициялар жалб этиш лозим. “Инсон капитали”ни шакллантиришга, яъни меҳнат ресурсларининг сифатини оширишга йўналтирилган инвестициялар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган бошқа ресурсларга йўналтирилган ресурсларга нисбатан бир неча баробар юқори молиявий натижа, яъни фойда беради. Бу борада тадқиқотлар олиб борган иқтисодчилар “инсон капитали”ни юксалтиришга йўналтирилган молиявий ресурсларнинг самарадорлиги ҳақида турли фикр-мулоҳазалар ва аниқ маълумотлар келтирмоқдалар.

Юқоридагиларга асосланиб, Ўзбекистонда ҳозирги кунда айнан меҳнат ресурслари ва улардан жамият ижтимоий-иқтисодий равнақи йўлида фойдаланиш истикболлари хусусида бизнинг илмий хулосаларимиз қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, Ўзбекистон меҳнат ресурсларининг сони жиҳатидан жуда катта салоҳиятга эга. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда умумий меҳнат ресурслари (2015 йилнинг боши) 18048,0 млн. кишини ташкил этади. Бу мамлакат умумий аҳолисининг 58,2 фоизи. Ҳозирги даврда ҳам мамлакат меҳнат ресурслари йилига ўртача 250 минг кишига кўпаймоқда.⁴ Таъкидлаш жоизки, бундай юксак салоҳиятли меҳнат ресурсларини шакллантиришга Ўзбекистон халқи осонлик билан эришган эмас. Зеро, Ўзбекистон меҳнат ресурсларининг асосий қисми мамлакатда собиқ режали иқтисодий тизим ҳукмронлик қилган оғир иқтисодий-ижтимоий шароитларда, кейинчалик эса мустақилликнинг ўтиш даври қийинчиликлари шароитида шаклланганлигини инобатга олиш лозим. Оғир шароитларда жуда катта қийинчиликлар эвазига

⁴ Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси статистик тўплами. Т.: 2015, 19-21 б.

шакллантирилган ушбу салоҳиятдан унумли фойдаланиш, ун-
мамлакат ижтимоий-иқтисодий юксалишининг асосий омилиг
айлантириш зарур. Ушбу долзарб муаммони ҳал этиш учун ишг
лаёқатли ва ишлаш истаги бор ҳар бир фуқаро муносиб иш ўрниг
эга бўлиши ва ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштирок этиш
яъни мамлакатда товарлар ва хизматлар мўл-кўллигини
таъминлашда ўз ҳиссасини қўшиш имкониятига эга бўлиши лозим.
Расмий статистик маълумотларга кўра, Ўзбекистонда 2014 йилд
ишсизлик даражаси 5,1 фоизни ташкил этди, яъни 687,0⁵ минг киш
ўзининг талаб ва эҳтиёжларига мос келадиган иш ўринлари пайд
бўлганда, ишга жойлашишга ва мамлакат ялпи ички маҳсулотини
кўпайтиришда ўзининг ҳиссасини қўшишга тайёр. Ўзбекистонд
ишлаб чиқаришни юксалтиришда меҳнат ресурсларининг сон
билан боғлиқ муаммолар йўқлигига амин бўламиз. Расми
маълумотларга кўра, 2015 йилда мамлакат меҳнат ресурсларида
анчагина қисми, яъни 1351,1 киши хорижда ташқи меҳнат
миграциясида бўлиб,⁶ имконият юзага келиб, шароит яратилганд
миллий меҳнат бозорига қайтишлари ва мамлакат милли
иқтисодиёти ривожланишининг бевосита иштирокчиларини
айланишлари мумкин.

Иккинчидан, Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг сифатини
ошириш, “инсон капитали”ни юксалтириш борасида кенг қўлам
ишлар олиб борилмоқда, таълим соҳасида кенг камровл
ислохотлар амалга оширилмоқда. Натижада, Ўзбекистонд
саводхонлик жиҳатидан дунёнинг кўпгина мамлакатлари билан
бемалол беллаша оладиган, таълим тавсифи индикаторлари бўйича
ибрат, намуна бўла оладиган мамлакат даражасига кўтарилди.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг ва мамлакатда шаклланган
демографик вазиятнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки
аҳолининг ва шунга мос тарзда, меҳнат ресурсларининг салмоқ
қисми кишлоқларда мужассамлашган. Ҳозирги даврда
Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг шаҳар билан кишлоқ
ўртасида тақсимланиш нисбати ривожланган мамлакатлар
кўрсаткичларидан кескин фарқ қилади ҳамда замонавий ва оқило
миллий иқтисодни шакллантириш тамойилларига унча мос
келмайди. Миллий иқтисодиёти юксак ривожланган

⁵ Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси
статистик тўплами. Т.: 2015, 41 б.

⁶ Давлат божхона қўмитаси маълумотлари.

самарадорликнинг юқори кўрсаткичларини намоиш этаётган Ғарб мамлакатларида меҳнат ресурсларининг аксарият қисми айнан шаҳарларда жойлашган бўлиб, ушбу ҳолат ишлаб чиқариш кучларини ҳудудлар бўйича оқилона жойлаштириш ҳамда меҳнат ресурсларидан ўринли ва унумли фойдаланиш муаммоларини ҳал этишда катта ижобий роль ўйнайди. Ғарб мамлакатларида аҳолининг аксарият қисми шаҳар жойларида яшайди ва шунга мос равишда, меҳнат ресурсларининг асосий қисми шаҳарларда жойлашган.

Бу ишлаб чиқариш корхоналарини шаҳар ва шаҳар олди ҳудудларида, яъни ишлаб чиқариш кучлари ҳамда истеъмолчиларга имкон қадар яқинроқда жойлаштириш, уларни бир жойда тўплаш, йиғиш ва шу йўл билан самарали фойдаланиш учун қулай имконият яратиб беради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда меҳнат ресурсларини шаҳар билан қишлоқ ўртасида тақсимланишини оқилонлаштириш, яъни ҳозирги замон андазалари даражасига яқинлаштириш, ушбу мақсадда урбанистик жараёнларни жадаллаштириш борасида катта ишлар амалга оширилди. Бунинг натижасида ҳолат ижобий томонга анча ўзгарди (1.1.1-жадвал).

1.1.1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси меҳнат ресурсларининг таркиби ва динамикаси

Йиллар	Жами меҳнат ресурслари сони, минг киши	Шаҳарда		Қишлоқ жойларда	
		Сони, минг киши	Салмоғи, %	Сони, минг киши	Салмоғи, %
1995	12296,8	5472,1	44,5	6824,7	55,5
2000	12469,0	5211,6	41,8	7257,4	58,2
2005	14453,2	5665,7	39,2	8787,5	60,8
2010	16726,0	9134,1	54,6	7591,9	45,4
2011	17286,4	9307,6	53,8	7978,8	46,2
2012	17564,3	9468,1	53,9	8096,2	46,1
2013	17814,1	9599,5	53,9	8214,6	46,1
2014	18048,2	9681,5	53,6	8366,5	46,4

**Манба: Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами. Тошкент: 2010-2015 йй.*

Лекин, шунга қарамасдан, қишлоқ жойларидаги меҳнат ресурсларининг мамлакат жами меҳнат ресурслари таркибидаги

улуши бўйича Ўзбекистон Ғарб мамлакатларидан анча орқа қолмоқда. Ўзбекистонда умумий меҳнат ресурслари таркибида қишлоқ жойлари улуши юқорилигининг чуқур илдизлари объектив сабаблари бор. Буларнинг ичида энг асосийси — мустақил Ўзбекистонга собиқ социалистик тизимдан теккан оғир меҳнат Саноати ўта заиф, ҳаттоки мамлакат ички эҳтиёжларини ҳам халқ истеъмоли товарлари билан таъминлаб беришга ожиз бўлган иктисодиёти бир томонлама ривожланган ва асосан марказга парз ҳисобланган хом ашёсини етиштириб беришга ихтисослашган қолоқ аграр мамлакат ишлаб чиқариш кучларининг асосий қисми қишлоқларда тўплануви — табиий ҳол. Ишлаб чиқариш кучларининг шаҳар қишлоқ ўртасида тақсимланишида юзага келган аҳволнинг бошқача жиддий сабаблари ҳам йўқ эмас.

Бирок, мазкур тадқиқот доирасида меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш салоҳиятининг шаҳар ва қишлоқ ўртасида тақсимланишида ундаги ноқулай аҳволнинг юзага келиш сабабларини ўрганишда унчалик муҳим аҳамият касб этмайди. Масаланинг аҳамияти шундаки, мавжуд вазиятда, яъни меҳнат ресурсларини жуда салмоқли қисми — деярли ярми қишлоқ жойларида тўпланган турган ҳозирги вазиятда, мамлакат меҳнат ресурсларини тартибга солиш ва бошқаришда қандай сиёсат энг юқори амалий натижа бериши мумкинлигини илмий ва мантиқий жиҳатдан асослашдикиборат.

Бизнинг назаримизда, мамлакатда урбанистик жараёнлар янада жадаллашуви ва охир-оқибатда ишлаб чиқариш кучлари аксарият қисмининг шаҳарларда жойлашувига эришилиши лозим. Сабаби ишлаб чиқариш кучлари аксарият қисмининг айнан шаҳарларда тўпланиши меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга яхши имконият туғдиради ва мамлакат ижтимоий иктисодий тараққиётига катта ижобий таъсир кўрсатади. Лекин аҳолининг қишлоқлардан шаҳарларга қараб миграцияси жуда оғир ва узоқ кечадиган жараён. Яшаш жойини ўзгартириш, қишлоқ шаҳарга кўчиб ўтиш мигрантлар учун одатда жуда қimmat тушади ва бундай сарф-харажатларни амалга оширишга кўпчилик потенциал мигрантлар имконият топа олмайдилар.

Бундан ташқари, аҳолининг табиий ўсиш суръатлари қишлоқ жойларида шаҳардагидан анча юқори (1.1.2-жадвал) ва тенденция ҳали узоқ йиллар давом этиши эҳтимолдан йироқ эмас. Бизнинг назаримизда, ушбу омилнинг бевосита ва кучли таъсири

остида кишлоқ жойларида меҳнат ресурсларининг сони шаҳарларга нисбатан тезроқ ўсишда давом этади ва урбанистик жараёнлардан олинаётган натижаларга катта салбий таъсир кўрсатади.

1.1.2-жадвал

Ўзбекистонда аҳолининг табиий ҳаракати (1000 аҳолига нисбатан)

Йил-лар	Жами аҳоли			Шаҳарда			Қишлоқ жойларида		
	Тугил-ганлар	Ўлган-лар	Табиий ўсиш	Тугил-ганлар	Ўлган-лар	Табиий ўсиш	Тугил-ганлар	Ўлган-лар	Табиий ўсиш
1996	27,3	6,2	21,1	22,2	7,4	14,8	30,5	5,5	25,0
2000	21,3	5,5	15,8	17,7	6,6	11,1	23,5	4,8	18,7
2005	20,3	5,4	14,9	17,3	6,6	10,7	22,1	4,7	17,4
2010	22,0	4,8	17,2	19,6	5,1	14,5	24,5	4,5	20,0
2011	21,2	4,9	16,3	18,9	5,1	13,8	23,7	4,6	19,1
2012	21,0	4,9	16,1	18,8	5,2	13,6	23,2	4,6	18,6
2013	22,5	4,8	17,7	20,1	5,1	15,0	25,0	4,5	20,5
2014	23,3	4,9	18,4	20,8	5,2	15,6	25,9	4,5	21,4

***Манба:** Йиллик статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами. Тошкент: 2010-2015йй.

Меҳнат ресурсларининг шаҳар билан қишлоқлар ўртасида тақсимланишида эришилган даражага баҳо беришда ҳамда уларнинг нисбатини оқилоналаштириш мақсадида давлатнинг иқтисодий ёки маъмурий таъсир кўрсатиш воситаларини танлаш муаммосини ҳал этишда, бизнингча, мамлакатда ҳозирги кунда мавжуд вазиятни ҳам тўлиқ эътиборга олиш керак. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бири бўлиб, у мамлакат ялпи ички маҳсулотини шакллантиришдаги мавқеи бўйича иккинчи ўринни эгаллаб турибди. 2014 йил маълумотларига кўра, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигининг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 17,2 фоизни ташкил этди (саноатники – 24,1 фоиз). Ушбу тармоқда 3531,3 минг киши банд бўлиб, улар жами иқтисодиётда бандларнинг 27,6 фоизини ташкил этди (саноатда 1642,3 минг киши ёки иқтисодиётда бандларнинг 12,8 фоизи)⁷. Айни бир пайтда, ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида банд бўлганларнинг жами иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сонидagi улуши Ўзбекистон кўрсаткичларидан бир неча баробар паст:

⁷ Ўзбекистон рақамларида 2015. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами Тошкент: 2015, 44,62 б.

Германияда 3,2 фоиз, АҚШда 2,7 фоиз, Францияда 3,7 фоиз, Голландияда 4,3 фоиз.⁸

Ўзбекистоннинг биринчи Президенти И.А.Каримов 2030 йилларга мамлакат миллий иктисодиётида содир бўлиши мумкин бўлган таркибий ўзгаришлар хусусида шундай стратегик вазифаларни қўйган: "...туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳисобида саноатни жадал ривожлантириш ва ялпи ички маҳсулотда униси улушини 2015 йилдаги 24,1 фоиздан 40 фоизга етказиш, кишлоқ хўжалиги улушини эса 17,2 фоиздан 8-10 фоизга камайтириш энергияни тежайдиган замонавий технологияларни кенг жорий этиш эвазига ялпи ички маҳсулот учун сарфланадиган энергия ҳажми тахминан 2 баробар қисқартиришга эришмоғимиз керак". Демак, ушбу келажакда ҳам кишлоқ хўжалиги мамлакат, яъни миллий иктисодиётнинг етакчи тармоқларидан бири сифатида ўз мавқеини сақлаб қолади, ялпи ички маҳсулотдаги улуши бўйича тахминан учинчи, ҳеч бўлмаганда, тўртинчи ўринларни эгаллашга даъвогарлик қилади. Тармоқда банд бўлган аҳолининг (ўрмон хўжалиги билан биргаликда) жами иктисодиётда банд бўлган аҳоли сонигаги улуши кейинги ўн йил ичида 3093 минг кишидан (2000 йил) 3531 минг кишигача (2014 йил), яъни 438 минг кишига ёки 14 фоизга кўпайди. Тармоқда бандларнинг ўртача йиллик ўсиш суръатлари 3-4 фоиз таъкил этмоқда. Оддий экстраполяция усулини қўллаб ҳисобласак, 2030 йилга бориб, тармоқда банд аҳолининг сони тахминан 4,5 млн кишидан зиёдрокни таъкил этиши мумкин. Қишлоқ иктисодиётининг бошқа тармоқлари – саноат, қурилиш, хизматлар соҳасида банд бўлганлар ҳам тахминан яна 4,5-5,0 млн. кишини таъкил қилган бўлиши ҳам кишлоқ жойларида яшайётган аҳолининг умумий сони 15,0-18,0 млн кишидан кам бўлмайди.

Бизнингча, Ўзбекистонда кишлоқ аҳолиси сони ва кишлоқ жойларида мужассамланган меҳнат салоҳиятини прогнозлаш масаланинг яна бир муҳим жиҳатини эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Ўзбекистон ўзининг географик жойлашуви ва табиий иқлим шартлари ҳамда ерининг хусусиятларига кўра турли микроэлементларга бой сифатли кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўп миқдорда ишлаб чиқаришга қодир. Бу жиҳатдан у дунёнинг қўллаб-қувватлаётган мамлакатларининг нисбатан катта монопол устунликлари эга. Ўйлаётганимизки, мамлакатнинг иктисодий ва инвестицион имкониятлари кенгайиб бориётган сайин, кишлоқ хўжалигида мавжуд ана шу монопол устунлик

⁸ <http://worldbank.org>

рўёбга чиқариш ва ундан мамлакат миллий иқтисодиёти равиши йўлида унумли фойдаланишга қаратилган интилиш ва ҳаракатлар ҳам кучайиб боради, ушбу муаммони ҳал этишнинг амалий чоралари излаб топилади.

Демак, Ўзбекистонда етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талаб фақат жадал суръатлар билан ўсиб бораётган ички бозор истеъмолчилари ҳисобидангина эмас, балки ташқи, хорижий истеъмолчилар ҳисобидан ҳам тез суръатлар билан ўсиб боради. Бу эса табиий равишда, мамлакатнинг ушбу тармоғида нисбатан кўпроқ меҳнат ресурсларини жалб этишни такозо этади.

Юқоридагиларни умумлаштиришдан хулосамиз шундан иборатки, узок келажакда қишлоқ жойларидаги меҳнат ресурслари ва уларнинг салмоғи ҳозирги даврга нисбатан мўйяян даражада камайса ҳам лекин ушбу кўрсаткич ривожланган Ғарб мамлакатлари кўрсаткичлари даражасига тушиб кетмайди. Модомики шундай экан, қишлоқ жойларида мужассамланган ва мамлакат жами ишчи кучлари таркибиде салмоқли ўринни эгаллаб турган улкан меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, қишлоқда яшаётган ва ишлашга талабгор бўлган ҳар бир кишини муносиб иш ўринлари билан таъминлаш яна узок йиллар давомида ўзининг аҳамиятини ва долзарблигини сақлаб қолади, деб ўйлаймиз.

Лекин меҳнат ресурсларининг сони ва сифати мамлакатда мавжуд бўлган, унда мужассамланган ишлаб чиқариш салоҳиятини, аниқроқ қилиб ифодалаганда, унинг мавжуд меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш эвазига мамлакатни ижтимоий-иқтисодий юксалтиришдаги имкониятларини белгилайди, холос. Ушбу имкониятларнинг реал воқеликка айланиши ва Ўзбекистонда бугунги кунда мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг улкан салоҳиятидан (ҳам сон ва ҳам сифат жиҳатдан) мамлакатни юксалтириш, уни ялпи миллий маҳсулот ҳажмининг тез суръатлар билан ўстиришнинг бош мезонига айлантириш ўз-ўзидан, автоматик тарзда содир бўлмайди.

Дунё мамлакатларининг илғор тажрибаси шундан далолат берадики, мамлакатлараро рақобат кураши тобора кескинлашиб бораётган ҳозирги шароитда мамлакат миллий иқтисодиётининг жаҳон хўжалигидаги мавқеи нафақат унда мавжуд бўлган меҳнат ресурсларининг сони ва сифати билан белгиланади, балки у биринчи навбатда, ушбу салоҳиятдан фойдаланиш самарадорлигига боғлиқ. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқарувчи субъект (корхона, компания, ташкилот ва ҳоказо) барча ресурсларни, жумладан, меҳнат ресурсларини ички ёки ташқи бозорда эркин сотиб олиш имкониятига

эга. Жадал суръатлар билан глобаллашиб бораётган жамъият ҳўжалигида ҳўжалик юритувчи субъект учун бош муаммо - керакли ресурсларни топиш, уни харид қилиш эмас, балки ундан унуматли фойдаланиб, даромад олишдан, ресурсларни ўринли ишларга билишдан иборат. Дунё мамлакатлари бўйича ишсизлик муаммоси кучайиб бораётган ҳозирги шароитда керакли ҳажмда сифатли ишларни кучини жалб этиш тадбиркор учун жиддий муаммога айланмаслиги мукаддас.

Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат меҳнат ресурсларини мужассамланган салоҳиятни рўёбга чиқариш ва ундан ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосий омили сифатида фойдаланиш, ушбу салоҳиятни миллий бойликни қўпайтиришнинг ва аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтиришнинг реал манбаига айлантириш даромадлар жуда катта роль ўйнайди.

1.2. Меҳнат ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини оширишда даромадлар ва моддий рағбатлантиришнинг роли

Даромадлар барча бозор субъектларини: тадбиркор, яъни иш берувчи, ёлланма ишчи ҳамда давлат структураларини ҳаракатга келтирувчи, уларни бозор қонун қоидалари ва талабларига мувофиқ иш тутишга ундовчи қудратли иқтисодий восита ҳисобланади. Чунки бозор иқтисодиёти ва товар-пул муносабатлари ҳукмронлиги шароитида бозор муносабатларининг барча иштирокчилари фақат даромад (фойда) олиш мақсадидагина фаолият юритадилар, сабаби улар даромад (фойда) олган тақдирдагина фаолият юритиш имкониятига эга бўладилар. Бизнингча, даромадларнинг бозор иштирокчилари манфаатларига, меҳнатга лаёқатли ҳар бир шахснинг моддий қизиқишларига таъсир кўрсатиш куч-қудратидан, сифатли юқори натижалли фаолиятга ундаш имкониятларидан тўғри ва унуматли фойдаланган мамлакат тараққиётнинг юқори чўққиларига эришадиган ривожланган мамлакатлар сафидан муносиб ўрин эгаллаш шарафига муяссар бўлади.

Бизнинг нуктаи назаримизга мувофиқ, даромад воситаси мамлакат ижтимоий-иқтисодий юксалишида муҳим ўрин тутадиган бир неча муаммоларни ечишда унумли фойдаланиш керак:

- тақсимотда ижтимоий адолат тамойилларини қарор топтириш;
- товарлар ва хизматлар ҳажминини қўпайтириш;
- товарлар ва хизматлар сифатини ошириш;
- меҳнат ва кенгайтирилган тақдор ишлаб чиқаришнинг бош ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;

- аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтириш.

Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, бизнингча, кишлоқ жойларида мужассамланган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва ушбу улкан салоҳиятнинг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги ролини янада кўтаришнинг энг муҳим воситаси бўлган даромад, уни шакллантириш ва тақсимлаш билан боғлиқ назарий ва амалий масалаларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб чиқиш бу борада илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш – кун тартибда турган долзарб муаммо сифатида қаралиши лозим. Ушбу муҳим масалада бизнинг илмий ёндашувимизнинг бош ғояси ва моҳияти шундан иборатки, эркин бозор иқтисодиёти шароитида даромад воситасида жамиятда адолат тарозиси ўрнатилиши ва бу тарозининг бир палласида меҳнат, унинг сифати ва миқдори, иккинчи палласида эса албатта унга эквивалент сифатида эвазига олинadиган даромад (фойда, иш ҳақи ва бошқа даромад турлари) ётиши керак. Адолат тарозиси тўғри ўрнатилган жамиятда меҳнатга лаёқатли ҳар бир киши ижтимоий ишлаб чиқаришда фаол иштирок этади, сифатли ва астойдил меҳнати билан товарлар ва хизматлар мўл-кўллиги, яъни ялпи миллий маҳсулотни кўпайтиришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади, яхши даромад топиб, ўз турмуш фаровонлигини оширади ва айни пайтда, бошқаларнинг ҳам турмуш даражасини оширишга қўмаклашади. Аксинча, адолат тарозиси бузилган жамиятда ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг меҳнат ва унинг пировард натижаларига муносабат салбий бўлади, сифатли ва натижали меҳнатга моддий кизиқиш паст бўлади, мамлакат миллий иқтисодиётининг жаҳон хўжалигидаги мавқеи заифлашади. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектлари иқтисодий жиҳатдан тўла мустақил бўлиб, бозор талабларига таянган ҳолда нимани, қанча, қим учун ва қандай ишлаб чиқариш керак, деган мураккаб саволларга ўзлари мустақил жавоб излаб топадилар, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш, ресурсларни жалб этиш, улардан фойдаланиш, даромадларни шакллантириш, уларни тақсимлаш ва бошқа муҳим ҳамда қорхона фаолияти учун ҳал қилувчи аҳамиятга бўлган соҳаларда мустақил қарор қабул қиладилар. Бундай тартиб, бир томондан, хўжалик субъектларининг фаолият натижаларидан юқори манфаатдорлигини, олинган даромадни ўзлаштириш ва фойда олиш имкониятларини таъминласа, иккинчи томондан, уларнинг мустақил тарзда қабул қилинган барча қарорлари учун масъулиятини, аниқроғи, тўла моддий жавобгарлигини тақозо этади.

Фермер хўжалиги иктисодий жиҳатдан мустақил хўжалик субъекти сифатида ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий тараққиёт мақсадлари учун лозим бўлган барча маблағларни ўзи излаб топиши ва барча харажатларни ўз ҳисобидан тўла қоплаши керак бўлади. Корхона ўз мақсадларини амалга оширишда банк кредитларини фойдаланиши ҳам мумкин. Лекин кредитнинг харажатлари ҳам фермер хўжалиги зиммасига тушади. Табиийки, фермер хўжалиги барча харажатларини қоплаш, унинг ресурслар хариди ва молиялаштиришнинг ягона манбаи маҳсулотларни сотишдан олинган пул тушумлари, яъни ялпи даромадлари ҳисобланади. Ялпи даромадларнинг фермер хўжалиги барча сарф-харажатларини қоплаш ва мажбурий тўловларни амалга оширишдан ортиб қолган қисми унинг соф фойдасини ташкил этади. Фойда олиш эса бозор иктисодиёти шароитида, фермернинг бош мақсади сифатида намоён бўлади, унинг моддий манфаатларини қондиришнинг ягона манбаи айланади. Фермер хўжалиги ялпи даромадлари ошган сайин, бошқаруш шароитлар ўзгармай турганда, фойда массаси ва фойда нормаси ҳам мос равишда ошиб боради. Сарф-харажатларнинг тежалиши ҳам фойда массаси ва фойда нормасига ижобий таъсир кўрсатади. Демак, фермер хўжалиги бозор иктисодиётининг мустақил хўжалик бўлиши сифатида, ўзининг асосий, бош мақсадига эришиш, яъни фойда мақсималлаштириш учун ялпи даромадларни қўпайтиришдан сарф-харажатларни минималлаштиришдан манфаатдор.

Фермер хўжалигининг ялпи даромадлари, бозор иктисодиёт шароитида, бир неча омилларнинг кучли ва ҳар томонлама таъсири остида шаклланиши хусусида китобнинг кейинги бўлимлари батафсил баён этилади. Буларнинг айримлари фермер ва унинг хўжалигида ёлланиб меҳнат қилаётган ишчи ва хизматчиларнинг хатти-ҳаракатлари ҳамда интилишларига боғлиқ бўлмаган ҳолда корхона ялпи даромадлари миқдorigа таъсир кўрсатади, унинг қўпайиши ёки аксинча, камайишига олиб келади. Масалан, донини ўзгартириб турадиган бозор конъюнктурасининг таъсири остида нархларнинг кескин ўзгариши, давлатнинг солиқ сиёсатида, пул кредит сиёсатида бўладиган ўзгаришлар, фавқулодда ўтқазма вазиятнинг юзага келиши ва бошқалар жамоа раҳбари ва аъзолари иштак ва интилишларига боғлиқ бўлмаган ҳолда фермер хўжалиги даромадларига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин. Лекин, хўжалик ялпи даромадларига дахлдор омиллар аксарият қўпчилигининг таъсири кучи, демак, корхона ялпи даромадларининг миқдори, фақат жам

азолари ва раҳбарининг хатти-ҳаракатлари ва меҳнат натижаларига бевосита боғлиқ.

Бозор иқтисодиётига хос муносабатлар қарор топган, эркин бозор қонун-қоидалари, талаблари ва тамойилларига тўла риоя қилинадиган, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви оқилоналик доиралари билан чегараланган жамиятда ресурсларни тўғри танлаш, улардан ниҳоятда тежамкорлик билан самарали фойдаланиш, исрофгарчиликларга йўл қўймаслик, сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш – буларнинг барчаси – корхона даромадларининг ошишини таъминлайди. Демак, корхона даромадларини шакллантиришда юқорида зикр этилган барча шарт-шароитлар ва кўрсаткичлар бевосита таъсир кўрсатади.

1.3. Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг ва даромадларни шакллантириш ҳамда тақсимлашнинг ўзига хос хусусиятлари ва асосий йўналишлари

Иқтисодиёт илмининг азалий бош муаммоси – қандай қилиб юқори натижаларни қўлга киритиш, кам вақт сарфлаб, кўпроқ самара олиш, кам харажат қилиб, кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш. Ишлаб чиқарилган иқтисодий ноз-неъматларнинг аксарият қисми товарга айланган ва товар-пул муносабатлари тўла амал қиладиган бозор иқтисодиёти шароитида кишиларни, жамият барча ишлаб чиқариш қучларини юқори натижали меҳнатга ундашда иқтисодий рағбатларнинг роли бекиёс.

Дарҳақиқат, ҳар қандай машаққатли меҳнатни бажариш, ҳар қандай оғир вазифани адо этиш, ҳар қандай муваффақият ва юқори натижаларга эришишнинг замирида авваламбор рағбат ётади, уларнинг барчасининг асосий пойдеворини ташкил этади. Рағбатлар ва юқори натижаларни иқтисодий рағбатлантириш муаммоси инсон фаолиятининг барча қирралари ва соҳалари учун шак-шубҳасиз долзарб ва аҳамиятли ҳисобланади. Рағбатлардан олимнинг машаққатли илмий фаолияти ҳам раҳбарнинг юқори масъулиятли ташкилотчилик ва раҳнамолиги ҳам санъаткорнинг бетакрор ижоди ҳам тадбиркорнинг хавф-хатарларга тўла ташаббуслари ҳам спортчининг олқишга сазовор муваффақиятлари ҳам - буларнинг барча-барчаси – қучли мўлжал олади, уларнинг бевосита таъсири остида реал ҳақиқатга айланади.

Инсон иқтисодий фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳам бундан истисно эмас. Аксинча, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасида банд бўлган

тадбиркорлар ёлланма ишчилар, шахсий томорка соҳибкорлар деҳқон ва чорвадорларнинг меҳнатини моддий рағбатлантириш турли моддий мотив ва воситалар ёрдамида уларнинг манфаатларини таъсир кўрсатиш миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига нисбатан анча долзарб аҳамиятга эга деб хулоса қилсак, ҳеч қандай муболага бўлмайди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши кишилиқ жамиятининг қадимий, дастлабки иқтисодий фаолият турларидан бири бўлиб келган. Ушбу соҳа кишилиқ жамиятининг ривожланишида, инқилоб ҳаётида, унинг энг зарур эҳтиёжларини қондиришда етакчи ўрнини эгаллаган ва ҳозирги замонда ҳам ўзининг аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ҳозирги кунда ер қуррасида 7,3 млрд.дан зиёдроқ аҳоли иштироки билан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришисиз, яъни ибтидоий жамоа даврларидаги сингари ёввойи ҳайвонлар ва ёввойи ўсимлик ҳамда мевалар ҳисобидан, озиқ-овқат билан таъминлашни тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги шундай юкори даражада ривожланганлигига, ер ресурсларининг унумли фойдаланаётганлигига қарамасдан, ер юзида қарийб 1 млр. киши тўйиб овқатланиш, эҳтиёж даражасида нон истеъмол қилиш имкониятидан маҳрум.

Юкорида қайд этилганлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ривожлантиришнинг тармоқда етиштириладиган ялпи ички маҳсулот ҳажми ва сифатини юксалтиришнинг бугунги кунда кишининг жамият тараққиёти нуқтаи назаридан нақадар аҳамиятли эканлигини кўрсатди.

Қишлоқларда жойлашган меҳнат ресурсларининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришга жалб этилган. 2011 йил маълумотларига кўра, қишлоқ жойларида мужассамлашган меҳнат ресурслари 8366,5 минг кишини ташкил қилган бўлса, шунинг 42 фоизи ёки 3531,0 минг киши айнан қишлоқ хўжалигида бағъланган. Қишлоқ хўжалигида яратилган ялпи ички маҳсулот мамлакат миллий иқтисодиётида яратилган ялпи ички маҳсулотнинг 17,2 фоизи ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалиги кишилиқ иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади, тармоқнинг етиштириладиган маҳсулотлар эса аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжларини қондиришда асосий ўринни эгаллайди. Шу сабабдан қишлоқларда меҳнат ресурслари, улардан фойдаланиш

⁹ Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси томонидан тайёрланган статистик тўплами. Т. 2015. 34 б.

самарадорлиги, аҳоли бандлиги ва меҳнат бозори, аҳоли даромадлари ва турмуш даражаси каби муҳим макроиктисодий кўрсаткичларни биринчи навбатда кишлок хўжалиги ишлаб чиқариши билан узвий боғлиқликда тадқиқ этиш лозим. Кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ер ва ердан фойдаланиш билан узвий боғлиқ бўлиб, аграр муносабатлар умумий ишлаб чиқариш муносабатлари таркибида устун аҳамиятга эга. Шу сабабли у миллий иктисодиётнинг бошқа тармоқларидан, айтайлик, саноат, қурилиш ва ҳоказолардан ўзига хос жиҳатлари билан кескин фарқ қилади ва шу билан бир қаторда, аҳоли эҳтиёжларини кондиринишда ўзининг алоҳида ўрни бор. Ушбу тафовутлар кишлок хўжалигида ишлаб чиқариш сифатидаги даромадларнинг шаклланиши ҳамда тақсимланиши механизмларида мазмуни ва хусусиятларида ўзининг ифодасини топади.

Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг пировард натижалари, даромадлар, уларнинг шаклланиши ва тақсимланиши хусусидаги дастлабки назарий қарашлар, ёндашувлар, фикр-мулоҳазалар жуда қадим замонларда пайдо бўлган бўлиб, кўп асрлар давомида ривожланди ва такомиллашиб борди. Қадимги юнон донишмандлари Ксенофонт, Арастуларнинг асарларида ижтимоий меҳнат тақсимотининг жамият ҳаётидаги роли, товарларни айирбошлаш ва тақсимлаш қондалари, пулнинг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида ажойиб фикрлар баён этилган. Уларнинг аксарият кўпчилиги ҳозирги фан талқинидан кескин фарқ қилса-да, лекин айримлари ҳозирги кунда ҳам ўзининг ҳаётий аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг пировард натижаларини тақсимлаш масалаларига физиократлар (Ф.Кенэ, А.Тюрго) жуда катта эътибор қаратганлар¹⁰. Улар айнан кишлок хўжалигида яратилган маҳсулотларни тақсимлаш ҳақида фикр юритиб, унинг таркибида ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга кетадиган соф даромад, тадбиркорлик фойдаси ва рентани алоҳида ажратиб кўрсатганлар.

Классик иктисодий мактаб намояндлари (А.Смит, Д.Рикардо ва бошқалар) ҳам ўз тадқиқотларида ишлаб чиқариш, даромад манбалари, даромадларни тақсимлаш масалаларига муҳим ўрин ажратганлар. Улар томонидан яратилган қийматнинг меҳнат назариясига мувофиқ, товарнинг қиймати унга сарфланган меҳнат билан белгиланади, бойлик ва даромадларнинг асосий манбаи бўлиб эса моддий ишлаб чиқариш соҳаси хизмат қилади. А.Смит ва

¹⁰ Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. ... В серии «Антология экономической мысли». М.: «Эксмо», 2008.

Д.Рикардолар ялпи ва соф даромад категорияларини жуда чуқур таҳлил қилдилар ва айнан шу кўрсаткичларнинг бевосита таъсири остида иктисодий ўсиш содир бўлади, деган хулосага келдилар. Д.Рикардонинг фикрига кўра, капиталнинг узлуксиз ўсиши жамийи ижтимоий-иктисодий тараққиётининг асосий шарти ҳисобланади.

Иктисодиёт назариясининг неоклассик оқими намояндалари (Д.Кларк, А.Маршалл, М.Фридмен) ҳам ишлаб чиқарув муносабатларида тақсимот ва даромад масалаларига жуда қатъий эътибор қаратиб, ишлаб чиқариш омиллари назариясини яратдилар. Бу билан даромадларнинг тақсимланиши борасидаги назария билан билимларни янги босқичга кўтаришга муваффақ бўлдилар. Улар яратган янги назариянинг моҳиятига кўра (иктисодий қарашлар тизимида яқка ҳукмронлик қилган қийматнинг меҳнат назариясидан фарқли ўлароқ), янги қиймат фақатгина меҳнат билан эмас, балки ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари, яъни капитал ва ер омиллари бевосита иштирокида яратилади. Шунга мос равишда, ҳар бир омил эгаси даромад олади – ишчи ўз меҳнати учун иш ҳақи, мулкдор капитал учун фойда, ер эгаси эса рента шаклида даромад олади. Неоклассик оқим намояндалари ресурсларни оқилона тақсимловчи усулларини ишлаб чиқишга ҳам астойдил ҳаракат қилганлар. Масалан, Д.Кларк корхона даражасида ишлаб чиқариш омилларини ўзаро нисбатини оқилонлаштириш масалалари билан фақат шугулланган ва ушбу мақсадда ишлаб чиқариш функцияларидан қўлдан кўчирилган фойдаланган.¹¹ Ўз тадқиқотлари натижасида у иктисодиёт назарияси нуқтаи назаридан муҳим бўлган даромадларни тақсимловчи назариясини яратди ва иктисодий таълимотлар тарихида ўчмас қолдирди.

Иктисодиёт назарияси бўйича ҳозирги замон дарсликларида ишлаб чиқариш амалиётида қўлланилаётган барча ресурслар таркибига қуйидаги ишлаб чиқариш омиллари киритилган: меҳнат, ер, капитал, тадбиркорлик фаолияти ва ахборот.¹² Демак, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш ва унинг натижасида иновация моддий ёки маънавий эҳтиёжларини қондириш учун яроқли бўлган товар ва хизматларни яратишдек долзарб муаммони ечишда омилларнинг барчаси бирдек зарур ва бизнинг назаримизда, уларнинг барчаси товар (хизмат) қийматини шакллантиришда иштирок

¹¹ Сафронов В.В., Огоркова Г.П. История экономических учений. Учебное пособие. – Кустанай: Изд-во МЭБИК, 2008. с.98

¹² Иктисодиёт назарияси. Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). А.Ўлмаев, А.Вахобов. –Т.: “Иқтисод – молия”, 2014, 356.

этадилар. Агар бойлик, яъни товарнинг (хизматнинг) киймати факат меҳнат сарфлари билан ўлчанганда эди, ишлаб чиқариш жараёнида қўлланиладиган колган барча ресурслар бепул, яъни текин бўлишлари керак эди. Ваҳоланки, товар-пул муносабатларига асосланган бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш жараёнида қўлланиладиган ҳар бир ресурс тури – меҳнат, ер, капитал, ахборот, тадбиркорлик фаолияти – олди-сотди объектига айланади, шу сабабли уларнинг барчаси товарнинг (хизматнинг) кийматини шакллантиришда ва бойлик яратишда бевосита иштирок этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликлари, корхоналар, давлат тузилмалари ўзларига тегишли бўлган ресурсларни ишлаб чиқариш жараёнига жалб этадилар ва табиийки, ундан имкон қадар кўпроқ даромад (фойда) олишни кўзлайдилар, бунга астойдил интиладилар. Бизнинг назаримизда, айнан ана шу мақсад, унга эришиш йўлида шиддат ва қатъият билан олиб бориладиган кескин кураш(рақобат) бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизимнинг юқори самарадорлигини, кишилиқ жамияти ҳозирга қадар кашф этган бошқа барча иқтисодий тизимлардан устунлигини таъминлайди.

Уй хўжаликлари (хонадонлар) ўз ихтиёрларидаги ресурсларни – ишчи кучи, пул маблағлари ва бошқаларни иложи борича юқори нархларда сотишга ҳамда унинг эвазига юқори иш ҳақи, кредит, фоиз ва бошқа турдаги даромадларни кўпайтиришга манфаат билдирадилар. Ёлланма ишчи ўзида мавжуд ишчи кучини сотишдан кўпроқ даромад олиш мақсадида меҳнат сарфи бирлигига кўпроқ ҳақ тўлайдиган иш берувчини излайди, ушбу мақсадга эришиш иштиёқида у ҳаттоки ўз юртидан ташқарида, хорижда ишлашдан ҳам қайтмайди. Ёлланма ишчининг ўз ишчи кучини меҳнат бозорида иложи борича баландроқ нархга сотишга ва бунинг эвазига кўпроқ иш ҳақи шаклида даромад олишга сидқидилдан интилиши – бу табиий ҳол ва бозор иқтисодиёти мазмун-моҳияти ва қонун-қоидаларига тўла мос келади. Лекин уларнинг меҳнат сарфларини минималлаштириш ва ҳар бир меҳнат сарфи эвазига оладиган иш ҳақини максималлаштиришга қаратилган ҳатти-ҳаракат ва интилишлари бозор иқтисодиёти бошқа иштирокчиларининг, биринчи навбатда, иш берувчиларнинг иқтисодий манфаатларига зид бўлиб, уларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келади.

Бизнингча, ёлланма ишчининг ўз ишчи кучини меҳнат бозорида сотишдан оладиган даромадини, яъни иш ҳақини кўпайтиришнинг

2 та йўли мавжуд: биринчиси – меҳнат сарфи миқдорини кўпайтириш иккинчиси эса – меҳнатнинг сифатини яхшилаш.

Агар ёлланма ишчи суткасида ўртача 6-7 соат атрофида меҳнат қилаётган бўлса, иш вақтини 2 марта ёки 3 марта ошириш ҳисобидан (вақтбай иш ҳақи) у иш ҳақини ҳам шунча мартага кўпайтирган бўлади. Ёки у вақт бирлигида сарфланадиган меҳнат миқдорини 2 марта ошириш ҳисобидан (ишбай иш ҳақи) ҳам ўзининг иш ҳақини шунча марта ошириш, демак, кўп даромад олишга эришиши мумкин. Лекин ёлланма ишчининг меҳнат интенсивлиги даражаси ва меҳнат сарфларининг миқдори унинг жисмоний қобилиятлари билан қатъий чегараланган. Шу сабабли ёлланма ишчининг иш ҳақи шаклида даромадларини кўпайтиришнинг иккинчи йўли, яъни ишчи кучи сифатини ошириш яхши натижа беради, деб хулоса чиқариш мумкин.

Бизнингча, жамият тараккиётининг ҳозирги босқичида инсон аҳтиёжларининг узлуксиз ўсиб бориши ва айни бир пайтда кенгайтирилган ишлаб чиқаришга жалб этилиши лозим бўлган табиғий ресурсларнинг нисбий танқислиги ўртасидаги зиддият тобора кучайиб бормоқда. Бозор шароитида ушбу зиддиятни юмшатишни ягона йўли – товарлар (хизматлар) сифатини узлуксиз ошириб боришдан иборат. Товар (хизмат) қийматининг таркибида моддий ашёвий омилларга харажатларнинг улуши қанча кам бўлса, табиғий ресурсларни тежаш муаммоси шунча самарали ҳал этилган бўлади. Сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш учун ишчи кучи сифати албатта юқори бўлиши шарт ва шунга мос тарзда иш ҳақи харажатларини корхона умумий харажатларидаги улуши ҳам анча юқори бўлади.

Тадқиқот натижалари шундан далolat берадики, Ўзбекистон қишлоқларда жойлашган ишчи кучи сифати шаҳарлардаги иш кучининг сифатига нисбатан сезиларли даражада паст.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида яратилган миллий даромаднинг таксимланиши малакали ишчи кучи рағбатлантиришга қаратилган бўлиши керак. Иш ҳақи фонди шакллантириш ва уни ишчи-ходимлар ўртасида таксимлашда иш кучи сифатини оширишнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш зарур.

Тадқиқот мавзуси доирасида муаллифлар томонидан фермер хўжаликларида ишлаётган 50 нафар ишчи-ходимлар ўртасида ўтказилган сўров натижалари уларнинг малакаси билан ўз меҳнат эвазига оладиган иш ҳақи миқдори ўртасида кучли боғлиқлик йўқлигини кўрсатди.

Лекин, ишчи кучи сифати ёлланма ишчининг факат малакаси билан белгиланмайди. Ёлланма ишчининг маълумоти, касбий малакаси унда ҳали рўёбга чиқарилмаган, аммо муайян воситаларнинг таъсири остида рўёбга чиқарилиши мумкин бўлган салоҳиятни кўрсатади, холос. Ишлаб чиқариш жараёни ва унинг пировард натижаларини юксалтириш нуктаи назаридан эса ёлланма ишчининг рўёбга чиқарилган, яъни товар ёки хизмат кийматини шакллантиришда бевосита иштирок этган, улар (товар ёки хизмат) сифатининг юкори бўлишини таъминлаб берган ва реал ҳақиқатга айланган ва пировард натижада товар (хизмат) кийматида ўзининг тўла ифодасини топган, яъни буюмлашган билим ва малакаси аҳамиятли ҳисобланади. Айнан реал ҳақиқатга айланган ва маҳсулот сифатини яхшилашга кўмаклашган, унинг реал кийматида гавдаланган касбий билим ва малака, хатти-ҳаракат, интилиш, фаолият кучли рағбатлантирилиши ва ёлланма ишчига, юкори иш ҳақи сифатида манфаат, мукофот сифатида даромад келтириши лозим.

Тадқиқот жараёнида ишчи-ходимлар ўртасида ўтказилган суҳбат натижалари, маъмурият томонидан уларга иш ҳақи тўлаш амалиётини ўрганиш шуни кўрсатдики, ишчи кучи сифатини рағбатлантириш масалалари фермер хўжаликларида эътибордан четда қолиб кетган. Ишчи-хизматчилар ўз зиммаларига юклатилган вазифаларнинг сифатли бажаришнинг моҳияти, унинг хўжалик фаолияти якуний кўрсаткичларини яхшилаш, бозордаги мавқеини мустаҳкамлаш, рақобатбардошлигини ошириш нукти назаридан аҳамияти тўғрисида яхши тасаввурга эга эмаслар.

Ёлланма ишчилардан ташқари, ишлаб чиқариш жараёнида фаол иштирок этувчи ва унинг пировард натижасида олинган даромаддан маълум улушга эга бўлган иккинчи томон – булар корхоналардир. Фермер хўжаликлари ҳам кўпроқ даромад олишдан, фаолият натижасида олинган ялпи даромадда ўзларининг улушини максималлаштиришдан, демак ресурсларга, жумладан, меҳнат ресурсларига сарф-харажатларни тежаб-тергашдан, уларни минималлаштиришдан манфаатдордирлар. Бу манфаатдорлик табиий равишда уларнинг хулқ-атворида, ёлланма ишчилар билан меҳнат муносабатларини шакллантиришда, иш ҳақи миқдорини белгилашда, меҳнат шароитларини яхшилашда ва ҳоказоларда ўз аксини топади. Айнан ана шу манфаатдорлик кўп ҳолларда ёлланма ишчилар ҳамда иш берувчи ўртасида юзага келадиган зиддият ва ўзаро келишмовчиликлар асосида ётади. Ўз даромадларини максимал-

лаштириш мақсадида улар қандай маҳсулот турлари ва қанча миқдорда ишлаб чиқариш муаммоларини ечадилар, ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурсларни излаб топадилар ва улардан самараларни фойдаланиш, ресурсларга сарф-харажатларни минималлаштириш имконини берадиган техника ва технологияларни қўллашга ҳаракат қиладилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш жараёни ва унинг пировард натижасида олинган даромадлардан манфаатдор бўлган индивидуал муайян улушга эга учинчи томон - давлат. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитида давлат жамият нуктаи назаридан ўз муҳим бўлган ҳамда бозор иқтисодиётининг бошқа субъектлари бажара олмайдиган бир қатор ижтимоий-иқтисодий функцияларни зиммасига олади. Ушбу функцияларни бажариш салмоқли, яъни ички маҳсулот таркибида сезиларли улушни эгаллаб турган сарф-харажатлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг асосий манбаи мамлакатнинг йил давомида яратилган миллий даромад. Давлат ўз зиммасида ижтимоий ва иқтисодий функцияларни бажариш мақсадида турли манбалар ҳисобидан ўз бюджетини шакллантиради ва унинг таркибида корхона ҳамда аҳолидан олинадиган даромад солиқларни асосий ўринни эгаллайди.

Шу тариқа, кенгайтирилган ишлаб чиқариш натижасида йил давомида мамлакат миқёсида яратилган миллий даромад ҳар учтадан бозор иқтисодиёти субъектлари ўртасида тақсимланади, унинг беш қисми давлат бюджети ёрдамида қайта тақсимланади. Товар ва хизмат муносабатлари ҳуқуқдорлиги шароитида ҳар уччала томондан даромадларини қўпайтиришдан манфаатдор бўлиб, миллий даромаднинг ўзининг улушини имкон қадар юқорирок бўлишига интилади, турли воситалар ёрдамида ўз мақсадлари йўлида каттиқ курашади, рақобат муҳитини юзага келтиради ва унинг тобора кучайишига сабаб бўлади. Бозор субъектларининг ўз даромадларини максималлаштириш борасидаги ана шу кураш жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг энг мураккаб вазифаларни бажариш имконини беради, жамият иқтисодий ўсиш ва ривожланишга олиб келади.

Бизнинг назаримизда, бозор субъектларининг ўз даромадларини максималлаштиришга қаратилган интилиш ва мақсадлар эришишнинг икки йўли бор. Биринчиси – бу миллий даромад мутлақ миқдорини қўпайтириш. Иккинчиси – миллий даромад таркиби бўлишига тегадиган улушни ошириш. Бозор субъектларининг миллий даромад мутлақ миқдорини қўпайтиришдан манфаатдорлиги шу билан намоён бўладики, миллий даромад ҳажми ошиб борган сайин (бо

шарт-шароитлар ўзгармай турган ҳолда) ҳар бир бозор субъекти оладиган даромад миқдори ҳам мос тарзда ошади. Масалан, корхонанинг даромадлари кўпайса, ишчи-ходимларнинг иш ҳақи ҳам давлат бюджетига келиб тушадиган даромад соликлари ҳам кўпаяди. Барча бозор субъектларининг микродаражада корхона даромадларини, макродаражада эса миллий даромадни кўпайтиришга бўлган моддий қизиқишлари, манфаатдорликлари, интилишлари жамият ва истеъмолчи нуқтаи назаридан, товар ва хизматлар сероблигини таъминлаш, уларнинг сифатини ошириш ҳамда таннархини арзонлаштириш жиҳатларидан ўта муҳим ҳисобланади. Натижада товарлар ва хизматлар ҳажми кўпаяди, уларнинг янги турлари пайдо бўлади, сифати ошади, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланилади ва ҳоказо. Бу соҳада томонларнинг манфаатлари уйғунлашган бўлиб, уларни бир йўналишда ҳамжиҳат ҳаракат қилишларини таъминлайди.

Бозор субъектлари даромадларини кўпайтиришнинг иккинчи йўли, у ёки бу субъектнинг яратилган даромаддаги улушини оширишда ўз ифодасини топади. Алоҳида субъектларнинг бу йўл билан ўз даромадларини оширишга бўлган ҳатти-ҳаракат ва интилишлари улар манфаатларининг ўзаро тўқнашувига, манфаатдор томонлар ўртасида зиддиятларнинг юзага келишига ва кучайишига сабаб бўлади. Бу зиддиятларни бартараф этиш, иложи борича юмшатиш учун ишлаб чиқариш жараёни натижасида яратилган даромадларни томонлар ўртасида тақсимлаш нисбатларини оқилоналаштириш муаммоларини ечишга қаратилган назарий ва амалий тадқиқотларни кенгайтириш, уларнинг амалий натижаларига диққат – эътиборни кучайтириш керак. Бу ерда бош мезон бўлиб иқтисодий ўсиш ва аҳоли турмуш даражаси ва сифатини юксалтириш хизмат қилиши тадқиқотлар томонлар иқтисодий манфаатлари муштараклигини таъминлашга, ишлаб чиқаришнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини рағбатлантиришга қаратилган бўлмоғи лозим.

Ўзбекистонда меҳнат ресурсларининг жуда катта қисми – қарийб ярми кишлокларда жойлашган. Лекин меҳнат ресурсларининг ушбу қисмидан фойдаланиш самарадорлиги шаҳарлардаги меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигига нисбатан сезиларли даражада паст. Ушбу ҳулосанинг тасдиғи сифатида айрим маълумотларни келтирамиз (1.3.1. жадвал).

1.3.1-жадвал.

Шаҳарлардаги ва қишлоқлардаги меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигининг кийёси таҳлили (2014 йил)*

№	Кўрсаткичлар	Жумладан					
		Сони ёки миқдори	Улуши	Шаҳарлар		Қишлоқлар	
				Сони ёки миқдори	Улуши	Сони ёки миқдори	Улуши
1.	Донмий аҳоли сони	31022,5	100	15748,0	50,8	15274,5	49,2
2.	Меҳнат ресурслари	18048,0	100	9681,5	53,6	8366,5	46,4
3.	Иқтисодиётда бандлар	12818,4	100	7101,4	55,4	5717,0	44,6
4.	Иқтисодий фаол аҳоли	13505,4	100	7327,0	54,3	6178,4	45,7
5.	Иқтисодий нофаол аҳоли	4542,6	100	2354,5	51,8	2188,1	48,2
6.	Ялпи ички маҳсулот, жами, млрд. сўм - аҳоли жон бошига -меҳнат ресурсларига -иқтисодиётда банд аҳоли сонига	144867,9 4709,7 8026,8 11301,5	*	*	*	*	*

*Маъба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан қайта ишланган Эслатма:Статистик маълумотлар йўқлиги туфайли жадвал тўлиқ таҳлил этилмади.

Кейинги йилларда қишлоқ хўжалигида кечаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ушбу тармоқда бозор муносабатларининг мустақамланиб бораётганлиги билан бевосита боғлиқ. Фермер ва деҳқон хўжаликларининг ташкил этилиши тармоқда тадбиркорликнинг кенг ривожланишига замин яратди.

Қишлоқ хўжалигида мулкый муносабатларнинг тубдан ислох қилиниши узоқ йиллар давомида ечилмаётган ва бугунги кунда ҳақли равишда ўз ечимини кутаётган долзарб муаммоларини ҳал этишга имконият яратди. Меҳнат ва маиший шароитларида, аҳоли турмуш сифатида шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг мавжудлиги ана шундай муаммолар сирасига киради. Ушбу муаммонинг мавжудлиги ва уни ечиш зарурлигига Ўзбекистон Биринчи Президенти И.А.Каримов жиддий эътибор қаратган: “Қишлоқ турмуш даражасини шаҳар турмуш даражасига қадар кўтариш бутун аграр сиёсатнинг муҳим вазифасидир”¹³. Тадбиркорлик учун кенг имкониятлар эшигини очиб берган аграр ислохотлар бу долзарб муаммони ечишнинг етакчи омилига айланди. Чунки ўз фаолияти натижаларидан моддий манфаатдор бўлган фермер ва деҳқон хўжаликлари ресурслардан самарали фойдаланишга, ернинг ҳосилдорлигини ошириш, меҳнат унумдорлигини ўстиришга астойдил ҳаракат қилишга киришдилар. Натижада қисқа муддат ичида қишлоқ хўжалиги зарар кўриб ишлаш асоратларидан ҳолос бўлди ва фойда билан ишлайдиган тармоқ даражасига кўтарилди.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги қишлоқ иқтисодиётининг етакчи тармоғи ҳисобланади. Шу сабабли ушбу тармоқда юз бераётган ижобий ўзгаришлар, тармоқда ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажмининг ўсиш суръатлари, соҳа тадбиркорлари эришган юкори кўрсаткичлар қишлоқ ҳаётига кучли таъсир кўрсатади. Ушбу жараёнлар пировард натижада қишлоқларда яшаётган аҳолининг меҳнат шароитлари ва турмуш даражасини шаҳар аҳолисиникига яқинлаштириш муаммоларини ҳал этишнинг асосий шартига айланади, шаҳар билан қишлоқлар ўртасидаги яшаш шароитлари тафовутлари камайиб боради.

Аграр соҳада амалга оширилаётган ислохотлар, ернинг фермерларга узоқ муддатларга ижарага берилиши, уларга хўжалик

¹³ “Қишлоқ таракқиёти ва фаровонлиги йили” Давлат дастури 2008 й, 21 май.

юритишда берилган мустақиллик, айниқса фаолият натижалари ўзлаштиришда, ундан моддий манфаат олиш борасида яратилган имкониятлар эндигина пайдо бўлган тадбиркорларни астойдил юқори натижаларни мўлжаллаб ғайрат билан ишлаб рағбатлантирди. Мустақил хўжалик юритаётган фермерларнинг хўжалик фаолияти натижаларидан иқтисодий манфаатдорлиги ошиши билан бир қаторда, уларнинг ер ва бошқа қимматбери ресурслардан тежамкорлик билан фойдалана олиш борасида масъулияти кескин ошди. Янги шароитда фермер ҳар бир босқичларида, мустақил равишда қабул қилган ҳар бир қарор хўжаликда пировард натижада қўлга киритган ютуқ ва камчиликлар учун фақат ўзи яқка жавоб бериши керак. Эришилган юқори самарадан у қанчалик манфаатдор бўлса, хўжалик фаолиятининг салбий натижалари учун шунчалик масъулдир. Ботаник механизмларининг, айниқса рақобат ва нарх механизмларининг бевосита таъсири остида фермерлар ўзларида мужассамланиб бутун салоҳиятини, барча имкониятларни тўла-тўқис ишга солишда ўзга иложлари йўқ.

Дарҳақиқат, фермер хўжалиги иш фаолиятининг якуний натижалари ва хўжаликка жалб этилган ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги кўп жиҳатдан ушбу хўжаликка раҳбарлик қилаётган фермернинг хатти-ҳаракатларига, интилишларига, қобилияти ва тажрибасига, билим ва маҳоратига боғлиқ. Лекин фермер хўжалик фаолиятининг пировард натижалари фақатгина хўжалик раҳбарининг кучанишлари ва меҳнатга бўлган муносабати билан белгиланмайди. Фермер хўжалиги фаолияти самарадорлигига натижавий кўрсаткич даражаларига бошқа омиллар ҳам жиддат таъсир кўрсатади. Барча омиллар таркибида 3 та энг асосийларини алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим:

1. Давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш сиёсати;
2. Ёлланма ишчиларнинг ишга муносабати;
3. Табиий шароитлар.

Демак, фермер хўжалиги фаолиятининг пировард натижалари хўжалик раҳбарининг мақсад ва интилишларидан бўлак айрилган бошқа омиллар ҳам кучли таъсир кўрсатади. Давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш сиёсати ҳамда табиий шароит билан боғлиқ омиллар фермер хўжалиги натижавий кўрсаткичларига фермернинг хоҳиш-истакларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, яъни объектив асосда таъсир кўрсатади. Лекин ёлланма ишчиларнинг

ишга муносабати, уларнинг ўз меҳнатининг миқдор ва сифат кўрсаткичларини яхшилашга рағбатлантирилганлик даражаси, мақсадга йўналтирилганлиги кўп жиҳатдан хўжалик раҳбарига, хўжаликда иқтисодий ишнинг қўйилишига узвий боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида банд бўлган ёлланма ишчилар даромадларини шакллантириш иқтисодий механизмини такомиллаштириш ва уни ҳар бир ишчи-ҳодимнинг меҳнат салоҳиятини тўла ишга солиш тамойилига мослаштириш муҳим аҳамият касб этади. Ёлланма ишчиларнинг ишга мойилиги хусусий мулк эгаси бўлган фермерларнинг ишга мойиллигидан мазмун жиҳатидан ҳам таркиб жиҳатидан ҳам фаркланади. Фермер учун ўз мулкини кўпайтириш, ишлаб чиқаришга авансланган капитални қайтариш ва унинг устига яна кўпроқ фойда олиш, яъни фойда массаси ҳамда фойда нормасини максималлаштириш меҳнат фаолиятининг бош мотиви ҳисобланади. Ўз мулкини кўпайтириш, яъни кўпроқ фойда олиш иштиёқи, акс ҳолда банкротликка учраш хавфи фермерни кеча-кундуз тинимсиз меҳнат қилишга, ўз имкониятларини тўла сафарбар қилишга ундайди. Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжалик улушига тушадиган фойдани кўпайтиришнинг ягона йўли - ишлаб чиқаришга жалб этилган ҳар бир ресурс бирлигига олинadиган самарани (натижани) максималлаштиришдан иборат. Шу сабабли ҳам фермер ўзи бошқараётган хўжаликнинг фаолият натижаларини яхшилашга, самарадорлигини оширишга жон-жаҳди билан ва астойдил ҳаракат қилади.

Лекин ўз ишчи кучини фермерга товар сифатида сотаётган ёлланма ишчининг меҳнат қилиш мотивлари фермерникидан кескин фаркланади. Ёлланма ишчи учун фермер хўжалигининг фаолият натижаларидан қатъи назар, фермерга сотаётган ишчи кучи эвазига иш ҳақи сифатида оладиган даромадларини кўпайтириш бош мотивга айланади, унинг меҳнатга мойиллик даражасини белгилайди. Ёлланма ишчи меҳнатига иш ҳақи тўловлари корхона (фермер) ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий қисми бўлиб, фермер хўжалиги пировард натижаларининг ижобий бўлишини кафолатламайди. Яъни фермер хўжалигининг иқтисодий фаолиятидан фойда олиш ёки олмаслик масъулияти тўласинича тадбиркор зиммасида қолади.

1.4. Фермер хўжаликлари даромадларига таъсир кўрсатувчи омиллар, уларнинг таснифи ва таҳлили

Режали иқтисодиётни босқичма-босқич, изчил ислох этжараёнида самарали фаолият юритувчи фермер хўжаликлари шакллантириш ва уларни ривожлантириш Ўзбекистон Республикаси аграр соҳасининг устувор йўналишларидан биридир.

Фермер хўжалиги тадбиркорлик фаолиятининг муҳим шакли сифатида иқтисодий тараққиётга туртки берувчи омил хисобланади. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлагандек: «Ҳозирги вақтда фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ташкил этишнинг энг самарали шакли эканини ҳаётнинг тасдиқлаб бермоқда»¹⁴.

Фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган, маҳсулотни етиштириш, сотиш, мавжуд иқтисодий ресурслардан ҳамда олинган даромаддан эриш фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган иқтисодиётнинг аграр соҳаси хўжалик юритувчи субъект хисобланади.

Фермер хўжаликларида самарали фаолият юритиш мавжуд иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиб, юқори барқарор даромадга эришиш, фақат харажатларнигина қоплаш эмас, балки пировардида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, хўжаликнинг иқтисодий асосини кенгайтириш каби муаммоларни ҳал қилган ҳамдир.

Бозор иқтисодиёти тамойилларига кўра иқтисодиёт муносабатларга киришишнинг бош мақсади даромадга бўлишдир. Фермер хўжаликларида даромадларнинг шаклланиши тақсимланиши борасида маълум даражада амалий натижаларга эришилган бўлса-да, бироқ, уларнинг барқарор ривожланиши билан боғлиқ муаммолар, камчиликлар ҳамда номутаносиблик сақланиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов бу борада қуйидагиларни таъкидлаган: “Шу билан бирга, ўтган давр мобайнида ортирган тажрибамиз фермерлик янада ривожлантириш учун бир қатор жуда муҳим муаммоларни ҳусусан фермер хўжаликларининг барқарорлиги, энг муҳими уларнинг самарадорлигини ошириш билан боғлиқ масалаларни

¹⁴ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни барқарор этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: Ўзбекистон, 2009, 21 б.

қилишни катъий талаб этмоқда.” ...техника, айланма маблағ билан таъминлаш, кредит қобилиятига эга бўлиш, энг асосийси, ўз харажатларини қоплаш ва фойда кўриб ишлаш, даромадни оширишнинг ишончли асосига айлана олмаслигини бугун ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда”¹⁵. Фермер хўжаликларини янада ривожлантиришда ҳали бери ишга солинмаган катта имкониятлар мавжудлигини Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов эътироф этиб: “Шуни очик тан олиш керакки, фермер хўжаликларини ташкил этиш ва уларнинг масъулиятини янада ошириш борасида ҳали кўп иш қилишимиз лозим”¹⁶, деб таъкидлайдилар.

Шу нуқтаи назардан ҳам фермер хўжаликларида даромадларнинг шаклланиши ва тақсимланишининг бозор механизми билан боғлиқ бўлган муаммолар ва номутаносибликларнинг мавжудлиги ҳамда уларни ҳал этиш йўлларини ўрганиш муҳим назарий-амалий аҳамият касб этади.

Фермер хўжаликларида даромадлар хўжаликнинг яшовчанлигини кафолатлайди, такрор ишлаб чиқаришни молиялаштиришнинг манбаи бўлиб ҳисобланади, сармоядорлар учун хўжалик барқарорлигининг муҳим омили бўлиб хизмат қилади ва ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда иқтисодий фаолият самарадорлигининг муҳим кўрсаткичларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Хўжаликларда даромадларнинг шаклланиши иқтисодиётнинг объектив қонуниятлари (ишлаб чиқариш жараёнининг бевосита тирик мавжудотлар – ер, ўсимлик, чорва моллари билан боғлиқ бўлиши ва табиий қонунларнинг иқтисодий қонунлар билан боғланиши, ишлаб чиқариш жараёнининг мавсумийлиги, фонд сигимининг юқорилиги, капитал айланмасининг пастлиги, кишлоқ хўжалиги маҳсулотига талабнинг нарх ва даромад бўйича мослашувчан эмаслиги ва ҳ.к.) доирасида юз беради ва унга бўйсунди.

¹⁵ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009 - Б 22-23

¹⁶ Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади - Президент Ислам Каримовнинг 2011 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2012 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи газетаси, 2012 йил 20 январь.

Фермер хўжалигининг ялпи даромади муайян вақтда, масалан, бир йилда фермер хўжалиги иқтисодий фаолиятининг барча манбаларидан ташкил топган даромади бўлиб, бу барча товарлар ва хизматларни сотишдан келган пул тушуми, асосий ва бошқа фаолият даромадлари ҳамда трансфертлардан иборат.

Фермер хўжаликларида даромадлар, бир томондан, ресурслар сарфи натижаси бўлса, иккинчи томондан, иқтисодий механизмларнинг ҳосиласи сифатида юзага чиқади ва қайси омиллар даромад турларини келтириб чиқаришига қараб натижа ўзлаштирилади. Хўжаликларда даромадларнинг ҳосил бўлиши ва ўсиб бориши иқтисодиётнинг объектив қонунлари доирасида юз беради ва уларни бўйсунати. Фермер хўжалигида даромадларнинг шаклланиши нисбатан босқичли тақсимот бўлиб, шу даврда амал қилиб турган иқтисодий муносабатлар тизимига, энг аввало, мулкчилик муносабатларига боғлиқ бўлади. Даромадлар иқтисодий фаолиятнинг натижаси чиқариш жараёнида ҳосил бўлади, бозор орқали айирбошлаш натижасида унинг тақсимланиши амалга ошади (1.4.1-расм).

1.4.1- расм. Фермер хўжаликларида даромадларнинг шаклланиши.

Фермер хўжалиги даромадларининг шаклланишида маҳсулот ишлаб чиқаришдан яратилган жами даромад ресурслар нархига боғлиқ бўлмай, балки тупроқ унумдорлиги, табиат ва биологик ўзгаришлардан ташкил топган табиий қонунларнинг иқтисодий қонунлар билан узвий алоқадорлигига, қай ҳажмда, қандай ресурслар ва технологиялар қўлланилишига ҳам боғлиқ бўлади.

Фермер хўжалигида даромадларнинг шаклланиши кўп босқичли тақсимот бўлиб, шу даврда амал қилиб турган иқтисодий муносабатлар тизимига, энг аввало, мулкчилик муносабатларига боғлиқ бўлади. Даромадлар иқтисодий фаолиятнинг ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўлади, бозор орқали айирбошлаш натижасида унинг тақсимланиши амалга ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир мулк эгаси ёки тадбиркор маълум миқдорда фойда олишни, сарфлаган иқтисодий ресурслари, пул маблағларига нисбатан кўпроқ қийматга эга бўлишни мақсад қилиб қўйганлиги сабабли ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёни бир томондан, истеъмол қийматларни яратиш жараёни бўлса, иккинчи томондан, қийматнинг ўсиш жараёни бўлиб ҳисобланади.

Даромадлар шаклланишининг биринчи босқичи (бирламчи тақсимлаш)да янгидан яратилган қийматни тақсимлаш жараёнида ва ишлаб чиқариш омиллари даромадлари шаклланишида иқтисодий муносабатлар юзага келиб, бозор иқтисодиёти шароитида даромад капитал, ер ва ишчи кучи эгалари ўртасида тақсимланади ҳамда уларнинг ихтиёрига келиб тушади. Бу жараён натижасида ишлаб чиқаришда қатнашган ишлаб чиқариш омиллари эгалари — мулкдорларнинг маҳсулотдаги улуши омилли даромадлар сифатида шаклланади. Бу иш ҳақи, фоиз, рента ва фойда шаклидаги даромад турлари кўринишини олади. Иккинчи босқич (қайта тақсимлаш)да фермер хўжаликлари даромадларини қайта тақсимлаш юзасидан давлат, фермер хўжаликлари ва бошқа субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар вужудга келади. Даромадларнинг ишлатилиши уларнинг истеъмол ва инвестициялашга сарфланишидан иборат бўлади.

Фермер хўжаликлари даромадларини қайта тақсимлаш механизми давлат ва нодавлат институтлари орқали юз беради. Фермер хўжаликларида даромадларнинг шаклланиши ва тақсимланишида давлатнинг тартибга солувчи таъсири каттадир. У қуйидагиларда намоён бўлади:

- ҳукукий асосларнинг яратилганлиги;
- даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда самарали сиёсат чораларини қўллаш;
- даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлашда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари молиявий аҳволи, табиий-иқлим шароитлари, ернинг мелiorатив ҳолати ва бошқа омилларни ҳисобга олиш;

- даромадларни тақсимлашнинг восита ва шакллари, у ёқ тармокни

ривожлантиришда чеклаш ёки тараққий эттиришнинг шароитларини яратиш;

- бозор иктисодиёти шароитида даромадларни тақсимтамойиллари;

мажмуидан самарали фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиш.

Даромадларни давлат томонидан қайта тақсимлашнинг иктисовоситалари асосан давлатнинг пул-кредит ва бюджет сиёсатидаифодасини топиб, соликка тортиш, нархлар ва иш ҳақини тартсолиш, инвестиция ва молиявий маблағлар, трансфертларийўналтириш, ресурсларни қайта тақсимлаш ва бошқалар ҳисобланади. Даромадларни тақсимлаш механизмнинг таъсирчанлигига оқинарх сиёсатини ўтказган ва даромадларни тақсимлашнинг бтамойилларига амал қилган ҳолда иктисодиётнинг аграр сектамаҳсулотларига нарх табақалашуви оркали эришилади.

Фермер хўжалигининг классик намунаси бўлиб америкача ферхўжалиги (ферма) ҳисобланади, даромадлилик даражаси эса убиринчи мезони ҳисобланади. АҚШ фермер хўжаликлари-нинг жалпи даромадида барча сарф-харажатларнинг улуши 2001-йилларда 10,5 фоизга пасайиб, 83,7 фоиздан 73,2 фоизни ташкил қилган бўлса, соф даромаднинг улуши эса аксинча, ошиб, 26,8 фоиздан 26,8 фоизга етган.

Жаҳон тажрибасига назар ташлайдиган бўлсак, ферхўжаликлари даромадлилигини оширишга қаратилган турли-тўхукумат чора-тадбирларининг қўлланишини кузатиш мумкин. Ривожланган мамлакатларда фермерлар даромадини асосий қисми давлат манбалари ҳисобига шаклланади: Европа ҳамжамияти мамлакатларида - 38 фоиз, Финляндияда -72 фоиз, Японияда - 72 фоиз, АҚШда - 27-40 фоиз. Экспертларнинг баҳолашига кўра, 2001-йиллар бошларида Европа мамлакатларида давлатнинг таъсирчанлиги шаклларда қўллаб-қувватлаши бир фермерга бир йилда 11-14 АҚШ долларини ташкил қилган¹⁷. Европа Иттифокига аъзо давлатларда фермерликни ривожлантиришга жуда катта эътибор бериб, у орқали ижтимоий, иктисодий ва экологик муаммоларни ҳал қилмоқда¹⁸.

¹⁷ Руцкой А., Радугин Н. Продовольственная безопасность: зарубежный опыт // Экономика, управление. - № 2. - 1997. - С. 10-19.

¹⁸ <http://ec.europa.eu/agriculture/>

Ғарб тажрибасини ўрганиш шундан далолат берадики, Европа ҳамжамиятининг барча мамлакатларида аграр ишлаб чиқариши хавф-хатар омили юқори бўлмаган бизнеснинг нисбатан ишончли турига айланди. Бунга ҳар бир аъзо давлатнинг ўз ички аграр сиёсатини юқорида таъкидлаб ўтилган тамойил асосида ривожлантириши, давлатнинг ички бозорга тизимли ўзаро таъсири орқали эришилмоқда.

Хориж тажрибасини ижобий баҳолаган ҳолда шуни қайд этиш керакки, уни бизнинг мамлакатимизга бевосита олиб ўтиш мумкин эмас, чунки ривожланган мамлакатлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ортқичалиги билан қурашишни асосий мақсад қилиб қўйганлар. Шунингдек, у ёки бу чора-тадбирлар белгиланаётганда пул маблағлари-нинг тақчиллигини ҳам эътиборга олиш лозим, чунки биз бошқа мамлакатларда фаол қўлланилган кўп усулларни тўғридан-тўғри қўллай олмаимиз. Ваҳоланки, аграр соҳада давлатнинг қўллаб-қувватлашидаги барча чора-тадбирлари молиявий таъминотсиз соҳа аҳолини ёмонлаштириши мумкин.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида амалга оширилган иқтисодий ислохотлар аграр соҳа ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг имкониятларини оширувчи, хусусан, рақобат муҳитини шакллантирувчи, кооперацияни ривожлантирувчи мулкчиликнинг янги шакллари ва ерга бўлган янгича муносабатлар ривожланишига замин яратди. Қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланмиш ерларни ҳақиқий эгалари бўлмиш фермер ва деҳқонларга берилганлиги туфайли қишлоқда мулкчилик шакллари ўзгарди, маҳсулот ишлаб чиқариш баробарида уларнинг сифати ҳамда рақобатбардошлик даражаси ошди, янги ишчи ўринлари яратилди, пировардида мазкур хўжаликларда меҳнат қилаётганларнинг моддий манфаатдорлиги яхшиланди. Шу нуқтаи назардан ҳам мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигида амалга оширилган иқтисодий ислохотларнинг натижаси фермер хўжаликларининг самарадорлигини яққол намоён этди.

Фермерлик ҳаракатининг ривожланиши натижасида қишлоқларда фермер хўжаликларининг ўрни ва мавқеи мустаҳкамланди. Аграр соҳада кўп укладли иқтисодиётнинг ва унга мос қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари таркиби шаклланди. Ушбу жараёнлар бошқаришнинг эгилувчан усуллари-нинг шаклланишига, ишлаб чиқарувчиларнинг касбий маҳорат, малака даражасининг ошишига, қишлоқ оиласининг демографик кўриниши ва инсон капиталининг

ривожланишига, даромадлар бўйича табакалашув ва мулкдорсинфининг вужудга келишига олиб келди.

Фермер хўжаликлари кишлок хўжалигида фаолият юритаётган кайси бошқа хўжалик юритиш шаклларига ўхшамаган, ки хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган ўзини хўжалик бўлиб, улар маҳсулотни етиштириш ва сотиш, ил чиқариш омиллари ҳамда олинган даромаддан эркин фойдалана ҳукукига эга хўжалик юритиш субъектлари ҳисобланади.

Фермер хўжаликларини ташкил этиш ўз натижаларини бермо 2003 йилда 177 хўжалик негизда 11383 фермер хўжаликлари ташкил этилди. Натижада пахтанинг ҳосилдорлиги 4,3 центнерга, доннинг ҳосилдорлиги 3,8 центнерга ошди. Рентабеллик даражаси пахтачиликда – 2,4 фоиздан 7,4 фоизга, дончиликда – 3,8 фоиздан 22,7 фоизга ошди. Бугунги кунда стратегик аҳамиятга эга бўлган пахта хом ашёсининг 99,9 фоизи, ғалланинг 90 фоизи фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келади.

Ўтказилган ислохотларнинг натижасида Ўзбекистон Республикасида фермер хўжаликларининг кишлок хўжалиги ялпи маҳсулотиди улуши, мазкур хўжаликларга ажратилган экин майдонлари, чол моллари бош сони тез суръатларда ўсиб бормоқда. Республикада аграр тармоғида фермер хўжаликларига бириктирилган ерлар 2011 йил бошига келиб 5815,0 минг гектарни ташкил этди, шундан экинлари 1408,6 минг гектар, техник экинлар 1349,2 минг гектар, жумладан, пахта 1288,7 минг гектар, картошка 15,6 минг гектар, сабзавотлар 65,4 минг гектар, полиз 25,6 минг гектар, озука экинлари 249,0 минг гектарни ташкил этмоқда¹⁹. Фермер хўжаликларининг умумий экин майдони ҳажмидаги улуши 84,7 фоизни ташкил этган.

Республика фермер хўжаликларида кишлок хўжалик маҳсулотларини етиштириш жумладан - дон ва дуккакли дон етиштириш 2011 йилга келиб 14 фоизга ошган, картошка 46 фоизга, сабзавотлар 27 фоизга, полиз 28 фоизга, мева ва резаворлар 27 фоизга, узум 14 фоизга, гўшт 34 фоизга, сут 34 фоизга, тухум 44 фоизга, кишлок хўжалик маҳсулотларини амалдаги нархларда ишлаб чиқариш 2011 йилга келиб 14 фоизга ошган. Умуман олганда, кишлок хўжалиги ялпи маҳсулотиди фермер хўжалигининг улуши 2000-2015 йиллар давомида 5,5 фоиздан 32,6 фоизга ўсди. Фермер хўжаликларида банд бўлганлар сони эса 2015 йилда 294,9 минг кишидан 1113,5 минг кишига ўсди (1,4 баробар).

¹⁹ Ўзбекистон кишлок хўжалиги. Ўзбекистон. Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами, Т.: -2015, 46 б.

Республика фермер хўжаликларининг фаолиятининг асосий кўрсаткичлари*

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	Млрд. сўм	76,5	1453,5	5962,8	9541,3	12025,5	13924,6	13801,1
Қишлоқ хўжалиги ялли маҳсулотлари фермер хўжалигининг улуши	%	5,5	24,3	35,6	35,1	35,2	35,0	32,6
шу жумладан: - деҳқончилик	%	88,1	95,1	94,9	94,2	94,3	94,5	94,6
- чорвачилик	%	11,9	2,9	5,1	5,8	5,7	5,5	5,4
Фермер хўжаликларининг сони	Минг бирлик	43,8	125,7	66,1	70,8	73,4	78,9	96,1
Бириктирилган экин Майдони	Минг.га	889,6	3775,3	5826,8	5854,3	5839,8	5812,8	5769,5
Фермер хўжаликларининг умумий экин майдони ҳажмидаги улуши	%	16,7	58,7	84,8	85,0	84,8	84,7	84,7
Банд бўлганлар сони	Минг. киши	294,9	954,2	1338,9	1349,9	1229,8	1147,6	1113,5
Бир хўжаликка ўртача тўғри келади:								
-банд бўлганлар	Киши	7	8	20	19	17	15	12
-экин майдони	га	20,3	30,0	82,0	82,7	79,5	73,7	60,1

*Маълумот Республика Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари.

Таҳлил натижалари фермер хўжаликларининг мамлакатимиз аграр соҳасида хўжалик юритишнинг энг самарали шакллари бири сифатида мустаҳкам ўрин эгаллаётганини кўрсатди.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотигаги улуши мазкур хўжаликлар ажратилган экин майдонлари ҳамда фермер хўжаликлар ишловчиларнинг сони тез суръатларда ўсиб бормокда. 2000-2001 йиллар оралиғида республикаимиз фермер хўжаликларида ишчи-қариш ҳажми муттасил ўсиб борган, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотига уларнинг улуши 6 баробарга ошди.

Ўзбекистонда фермерлик фаолиятини ташкил қилишни янги такомиллаштириш ва уни ривожлантириш борасида кўп йиллар чора-тадбирлар амалга оширилмокда, фермерларнинг имтиёзлари кўлами янада ортди. Фермер хўжаликларига хизмат кўрсатиш тизимини янада яхшилаш мақсадида туман фермер кенгашлари қошида ҳукукий, иқтисодий, агротехник ва бошқалар масалалар бўйича хизмат кўрсатувчи 220 га яқин консалт марказлари ташкил этилди ва бошқалар.

Албатта фермер хўжаликларини ривожлантириш, уларда янги иш ўринлари сонини кўпайтириш – қишлоқ жойларда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг муаммоларини ҳал этишда, ишсизлик даражасини пасайтиришда жуда муҳим роль ўйнайди. Лекин янги иш ўринларининг ташкил этилиши фермер хўжалиги даромадларининг узлуксиз ўсиб бориши билан кафолатланган бўлиши керак. Фақат шундагина янги иш ўринлари аҳоли турмуш даражасини яхшилатиш сифатини юксалтириш концепциясини амалга оширишга хизмат қилади. Акс ҳолда янги иш ўринларини ташкил этиш, янги иш ўринлари сонини кўпайтириш меҳнат ресурсларини фойдаланиш самарадорлигини ошириш нуктаи назаридан қандай самара бермайди.

Тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатдики, фермер хўжаликларининг даромадлари жуда кўп омилларнинг таъсири остида шаклланади вазиятга қараб ижобий ёки салбий таъсир томонга ўзгаради. Бу омилларни чуқур ўрганиш, уларнинг таъсир йўналишларини аниқлаш, таҳлил қилиш фермер хўжаликлари даромадларини кўпайтириш муаммосини ҳал этишда муҳим ўрин тутди. Фермер хўжаликлари

даромадларининг микдори ва динамикасига таъсир этувчи омилларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги биринчи галда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос мураккаб жиҳатлари ҳамда тармоқнинг аграр хусусияти билан изоҳланади. Украиналик тадқиқотчи С.И.Терещенко “Табиий - ресурс салоҳиятининг минтақа аграр сектори ривожланиш даражасига таъсири” номли мақоласида қишлоқ жойларда аграр ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва даромадларига таъсир этувчи омиллар таркибига ижтимоий-иқтисодий, демографик, табиий - иқлим ва табиий ресурс салоҳиятини киритиш лозимлигини исботлаб берган²⁰.

Фермер хўжалиги фаолияти ва даромадларига таъсир этувчи омилларнинг кўплиги ва таъсир йўналиши бўйича хилма-хиллиги уларни муайян белгиларга мувофиқ таснифлашни тақозо этади. Бундай таснифлаш хўжалик даромадларига таъсир этувчи омилларни мантиқий кетма-кетликда тизимлаш, таъсир йўналишини аниқлаш, омилли таҳлил ўтказиш каби муаммоларни ечишни анча осонлаштиради.

Биринчи навбатда фермер хўжаликлари даромадларига таъсир этувчи барча омилларни ташки ва ички омилларга гуруҳлаш лозим. Омилларни бундай гуруҳлашнинг амалий аҳамияти ва фойдали томони шундаки, биз фермер хўжалиги даромадларини кўпайтиришнинг хўжалик раҳбари ва жамоа аъзолари хатти-ҳаракатларига боғлиқ ички имкониятларини, ишга солинмаган захираларини аниқлашимиз мумкин бўлади. Демак, келажакда уларни ишга солиш, рўёбга чиқариш, реал ҳақиқатга айлантириш, яъни даромадларни кўпайтириш муаммосини ҳал қилиш имконияти вужудга келади.

Фермер хўжалиги фаолияти билан боғлиқ ташки омиллар туркумига куйидагиларни киритишни лозим деб топдик:

- институционал омиллар (бозор инфратузилмаси, хизмат кўрсатишнинг ривожланиш даражаси, ҳуқуқий, ижтимоий-маданий муҳит);
- бозор конъюнктураси омиллари (ички ва ташқи бозордаги рақобат даражаси, талаб ва таклифнинг ўзгариши, харидорлар сонининг ўзгариши);

²⁰ Терещенко С.И. Влияние природно-ресурсного потенциала на уровень развития аграрного сектора перигону. Economy of AIC. 2014, Issue 12, p. 50-57. <http://ebscohost.com>.

- давлатнинг иқтисодий сиёсати (давлатнинг нарх, солиқ, та иқтисодий ва антимонополия фаолиятига қаратилган иқтисо сиёсати);

- табиий-иқлим омиллари (табиий-иқлим шароитл мавсумийлик).

Фермер хўжалиги фаолиятига боғлиқ бўлган, яъни ички омил таркибига эса қуйидагиларни киритдик:

- ишлаб чиқариш омиллари (иқтисодий ресурсларининг ми ва сифат жиҳатдан таркиби, сарф-харажатларнинг таркиби ва ў хослиги, кўлам самарасидан ҳосил бўлган тежаш, ресурс захир меъёри, нарх шаклланиши механизми, ишлаб чиқаришн ихтисослашуви ва диверсификацияси);

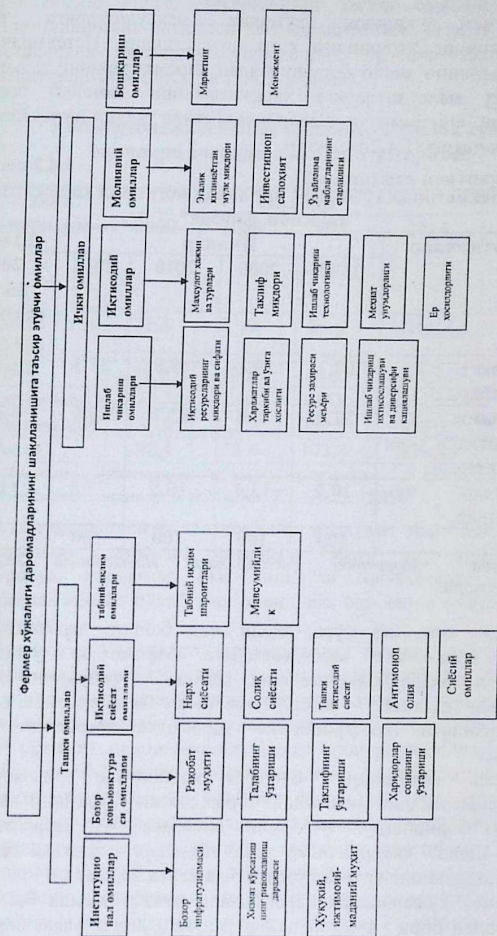
- иқтисодий омиллар (маҳсулот ҳажми ва турлари, тақ миқдори, сарфланаётган капитал ҳажми ва унинг ўзига хосл ишлаб чиқаришнинг технологик шарт-шароитлари, меҳ унумдорлиги, ҳосилдорлик);

- молиявий омиллар (эгаллик қилинаётган мулк миқд инвестицион салоҳият, ўз айланма маблағларининг етарлил ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш қувватларининг унумдорлиги);

- бошқариш омиллари (маркетинг ва менежмент);

- инновацион фаолият.

Ташқи ва ички омилларнинг барчасини схема шакл келтирдик (1.4.2-расм). Чизмада келтирилган омилларнинг асосийларига уларнинг моҳиятига ва таҳлилига алоҳ тўхталамиз. Барча омиллар таркибида бозор механизми ҳа давлатнинг тартибга солувчи таъсирини алоҳида эътироф э лозим. Шу билан биргаликда, фермер хўжаликларин даромадларини шакллантиришда бозор усуллари билан қаторда, нобозор усуллар мавжудлигини ва қишлоқ хўжалиг даромадларнинг шаклланишини маълум қонун-қоидаларга би нюз беришини ҳам тан олиш лозим.

1.4.2.-расм. Фермер хўжалиги даромадларининг таъсир этувчи ташқи ва ички омиллар.

Маълумки, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига таъдир даромадларнинг ўзгаришига кўра ноэластикдир. Истеъмолчи даромадларининг ошириши билан даромадларнинг таркиби озиқ-овқат маҳсулотларига харажатларнинг камайиб бори кузатилади. Фикримизнинг далили сифатида таҳлил натижалари келтирмоқчимиз (1.4.2-жадвал).

1.4.2-жадвал

Ўзбекистонда 1990-2014 йилларда истеъмол харажатлар таркиби, фонда*

Кўрсаткичлар	Йиллар				2014 й 2000 йилг нисбат (+,-)
	1990	2000	2010	2014	
Озиқ-овқат харажатлари	58,3	59,8	49,8	38,3	-20,0
Ноистеъмол маҳсулотлари учун харажатлар	31,5	26,8	33,7	33,9	-2,4
Хизматлар учун харажатлар	10,2	13,4	16,5	27,8	+17,1
Жами	100	100	100	100	-

*Манба: Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари.

Энгель қонунига кўра, аҳоли жон бошига даромадларнинг ўсиши озиқ-овқат маҳсулотларига харажатлар ўсиши билан бирмунча орқада қолишига олиб келади. Бу қонуннинг ҳозирги замондаги талқини - асосий озиқ-овқат маҳсулотларига таъдир ўзгарувчанлиги коэффиценти даромадга нисбатан бир кичкина.

Энгель қонунининг моҳияти жамиятнинг ривожланиши натижасида миллий иқтисодиёт аграр соҳаси улушининг нисбатан камайиб боришидир. Бу соҳани самарасиз, унумдорлиги паст бўлган ишлаб чиқарувчилар тарқатади. Натижада тармоқ самарадорлигининг ўртача кўрсаткичлари ўса бошлайди.

Фермер хўжаликлари даромадлари шаклланишида белгиланган омиллардан бири унумдорликдир. Унумдорликка фақат бир омил яъни меҳнатнинг эмас, балки, капитал, ер, тадбиркорлик қobili

каби такрор ишлаб чиқаришнинг барча омиллари самарали ишлатилишининг натижаси деб қараш лозим. Таҳлил натижалари мустақиллик йилларида унумдорлик кўрсаткичларининг ўсиб бораётганлигини кўрсатди (1.4.3-жадвал).

1.4.3-жадвал

Ўзбекистонда 2000-2014 йилларда қишлоқ хўжалиги
экинлари ҳосилдорлигининг ўзгариши *

(1 гектарига центнер ҳисобида)

Экин турлари	Йиллар				2014 йил 2000 йилга нисбатан Ўзгариши (+,-)
	2000	2005	2010	2014	
Пахта хом ашёси	21,8	23,0	25,6	26,1	+4,3
Дон	28,2	39,8	44,2	45,3	+17,1
Картошка	129,3	170,3	194,9	213,6	+84,3
Сабзавотлар	183,8	215,8	252,5	268,3	+84,5
Полиз	132,4	152,4	192,6	201,3	+68,9

***Манба:** Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами. Т.: - 2015. 25б.

Самарадорликнинг иқтисодий мазмуни ҳар доим ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан унга сарфланаётган ресурслар, маблағлар ёки қилинган харажатлар ўртасидаги нисбатдан иборат бўлиб, уни оширишга бир қанча омиллар таъсир кўрсатади.

Фермер хўжаликлари даромадларига таъсир этувчи яна бир муҳим омил рақобатбардошлик омили ҳисобланади. Албатта бу омилнинг ўрни бекиёс эканлиги сир эмас. Хусусан, фермер хўжаликлари ишлаб чиқаришида асосий тармоқ хўжаликлари-нинг устувор ривожланиши ҳамда уларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги рақобатбардош-лигини ошириш муаммоларини ўрганиш ва тадқиқ этиш зурур. Ушбу муаммонинг ечими аксарият жиҳатдан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан тартибга солишнинг комплекс усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллашга боғлиқдир. Ваҳоланки, ресурслар чекланганлиги шароитида улардан самарали фойдаланиш учун фермер хўжаликларининг

ривожланиши асосий омил бўлиши ҳамда улар рақобатбардошликни янада ошириш зарур.

Фермер хўжаликлари рақобатбардошлигини ошириш асосий йўналишларидан бири - тадбиркорлик даражаси ҳисобланади. Тадбиркорлик даражаси эса бевосита қишлоқ хўжалиги товарлари бозорида шаклланган талаб-таклифларга баҳо асосидаги даромад даражасига боғлиқдир. Бу эса фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва реализацияси, яъни ихтисослашувидан келиб чиққан ҳолда турли товарларнинг даражасига эга бўлиши орқали, уларнинг рақобатбардошлилигини даражасини ҳам белгилаб беради. Фермер хўжаликларининг ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш авваламбор, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда фермер хўжаликларининг табиий-иқтисодий шароитларидан келиб чиққан ихтисослашуви, уларнинг фаолият йўналишлари ва натижалари ҳақида бўйича табақалашуви ҳамда мослашуви, турли тадбиркорлик тизимларининг ички ва ташқи имкониятларидан фойдаланишнинг турли даражаси объектив жараёнларга боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ҳам фермер хўжаликларининг ривожланиш стратегиясини, улар фаолиятини тавсифловчи гуруҳларнинг мавжуд реал шароитдаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда белгилаш мақсадга мувофиқ. Бундай бўлиш фермер хўжаликларини ривожлантириш стратегиясини аниқлаш ва мезон сифатида хизмат қилади. Ҳозирги иқтисодий эркинлаштириш ва модернизация қилиш шароитида, фермер хўжаликларининг бозор шароитидан келиб чиққан ҳолда фермер хўжаликларининг юқорида таъкидланган қайси хусусиятига келишига қараб, ривожланиш стратегиясини танлаши нафақат назарий, балки реал шароитни тўлиқ ҳисобга олиш даражаси юқорилигини таъминлайди. шунинг учун ҳам фермер хўжаликларининг рақобатбардошлиги ва барқарорлиги ривожланишида ушбу омил муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ушбу йўналишдаги фермер хўжаликларининг меҳнат сиғирини юқори бўлган ва улар фаолият юритаётган ҳудудда рақобатбардош пастлиги шароитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва реализацияси ихтисослашганлари учун диверсификациялаш стратегиясини танлаш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотлар жараёнида фермер хўжаликларида яратилган даромад таркиби ва унинг динамикаси Самарқанд туманида

“Бурхонбобо” фермер хўжалиги мисолида таҳлил этилди (1.4.4-жадвал).

1.4.4-жадвал

Самарқанд тумани «Бурхонбобо» фермер хўжалигида яратилган даромад таркиби ва унинг ўзгариши (2012-2014 йиллар)*

	2012	2014	Бир гектар экин майдони ҳисобига, минг сўм		Бир ишчи кучи ҳисобига, минг сўм		2014 йил 2012 йилга нисбатан, %		
			2012	2014	2012	2014	Хўжалик ҳисобига	Бир гектар ер майдони ҳисобига	Бир ишчи кучи ҳисобига
Маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар) сотишдан тушган тушум	69850,7	132686,2	922,7	1743,0	6985,0	13268,6	189,9	188,9	189,9
Жами сарф-харажатлар	68219,1	119641,2	901,2	1616,8	6821,9	11964,1	175,4	179,4	175,4
Даромад (фойда) солигини тўлагунга қадар фойда	1631,6	13045,0	21,6	176,3	163,2	1304,5	8 раз	8,2 раза	8раз

***Манба:** Самарқанд тумани “Бурхонбобо” фермер хўжалиги ҳисоботлари асосида ҳисобланган.

Жадвал маълумотларининг кўрсатишича, 2012-2014 йиллар мобайнида “Бурхонбобо” фермер хўжалигида маҳсулот (товарлар, ишлар ва хизматлар)ни сотишдан тушган соф тушум 89,9 фоизга ўсган. Маҳсулотни сотишдан тушган тушум таркибида умумий харажатларнинг улуши юқори эканлигини таъкидлаш билан бирга, бу харажатлар шу давр мобайнида 97,7 фоиздан 90,2 фоизга камайганини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу эса ўз навбатида, маҳсулотни сотишдан тушган тушум таркибида фойда улушининг 2,3 фоиздан 9,8 фоизга кўпайишига олиб келган.

Фермер хўжалигида сарф-харажатларнинг таркиби таҳлил қилинганда, 2014 йилда иш ҳақиға умумий харажатларнинг 16,0 фоизи, ёнилғи-мойлаш маҳсулотларини сотиб олишга - 24,0 фоизи, ўғитга ва уруғликка – 48,2 фоизи, транспортга – 1,2 фоизи, асосий

воситаларга - 1,6 фоизи, бошқа харажатларга 9 фоизи сарфланг-
лиги аниқланди.

Тадқиқотлардан яна шу маълум бўлдики, бугунги ку-
республикамизда фермер хўжаликларининг асосий даромад ма-
асосий фаолиятдан, яъни деҳқончилик ва чорвачиликдан олин-
даромадлар ҳисобланади. Фермер хўжаликларида иқтисо-
фаолият тури бўйича юридик ва жисмоний шахсларга кўрсатиш
хизматлар маҳсулот (товарлар, ишлар)ни сотишдан тушган
тушумнинг атиги 0,6 фоизини ташкил этган. Шу сабабали фер-
хўжаликларига хизмат кўрсатувчи инфратузилма объект-
ишини янада ривожлантириш лозим, деб ҳулоса чиқардик.

Республикамизда фермер хўжаликларини қўллаб-қувватла-
улар учун имтиёзлар бериш ва бошқа қулайликлар яратиш
жиддий эътибор бериляпти, жумладан, ягона ер сол-
тўлашдан 5 йил муддатга, фермер хўжаликлари, қайта иш-
ва хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари иштирок-
ихтиёрийлик асосида янгидан ташкил этилган агросан-
фирмалари эса даромад (фойда) солиғи тўлашдан, ер сол-
мулк солиғи, қўшилган қиймат солиғи (импортга қўшил-
қиймат солиғидан ташқари), ягона солиқ тўлови тўлашдан 3
муддатга озод қилинган.

Айни пайтда, солиққа тортишдан бўшайдиган мабла-
мақсадли равишда кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қ-
ишлаш соҳасини ривожлантириш, асосий фаолият тур-
ривожлантириш ва кенгайтиришга йўналтирилади.

Шунингдек, фермер хўжаликларининг даромадлар-
оширишда фермер хўжалиги фаолияти ичида ме-
муносабатлари ҳамда моддий рағбатлантиришни ташкил э-
ва такомиллаштириш муҳим ўрин тутadi. Бироқ ҳозирги да-
ушбу йўналишда ечилиши лозим бўлган кўп муаммолар мав-
Яъни фермер хўжалиги раҳбари билан унда ишлаётган фер-
хўжалиги аъзолари ўртасидаги меҳнатга ҳақ тўлаш ва мо-
рағбатлантириш тартиби талабга жавоб бермайди. Жумла-
биз таҳлил қилган “Бурхонбобо” фермер хўжали-
маҳсулотни сотишдан тушган тушум таркибида иш
харажатлари атиги 16 фоизни ташкил этиши фикримиз
исботидир.

Фермер хўжаликларининг даромадларига кишлоқ хўжа-
маҳсулотларини давлат томонидан харид қилиниши ва у

соҳадаги нарх сиёсати ҳам катта таъсир кўрсатади. Давлат ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигида етиштириладиган маҳсулотларнинг аксарият қисмини харид қилади. Давлатнинг харид нархи ва сотиш нархи ўртасидаги фарқ натижасида олинган даромадлар қишлоқ хўжалиги соҳасидан бошқа соҳаларга қайта тақсимланади. Шу билан бир қаторда, субсидияларнинг асосий қисми ёқилғи, суғориладиган сув, ўғит, техника хизматлари ва кредитлар сифатида соҳага қайтади. Тайёрлов ташкилотлари, маҳсулот харид қилувчи идораларнинг монопол вазияти, ишлаб чиқариш жараёнининг моддий-техника ресурслари таъминоти соҳасидаги рақобат муҳитининг тўлиқ шаклланмаганлиги фермер хўжаликларидаги даромаднинг бошқа соҳага ўтиб кетишига олиб келади. Фермер ишлаб чиқариш омиллари бозорида нисбатан арзон ресурсни эркин танлаш имкониятига эга эмас. Чунки, ресурслар асосан монополист ишлаб чиқарувчи томонидан таклиф қилинади. Натижада бир томондан, маҳсулотларни ишлаб чиқариш харажатларининг ортиши ҳисобига хўжаликларда фойдалилик даражасига салбий таъсир кўрсатаётган бўлса, иккинчи томондан, фермер хўжаликлари сотиб олиш қобилиятининг пасайиши ҳисобига моддий-техника базасини замон талабларига мос тарзда ривожлантириш имкониятлари чегараланмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳолари асосан бозордаги талаб ва таклиф асосида шаклланади, фермер эса маҳсулот сотишдан минимал фойда олиши мумкин. Саноат маҳсулотлари баҳолари эса ишлаб чиқариш харажатиға маълум фойдалилик меъёрини қўшиш орқали фермерга сотилади ва улар даромади кафолатланган.

Фермер хўжаликлари даромадлари миқдорига кредитор ва дебитор қарзлар ҳам жуда катта таъсир кўрсатади. Фермер хўжалиги ривожланиш стратегиясини амалга ошириш, авваламбор маълум даражада ресурсларни талаб этади. Шунинг учун ҳам фермер хўжаликларининг ҳозирги ресурслар билан таъминланганлик даражаси, кредит олиш имконияти ва инвестициялаш уларнинг танлаган ривожланиш стратегиясини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди. Фермер хўжаликлари ишни самарали ташкил қилиш, ўз фаолиятида юзага келадиган вақтинчалик пул маблағлари етишмовчилигини кредитлар ҳисобидан ҳал қиладилар.

Шундай қилиб, фермер хўжаликларида даромадларнинг шаклланиши ва тақсимланиши бир қатор омиллар таъсири асосида

юз беради. Бу омилларни чуқур ўрганиш, уларнинг таъйинишларини аниқлаш, таҳлил қилиш фермер хўжалик даромадларини кўпайтириш муаммосини ҳал этишда муҳим тутади.

Албатта, бир томондан, бир-бирига боғлиқ ички ва ташқи омилларнинг ўзаро муносаббатларини таъминлаш, бунинг эса аввало, мамлакат миқёсида мавжуд шарт-шароитларни яхшилаш, ривожлантириш талаб этилса, иккинчи томондан фермер хўжалигининг ички ишлаб чиқариш фаолияти хўжалик доирасида ташкил этилиши ва амалга ошириш лозим бўлган жараёнлар такомиллаштирилмоғи лозим.

1.5. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида даромадларни шакллантириш ва тақсимлашнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари

Даромадларни тақсимлаш амалиётида мавжуд бўлган камчиликларни, уларнинг салбий оқибатларини ўрганиш билан бир каторда, ушбу камчиликларни бартараф этиш асосида ишлатилувчи механизмлар меҳнат унумдорлигини ошириш ва хўжалик субъектларининг фаолияти яқин кўрсаткичларини яхшилашга эришиш йўллари ишлаб чиқиш катта аҳамият касб этади.

Фермер хўжаликларининг ва аграр соҳа билан боғлиқ бошқа турдаги корхона ва хўжалик субъектлари иқтисодий фаолиятида яқин натижалари, уларнинг молиявий аҳволи, рақобатбардорлиги, бозордаги мавқеининг мустаҳкамлашга қўлаверса, мамлакат миллий иқтисодиётининг алоҳида муҳим бўлиши сифатида ўз зиммасидаги иқтисодий ҳамда ижтимоий вазифаларни муваффақиятли бажариши муайян шарт-шароитларни яратиб бериши тақозо этади. Фермер хўжалиги ўз зиммасига юклатилган функцияларни бажариш ҳамда мамлакат эҳтиёжларини учун зарур бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариши учун ресурслари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари, яъни асосий капиталдан айланма фондларга, меҳнат ресурсларига эга бўлиши лозим.

Ер ресурслари қонуний асосда тегишли ижара шартномаси билан расмийлаштирилиб, фермер хўжаликлари ихтиёрига берилган. Давлат фермер хўжаликлари фаолиятининг иқтисодий фаолиятини амалга ошириш учун қўйилган асосий фонд ва оборот маблағларини шакллантириш

имтиёзли кредитлар, лизинг хизматлари, солиқ имтиёзлари ва бошқа воситалар ёрдамида амалий ёрдам кўрсатади.

Бундан ташқари, давлат етиштирилган маҳсулотларни ички ва ташқи бозорларда сотиш, уларни сақлаш ва қайта ишлаш, шунингдек, агросервис хизматлари кўрсатишни ташкил этиш, юқори малакали кадрлар тайёрлаб бериш орқали ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларини қўллаб-қувватлайди. Бу жиҳатдан фермер хўжаликлари самарали иқтисодий фаолият юритиш, аҳоли ва ишлаб чиқариш истеъмоли учун зарур бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кўп миқдорда ва сифатли қилиб етиштириш имкониятларига эга.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талаб бир неча омилларнинг кучли таъсири остида жадал суръатлар билан ўсиб борди.²¹ Тадқиқот натижалари шунини кўрсатдики, мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларига талаб мамлакат аҳолисининг сони ва аҳоли сони таркибида содир бўлган ўзгаришлар, аҳоли реал даромадларининг узлуксиз ўсиб бориши ва аҳоли харид қобилиятининг ошиши, саноат тармоқларининг жадал ривожланиши натижасида уларнинг қишлоқ хўжалиги ҳам ашёсига бўлган эҳтиёжининг тез суръатлар билан ўсиши каби муҳим омилларнинг бевосита таъсири остида жуда тез суръатлар билан ўсиб борди.

Мамлакатда (ташқи бозорда ҳам) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига жадал суръатлар билан тўхтовсиз ўсиб бораётган талабни қондиришнинг яқкаю-ягона йўли – бу ернинг ҳосилдорлигини оширишдан иборат. Ушбу ўткир муаммони ҳал этиш учун қишлоқ хўжалигида барча ишлаб чиқариш муносабатларини: мулк муносабатларини, айирбошлаш муносабатларини, тақсимот муносабатларини тубдан ислоҳ қилиш, яъни ишлаб чиқариш қучларининг ривожланишига тўсқинлик қилаётган ва аллақачонлар эскириб қолган тартиб-қоидаларни бекор қилиб, ўрнига янги тартиб-қоида ва муносабатларни ўрнатиш зарур эди. Ушбу ўткир заруриятдан келиб чиққан ҳолда, мустақилликнинг дастлабки босқичларидаёқ миллий иқтисодиётда амалга оширалаётган кенг қамровли туб иқтисодий ислохотларнинг мантиқий давоми сифатида қишлоқ хўжалиги соҳасида эркин бозор

²¹ Аграр ислохотлар ва аҳоли бандлиги. Мухаммедов М.М., Исакова С.А., Мардонов Б.Б., Уринбаева Ю.П., Мухаммедова З.М., Халиков Й.М. Монография. Т.: "IQTISODIYOT", 2015, 30-51 бб.

муносабатларини қарор топтиришга қаратилган ва фермер хўжалигининг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилган "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги қонун қабул қилинди (1998). Фермерлик ҳаракатининг ҳуқуқий асослари кейинчалик Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йилнинг 27 октябридаги "2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш Концепцияси тўғрисида"ги ПФ 3342 – сонли фармони ва Президентининг 2003 йилнинг 30 октябридаги "2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш Концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 476-сонли, 2004 йил 15 декабрдаги "2004-2007 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 607-сонли қарорлари асосида янада такомиллаштирилди.

Юқорида зикр этилган ҳужжатларнинг қабул қилиниши фермерларнинг ҳуқуқларини қўллаб-қувватлашнинг қўшма натижаси бўлиб, уларнинг кундалик ҳаётга жорий этилиши кишлоқ хўжалигида фермер хўжалик қилиш ва мулкчилик муносабатларини эркин бўлиб олиб бериш, иктисодиёти талабларига мослаштириш, фермерларнинг хўжалик фаолияти натижаларидан моддий манфаатдорлигини таъминлаш, фермерларнинг хўжалик фаолият натижавий кўрсаткичлари бўйича жавобгарлигини ошириш каби муҳим вазифаларни бажаришда катта роль ўйнади.

Лекин кишлоқ хўжалигини жадал суръатлар билан ривожлантириш, уни юқори самара ҳамда мустаҳкам молиқлик қилиш кўрсаткичлари билан ишлаётган, маҳсулот қиймати таркибидан кўра меҳнати жуда кам ва фан-техника ютуқлари билан зўр қуроллашган замонавий тармоқ даражасига кўтариш муаммосини ҳал этиш бўйича ўйлаш керак. Фақат ерга эгалик қилаётган мулкдор, фермерларнинг хўжалик фаолияти натижаларидан моддий манфаатдорлиги ва жавобгарлигини оширишнинг ўзи қўшма натижа қилмайди. Бу ерда фермер хўжалигида меҳнат қилаётган, ёлғиз ишчи сифатида кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий қисmini оғирлигини ўз зиммасига олаётган ишчи-ҳодимларнинг меҳнатига, унинг пировард натижаларига, демак, фермер хўжалик иктисодий фаолиятининг якуний натижаларига бўлган муносабатларни моддий қизиқиши, қолаверса, моддий жавобгарлиги мустаҳкам аҳамиятга эга.

Тадқиқот жараёнида олинган натижалар кишлоқ хўжалиги ривожлантиришда айнан ана шу масалада ҳали ҳал этилмаган, лозим зудлик билан ҳал этилиши лозим бўлган жиддий муаммоларни камчиликлар борлигини кўрсатди.

Лекин мавзу доирасида амалга оширилган тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, амалда фермер хўжалиги даромадларини шакллантириш механизмлари фермер ва айни пайтда, хўжаликда банд бўлган барча ёлланма ишчиларнинг моддий кизиқиши ва юқори манфаатдорлигини таъминлаш муаммосини ҳал этиб беролмаяпти. Муаммони ўрганиш, фермер хўжалигида даромадларни шакллантириш орқали иш натижалари юқори кўрсаткичларини рағбатлантиришдаги ижобий ва салбий жиҳатларини аниқлаш, даромадларни шакллантириш ва тақсимлаш механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий асосланган ва амалиётга ёрдам берадиган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш мақсадида Самарқанд вилоятининг Самарқанд туманидаги фермер хўжалиги материаллари таҳлил қилинди. Тадқиқот натижаларидан шу нарса аён бўлдики, ушбу фермер хўжалигида йил давомида олинган ялпи даромадлардан барча моддий харажатлар копланadi, ишчи-ходимларга иш ҳақи тўланади. Даромадларнинг қолган қисми соф даромад, яъни фойда сифатида фермернинг ихтиёрида қолади.

1.6. Инсон омилни ривожлантириш – меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш ва хўжалик даромадларини оширишнинг асосий мезони

Фермер хўжаликларида ҳам худди бошқа ишлаб чиқариш корхоналарига ўхшаб меҳнат ресурслари, яъни инсон омили корхона иқтисодий самарадорлигини белгилайдиган асосий омиллардан ҳисобланади. Жаҳон тикланиш ва тараққиёт банки томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, 192 мамлакатда иқтисодий ўсишнинг фақатгина 16,0 фоизи жисмоний капитал (жиҳозлар, инфратузилма ва ҳ.к.) улушига тўғри келади. Мазкур улушнинг яна 20,0 фоизини табиий ресурслар беради, қолган 64,0 фоизи инсон омили билан, шу жумладан, иқтисодий ривожланишнинг катализаторига айланишга қодир бўлган сифат жиҳатдан янги турдаги тадбиркорларни шакллантириш билан боғлиқ²².

Назарий жиҳатдан бу тўғри ёндашув. Табиийки, меҳнат ресурслари қанча кўп бўлса ҳамда унинг таркибидаги ҳар бир индивиднинг меҳнат салоҳияти, яъни малакаси, тажрибаси ва бошқа сифатлари қанча юқори бўлса, мамлакатда ишлаб

²² Бизнес-образование по-русски. //Экономическое обозрение. -Т.: 2006, № 5 с. 69.

чиқариладиган ялпи ички маҳсулот ҳажми ва сифати ҳам шўъра юқори бўлиши мумкин. Бу имкониятлар ишлаб чиқаришнинг натижаларида ўз ифодасини топиши, яъни иқтисодий ўсиш суръатини бўлиши учун меҳнат ресурсларида мужассамлашган сифатли кучи ижтимоий ишлаб чиқаришда тўла иштирок этиши иқтисодиётда банд бўлган ҳар бир субъект ўзидаги меҳнат салоҳиятини тўла сафарбар этиши лозим. Акс ҳолда меҳнат ресурслари, уларнинг сони (қанча кўп бўлмасин), сифати (қанча юқори бўлмасин) мамлакатнинг иқтисодий юксалиши, бандлиги, кетиши, иқтисодий ўсиш суръатларининг жадаллашувига ижтимоий таъсир кўрсатмайди.

Ўтган асрнинг 70-йилларида Ғарб мамлакатларида пайдо бўлган инсон омили деган тушунча инсонда жисмоний ва ижтимоий қобилиятини, билимини, малака ва меҳнатдаги фаоллигини шакллантириш ҳамда ушбу сифатларни ишлаб чиқариш жараёнида рўйбга чиқариб, юқори натижаларга эришиш учун маъмурий микдорда сарф харажатларни амалга оширишга инвестициялар жалб этиш ғоясини илгари сурган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнгги йигирма беш йил давомида инсон омилини ривожлантириш борасида, хусусан таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа соҳаларда, кўплаб тадбирлар амалга оширилди. Айниқса таълим тизимини ривожлантириш қаратилган катор муҳим ҳужжатлар қабул қилинди, ҳамда асосида муҳим тадбирлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикасида ҳар йили таълим соҳаси ажратиладиган маблағлар ЯИМнинг 10-12 фоизини ташкил этади. Бу ЮНЕСКО талабларига нисбатан (5-6 фоиз) икки баробар кўп инвестицияни жалб қилиш демакдир.²³ 2016 йилда ижтимоий соҳа Давлат бюджети жами харажатларининг 59,1 фоизи ёки олдинки йилга нисбатан кўпроқ маблағ ажратилди. Жумладан, таълим тарбия соҳасига давлат бюджети харажатларининг 33,7 фоизини соғлиқни сақлаш тизимига 14 фоизи йўналтирилди. Таълим-таълим соҳасини таъминлаш ва ривожлантириш сарф-харажатлари ў

²³ Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд кийинчиликларга қарамасдан, олиб борадиган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусан мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан юришдир. Мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якуни бўлиб 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурунинг энг муҳим устувор йўналиши бўлиб бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи газетаси, 2016 йил 1 январь.

йилга қараганда 16,3 фоизга, соғлиқни сақлаш тизимида 16 фоизга кўпайди. Мамлакатимиз олий ўқув юртларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга йўналтирилаётган маблағлар ҳажми тобора ортиб бораётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Жорий йилда 13 та олий таълим муассасаси, жумладан, Қорақалпоғистон, Бухоро ва Самарканд давлат университетлари, Фарғона политехника институтидаги қурилиш ва реконструкция ишларига 355 миллиард сўм ажратилди. Шунингдек, Тошкент давлат стоматология институти бинолари, Тошкент шаҳридаги Инха университети ва Сингапур менежментни ривожлантириш институти филиалларининг янги ўқув корпуслари қурилди²⁴.

Жадал иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш меҳнат ресурсларининг замонавий назарияларини ҳисобга олган ҳолда, иш билан бандлик сифати даражасини оширишни энг муҳим вазифа сифатида кун тартибига кўймоқда. Чунки, ҳозирги даврда меҳнат бозорининг асосий субъекти - оддий ишчи кучи эмас, балки интеллект (интеллект - инсоннинг фикрлаш салоҳияти) ва онги (онг - мантиқий ва ижодий фикрлаш, инсон аклий фаолиятининг олий даражаси) билан илмий-техникавий тараққиёт орқали иқтисодиётда фойда ҳосил қилиш функциясини бажараётган ходимдир²⁵.

Экспертларнинг ҳисоблашларича, самарали ижтимоий-иқтисодий тараққиётни таъминлаш мамлакат аҳолиси катта ёшдагиларининг 40,0-60,0 фоизи олий маълумотли, улар таркибида 2,0-5,0 фоизи илмий ходимлар бўлишини талаб этади. Буни ривожланган давлатлар тажрибаси ҳам исботлайди. Масалан, Европа Иттифоқи мамлакатларида ҳар 1000 нафар ходим ҳисобига 5,36 олим тўғри келади. Мазкур кўрсаткич АҚШ (8,66) ва Японияда (9,72) янада юқориरोқдир²⁶.

Ўзбекистонда аҳолининг саводхонлик даражаси жаҳонда энг юқориларидан бўлиб, 99,34 фоизни ташкил этади. Мамлакатдаги 66

²⁴ Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд кийинчиларга қарамадан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, ҳуусий мулкчилик, кичик бизнес ва тadbиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунилари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза // Халқ сўзи газетаси, 2016 йил 17 январь.

²⁵ Нусратуллин В.К. Неравновесная экономика. 2-е изд. доп. - М.: 2006. с.361.

²⁶ Gamington W.J. How Big is the Braun Dian? INF. Working Paper 98/02, Washigton, 1998

та олий ўқув юртларида бакалавриятнинг 150 дан кўйўналиши, магистратуранинг 650 ихтисослиги бўйича юмалакали мутахассислар тайёрланмокда.

Мамлакатимизда тиббиёт соҳасини ривожлантириш, ахтиббий хизмат кўрсатиш сифати ва самарадорлигини ошионалик ва болаликни муҳофаза қилиш, замон талабларига малакали тиббий кадрлар тайёрлашга алоҳида эътикаратилмокда. Сўнги йилларда чиқарилган Ўзбеки Республикаси Президентининг “Соғлиқни сақлаш тизимини иқилиш ва ривожлантириш Давлат дастурининг асосий йўналиш тўғрисида”ги 2007 йил 19 сентябрдаги УПФ – 3923-сонли Фарм “Республика тиббиёт муассасалари фаолиятини ривожлантичора-тадбирлари тўғрисида”ги 2007 йил 2 октябр УПК-700-сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазир Маҳкамасининг “Соғлиқни сақлаш тизимининг худташкilotлари фаолияти ва структурасини ташкил қили такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2008 йил мартдаги 48-сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқ сақлаш вазирлигининг “Қишлоқ врачлик пунктлари фаолиятташкил қилишни такомиллаштириш тўғрисида”ги 2009 йил мартдаги 80-сонли бўйруғи бунинг ёркин исботидир.

Мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов 2011 йил 26 ноя “Ўзбекистонда оналик ва болаликни асрашнинг “Соғлом она соғлом бола” миллий модели” мавзусидаги халқаро симпозиум очилиш маросимида сўзлаган маърузасида таъкидлаб ўтгани мустақиллик йилларида юртимизда соғлиқни сақлаш тизим ислох қилишнинг миллий моделини яратишнинг пойдевори аввало соғлиқни сақлашнинг бирламчи бўғинида 3200 дан оқишлоқ врачлик пунктларининг ташкил этилиши бўлди.

Президентимизнинг 2011 йил 28 ноябрдаги “Соғлиқни самтизимини ислох этишни янада чуқурлаштириш чора-тадбир тўғрисида”ги қарорида қайд этилганидек, мамлакатим соғлиқни сақлаш тизимининг бирламчи бўғини ушбу тизим долзарб аҳамиятга молик масалаларидан бири бўлиб қолмокда. сабабли республикаимизнинг энг чекка районларида яна 102 қишлоқ врачлик пункти ташкил этиш ва уларнинг моддий-тех базасини ривожлантириш режалаштирилмокда.

Юртимизда ўтган давр мобайнида соғлиқни сақлаш соҳасида та қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 20 дан о

фармон ва қарорлари ҳамда ҳукуматнинг 100 га яқин қарори қабул қилинди.

Ушбу қарор ва қонунлар асосида республикамизда соғлиқни сақлаш, шу жумладан, олий тиббий таълим тизимини такомиллаштириш борасида туб ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Бу эса ўз навбатида инсон капиталининг ривожланиши учун муҳим замин яратиб, корхоналар, шу жумладан, фермер хўжаликлари самарадорлигини оширишнинг муҳим омилига айланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида республика фермер хўжаликларида қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини етиштириш йилдан йилга ошиб бормоқда. Аммо бозор иқтисодиёти тизими, яъни кучли рақобат мавжуд бўлиб турган бир шароитда бундай натижаларга инсон омилини ривожлантириш ҳисобигами ёки экстенсив ёндашувлар эвазигами, деган савол туғилиши табиийдир. Нима учун фермер хўжаликларида инсон омилини ривожлантириш зарур, деган муаммо ечимини қуйидагича изохлашимиз мумкин :

биринчидан - Ўзбекистон қишлоқ хўжалиғи иқтисодиётининг кўп укладлилиги. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигида модернизация жараёнлари натижасида иқтисодиётнинг замонавий ва анъанавий секторлари ёнма-ён шаклланмоқда. Натижада республика вилоятларида фермер хўжаликлар билан бир қаторда касаначилик асосида қариндош, уруғ-аймоқчилик ва патриархат ишлаб чиқариш муносабатлари таркиб топмоқда;

иккинчидан - республика аграр секторида фаолият юритаётган фермер хўжаликликларида жиддий ижтимоий муаммоларга дуч келинмоқда. Бу қишлоқ жойларда аҳоли даромадлари борасида кучли ижтимоий табақалашув, ривожланмаган ижтимоий инфратузилма, ишсизликнинг ўртача даражаси ва яширин иқтисодиётнинг салмоқли улуши мавжудлигидир.

Кузатишларимиз вилоятлар кесимида кўпгина қишлоқ жойларининг аксариятида ижтимоий инфратузилма – таълим, соғлиқни сақлаш, уй-жой коммунал хўжалиғи ривожланаётганлигини кўрсатди. Шу билан биргаликда республикамизнинг айрим вилоятлари (Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Хоразм)нинг баъзи туманларида аҳолининг канализация, тоза ичимлик суви қувурлари билан таъминланганлиги 40 фоиздан паст;

учинчидан - мамлакат фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш қулайлигининг ривожланиш даражаси бошқа тармоқларга нисбатан анча паст ва қишлоқ жойларда хизматлар соҳаси суст ривожланган.

Малакали мутахассислар, яъни технолог, менежер, маркетинг тармоқлари ва ижтимоий инфратузилманинг тармоқлари кам. Қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий инфратузилманинг тармоқлари жихатдан таъминланиш даражаси ҳам анча суст ривожланган;

тўртинчидан – Ўзбекистонда фан ва ишлаб чиқариш соҳаларида босқичма-босқич интеграциялашаётган инновациялар жараёнлари ҳали чуқур илдиз отмаган. Аммо модернизациялашган миллий иқтисодий тизимиз ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши рақобатбардош маҳсулотнинг ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича инвестицион, инновацион дастурлар биржа ва ярмаркадаги таклифи республика фермер хўжаликлари талабининг талабига қамраб ололмапти. Чунки бу ярмаркаларда таклиф этилаётган янгиликлар рекламаси ва тарғибот механизми яхши йўл қўйилмаган.

Мисол тариқасида биз республикада 2013 йилда ўтказилган инновацион ярмаркани кўрсатишимиз мумкин. Бу ярмаркада жами 527 та ноёб маҳаллий инновацион ишланмалар тақдим этилган бўлиб, уларнинг 353 таси янги, олдинги ярмаркаларда намоиш этилмаган; 74 таси олий ўқув юртлари талабаларига ва «Келажак овози» республика танлови ғолибларига тегишлидир. Намоиш этилган ишланмалар ва лойиҳалар сўнгги йилларда 100 дан ортиқ илмий, таълим муассасалари ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг тажриба-конструкторлик ташкилотлари, Олий ўрта махсус таълим вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Суриштирув қишлоқ хўжалиги вазирлиги, шунингдек, ишлаб чиқариш корхоналари, айрим кашфиётчи ва тадбиркорлар томонидан яратилган.

Энг кўп лойиҳалар қуйидаги 5 та мавзу йўналишлари бўлиб тақдим этилди: саноат – 136 та экспонат, қишлоқ хўжалиги – 9 та, фармацевтика ва соғлиқни сақлаш – 78 та, ахборот технологиялари – 31 та, таълим ва фан – 13 та.

Шу ўринда инсон омиллини ривожлантириш бўйича Япония тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Япониянинг инсон омиллини ривожлантириш натижасида ижтимоий соҳасидаги эришган ютуқларининг муҳим жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

меҳнат бозоридаги янгиликлар - меҳнат бозорида бир умр ишлаш ва иш ҳақини ёшга қараб тўлаш тизимидан босқич босқич Ёрб меҳнат тизимига ўтиш амалга оширилди;

таълим тизимини янгилаш - ўқувчиларда мустақил фикрлаш ва индивидуалликни тарбиялаш тизимига ўтиш бошланди, умумтаълим мактабларига нисбатан тенглаштириш ёндашуви тугатилиб, хусусий мактабларни яратиш рағбатлантирилмоқда;

истеъмол талаби таркибини ўзгартириш – жамғармалар ҳажми қисқариб, оила бюджетига шахсий истеъмол муҳим ўринга эга бўлмоқда. Японияда юқори сифатли товарлар ва хизматлар истеъмоли ортиб бормоқда, уй эгаларининг сони, хонадон хўжаликларида соғлиқни сақлаш, таълим, дам олиш харажатлари ортиб бормоқда;

пенсия тизимида ислохотлар – мамлакат кейинги вақтларда пенсия тизимида муаммоларга дуч келган. Бунинг асосий сабабларидан бири пенсия тизимидаги катта миқдордаги молиявий камомад ҳисобланади. Япония ҳукумати пенсия тизимини ислох этишнинг 10-15 йилга мўлжалланган дастурини ишлаб чиқмоқда. Унда фуқароларнинг бадалларини босқичма-босқич кўпайтириб бориш ва базавий пенсияни субсидиялашда давлат улушини ошириб бориш кўзда тутилган.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш кишлоқ хўжалигини модернизация қилишда, тармокни юқори унумли техника ва технологиялар билан таъминлашда ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишда аҳамияти бекиёсдир. Ўтган йиллар давомида ривожланган мамлакатлар кишлоқ хўжалигида фойдаланиб келинаётган ҳайдов ва чопиқ тракторлари ҳамда кишлоқ хўжалиги машиналарининг катта қисми эскириб, ўз хизмат муддатини ўтаб бўлган. Шунингдек, бундай техникаларнинг иш унуми, ёкилғи сарфлаш меъёрлари замонавий талабларга жавоб бермаслиги оқибатида кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ишлаб чиқариш таннарни ошиб кетган.

Шу муносабат билан ушбу мамлакатлар кишлоқ хўжалигига юқори унумли, замонавий ва ресурсларни тежайдиган техникаларни жалб этиш, бу борада аввало чет элнинг илғор компаниялари билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш талаб этилади.

Жумладан, Германиянинг «Класс» компанияси билан замонавий, иш унуми юқори бўлган тракторлар, ғалла ўриш комбайнлари ва бошқа кишлоқ хўжалиги техникасини ишлаб чиқариш бўйича дунёда етакчи ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда ва бунга жиддий эътибор қаратишимиз зарур. Бу ривожланган мамлакатлар мисолида аграр соҳада ишлаб чиқариш омилларини ривожлантирилганлигининг

бир томони бўлса, иккинчи томони эса кишлоқ хўжалик соҳасида инсон омилини ривожлантириш масаланинг иккинчи томони. Жамъият этилаётган инвестицияларни қарийб 70 фоизи ишчи кучи ва таълим-тақомиллаштиришга, 20 фоизи кишлоқ хўжалик техникаси ва таълим-тақомиллаштиришга ва нисбатан 10 фоизига яқини кишлоқ хўжалик учун зарур табиий ва иқтисодий хом ашёларга йўналтирилганлиги тадқиқотимиз натижалари кўрсатмоқда.

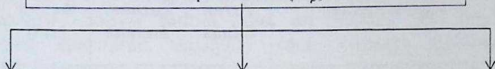
Шу сабабли, бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат қилаётган Республикамиз кишлоқ хўжалиги корхоналари ходимларининг иш омилини таркибий қисмларидан бири — меҳнат салоҳияти, ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилишга қаратилган тадқиқотларни олиб бериш зарур.

Чунки инсон омилини ривожлантириш муаммосининг ҳал қилиниши унинг натижавий кўрсаткичининг таркибий қисмларидан бири бўлиши билан ҳисобланмиш меҳнат салоҳиятидан самарали фойдаланиш, меҳнат шаклидан қатъи назар, барча хўжалик юритувчи субъектлар учун муҳимдир. Япон миллатининг сўнгги қирқ йиллик тажрибаси меҳнат қилаётган қанча самарали бўлса, иқтисодий кўрсаткичлар шунча юқори бўлишидан далолат берибди. Шу туфайли меҳнат салоҳияти ифодаловчи кўрсаткичларни алоҳида баҳолаш ва таҳлил қилиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Кишлоқ хўжалиги соҳасида натижа кўрсаткичлари ҳар қандай кўрсаткичлар билан ўлчаниши мумкин. Самарқанд вилоят Жомбой туманида “Равшан ота” фермер хўжалигида амалга оширилган таҳлилимининг натижаларидан келиб чиққан ҳолда, меҳнат салоҳияти самарадорлиги ҳам самарадорликнинг умумий таърифидан асосланиши лозим деган хулосага келдик. Бунда барча соҳага умуман бўлган кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш маъқул. Бу кўрсаткичларга қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ:

1. Фермер хўжалигида меҳнат потенциалининг натижавийлиги
 2. Фермер хўжалигида меҳнат потенциалининг рентабеллиги.
 3. Фермер хўжалигида меҳнат потенциалининг даромадлилиги
- Ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бирини алоҳида қўриб чиқамиз.

Меҳнат потенциали самарадорлиги
$M_{p.s} = \frac{Natija(Q), (F), (D)}{Mehnat\ potentsiali(M_p)}$

$M_{p.n}$ натижавийлиги	$M_{p.r}$ рентабеллиги	$M_{p.d}$ даромадлилиги
$M_{p.n} = \frac{Q}{M_n}$	$M_{p.r} = \frac{F}{M_p}$	$M_{p.d} = \frac{D}{M_p}$
1 $M_{p.}$ миқдориға неча сўм маҳсулот тўғри келишини ифодалайди	1 $M_{p.}$ миқдориға қанча фойда суммаси тўғри келишини ифодалайди	1 $M_{p.}$ миқдориға қанча даромад суммаси тўғри келишини ифодалайди

1.6.1.-чизма. Фермер хўжалигида меҳнат потенциали самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари.

Тадқиқот давомида “Равшан ота” фермер хўжалигида меҳнат потенциали самарадорлиги таҳлил қилинди (1.6.1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, “Равшан ота” фермер хўжалигида маҳсулот ҳажми ялпи даромад ва фойда миқдори ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан анчага ўсган. Ушбу кўрсаткичларнинг ўсиш суръати мос равишда 124,2, 139,3 ва 134,8 фоизни ташкил қилади. Бирок, фермер хўжалигида меҳнат потенциалининг ўсиш суръати ушбу натижавий кўрсаткичларга нисбатан анча паст. Унинг миқдори таҳлил даврида атиги 108,0 фоизни ташкил қилади. Оқибатда самарадорликнинг барча кўрсаткичлари бўйича юқори натижага эришилган. Масалан, меҳнатнинг натижавийлиги бўйича ўсиш суръати 115,0 фоизни ташкил қилган бўлса, унинг даромадлилиги 128,9 фоизга тенг бўлди. Меҳнат потенциалининг рентабеллиги эса 124,6 фоизга ортган. Демак, меҳнатнинг самарадорлигини ифодаловчи барча кўрсаткичлар бўйича таҳлил қилинаётган объект юқори кўрсаткичларга эришган. Албатта, бу ўз-ўзидан содир бўлган эмас. Бунга бир қанча омиллар таъсир кўрсатган. Таҳлил жараёнида қандай омиллар қайси кўрсаткичга қандай даражада таъсир қилганлигига аниқлик қиритишга ҳаракат қилдик.

“Равшан ота” фермер хўжалигида меҳнат потенциали самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг ҳисоб-кит

T/p	Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+, -)	Ўзг сур
1.	Меҳнат ҳажми, минг сўм	4583,3	5694,5	+1111,2	12
2.	Ялпи даромад, минг сўм	511,0	711,7	+200,7	13
3.	Соф фойда, минг сўм	368	496,2	+128,2	13
4.	Меҳнат потенциали ўртача йиллик миқдори, киши	112	121	+9	10
5.	M_p натижавийлиги, яъни меҳнат унумдорлиги, минг сўм (1к:4к)	40,02	47,06	+6,14	11
6.	M_p даромадлиги, минг сўм (2к:4к)	4,56	5,88	+1,32	12
7.	M_p фойдалилиги, минг сўм (3к:4к)	3,29	4,10	+0,81	12

Мехнат потенциали самарадорлигини ифодалаш кўрсаткичлар тизими қўлланилади. Бирок, ҳар бир кўрсаткич ёки бу жиҳати билан муҳимдир. Шу сабабли уларнинг ҳар бири таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг самарадорлиги кўрсаткичларга қандай таъсир қилганлигини ҳисоблаш аҳамиятга эга. Чунки иқтисодий жараёнлар ва уларнинг натижалари бўлган кўрсаткичлар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқдир. Биринчи билан бирга, бир кўрсаткич таҳлил жараёнида биринчи натижа деб қаралса, иккинчи ҳолда омил, деб қаралиши мумкин. Масалан, фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигини олайлик билан меҳнат потенциали самарадорлигини ифода этувчи меҳнат натижавий кўрсаткич. Омилли таҳлилнинг биринчи босқичи бўлиб ушбу кўрсаткичга таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш мумкин. Шу билан бирга, айнан шу кўрсаткич бир қанча самарадорлиги кўрсаткичларга таъсир этувчи омил ҳамдир. Бу эса омилли таҳлилда ҳар бир кўрсаткични, аввало, натижавий кўрсаткич сифатида ва сўнгра омил сифатида қараш лозимлигини тасдиқлайди. Меҳнат унумдорлиги меҳнат потенциали самарадорлиги

ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири. Чунки бозор иктисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти айнан шу кўрсаткич миқдориغا боғлиқ. Меҳнат унумдорлиги маълум вақтда (кун, ой, чорак, йил) бир ходим томонидан яратилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми билан ўлчанади. Бу кўрсаткич натижани ходимларнинг ўртача рўйхатдаги йиллик сонига (вақт бирлигига) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$\text{Меҳнат унумдорлиги} = \frac{\text{Фермер хўжалиги фаолият натижаси (Q)}}{\text{Ходимлар сони (X)}}$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, меҳнат унумдорлигига икки омил таъсир қилмоқда. Уларнинг натижа ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун бир қанча усуллардан фойдаланиш мумкин. Бу ерда қайта ҳисоблаш усулини қўллаган ҳолда аниқлаш йўллари кўрсатилган. Энг аввало, натижа, яъни меҳнат унумдорлиги қайта ҳисоблаб олинади. Қайта ҳисобланган меҳнат унумдорлиги (Mu_{qh}) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$Mu_{qh} = \frac{Q^z}{X^r}$$

Энди меҳнат унумдорлиги ўзгаришига натижанинг таъсирини (Mu_q) аниқлаш мумкин. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta Mu_q = Mu^{qh} - Mu^r = \frac{Q^x}{X^r} - \frac{Q^r}{X^r},$$

бунда, Mu^{qh} — қайта ҳисобланган меҳнат унумдорлиги; Mu^r — режадаги меҳнат унумдорлиги

$$\Delta Mu_x = Mu^h - Mu^{qh} = \frac{Q^x}{X^x} - \frac{Q^x}{X^r},$$

Меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига ходимлар сони таъсирини (Mu) аниқлаш учун эса қуйидаги формуладан фойдаланилди:

бунда, Mu^h — меҳнат унумдорлигининг ҳақиқий миқдори. Шу икки омил таъсири Mu — нинг умумий фарқиға тенг (ΔMu):

$$\Delta Mu = \Delta Mu_q \pm \Delta Mu_h.$$

Ушбу формулаларга аниқ маълумотларни қўллаб, меҳнат унумдорлигининг ўзгаришига юқорида қайд этилган омиллар таъсирини ҳисоблаш йўлларини кўриб чиқиш мумкин (1.6.2-жадвал).

**“Равшан ота” фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигининг
хисоб-китоби***

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Хисобот йилида	Фарқи (+,-)	Ўзгариш суръа %
1	Маҳсулот ҳажми, минг сўм	4583,3	5694,5	+1111,2	124,2
2	Ходимлар сони, киши	112	121	+9	108,1
3	Меҳнат унумдорлиги, минг сўм(1к:2к)	40,92	47,06	+6,14	115,0

*Манба: : Самарқанд тумани “Равшан ота” фермер хўжалиги ҳисоботи асосида.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, меҳнат унумдорлиги ҳисобот даврида 6,14 минг сўмга ёки 115,0 фоизга ошган. Бунга икки омил таъсир кўрсатилган. Уларнинг таъсири аниқлаш учун қайта ҳисоблаш усулидан фойдаланилади. Қайта ҳисобланган меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун эса маҳсулот ҳажмининг ҳақиқий миқдори (Q^x) ходимлар сонининг ўзгариш йилги миқдори (X^p) бўлиниши:

$$\Delta M_y^{*x} = \frac{Q^x}{X^p} = \frac{5694,5}{112} = 50,84 \text{ минг сўм}$$

Энди меҳнат унумдорлиги ўзгаришига маҳсулот ҳажми ўзгаришининг таъсири аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолида маҳсулот ҳажмининг 1111,2 минг сўмга ошганлиги меҳнат унумдорлиги миқдори 9,92 минг сўмга кўпайтирди:

$$50,84 - 40,92 = +9,92 \text{ минг сўм.}$$

Ходимлар сонининг 9 кишига кўпайиши эса меҳнат унумдорлигини 3,78 минг сўмга камайтирди:

$$47,06 - 50,84 = -3,78 \text{ минг сўм.}$$

Ана шу икки омилнинг таъсири натижа ўзгаришининг умумий фарқи тенг:

$$9,92 - 3,78 = +6,14 \text{ минг сўм.}$$

Энди омилли таҳлилни иккинчи йўналиш бўйича кўриб чиқамиз. Бунда меҳнат унумдорлиги омил сифатида қаралади. Меҳнат унумдорлиги, энг аввало, маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Энди натижа сифатида маҳсулот ҳажми (Q) олиб қўламиз. Меҳнат унумдорлиги, асосан, ишчиларнинг меҳнати эвазига олинади. Шу сабабли уларнинг таъсири алоҳида ўрганиш амалиёти ну

назаридан муҳим аҳамият касб этади, натижага, яъни маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига (ΔQ) ходимлар сони (X) ишчиларнинг умумий ходимлар сонидаги ҳиссаси (U_i) ва уларнинг меҳнат унумдорлиги (M_{ui}) таъсирини аниклаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш тавсия қилинади:

$$Q = X \cdot U_i \cdot M_{ui}$$

Q нинг ходимлар сони ўзгариши эвазига ўзгарганлигини фаркли усул билан ҳам аниклаш ΔQ_x мумкин. Бунинг учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\Delta Q_x = (X^x - X^p) \cdot U_i^r \cdot M_{ui}^r$$

Q нинг U_i таъсири эвазига ўзгаришини аниклаш (ΔQ_{ui}) учун эса қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\Delta Q_{ui} = X^x \cdot (U_i^x - U_i^r) \cdot M_{ui}^r$$

Q нинг M_{ui} таъсири эвазига юз беришини аниклаш (ΔQ_{mui}) учун ушбу формулани тавсия қиламиз:

$$\Delta Q_{mui} = X^x \cdot U_i^x \cdot (M_{ui}^x - M_{ui}^r)$$

Q нинг ўзгаришига барча омилларнинг таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Q = \Delta Q_x \pm \Delta Q_{ui} \pm \Delta Q_{mui}$$

Ушбу формулалар фаркли усулни қўллаган ҳолда фойдаланилади. Бундан ташқари, натижага омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усули билан ҳам аниклаш мумкин. У ҳолда биринчи омилнинг таъсири қуйидагича аникланади:

$$\Delta Q_x = (X^x \cdot U_i^r \cdot M_{ui}^r) - Q^r$$

Иккинчи омил таъсирини аниклашда ушбу формуладан фойдаланилади:

$$\Delta Q_{ui} = (X^x \cdot U_i^x \cdot M_{ui}^r) - (X^x \cdot U_i^r \cdot M_{ui}^r)$$

Натижа ўзгаришига учинчи омил таъсири қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta Q_{mui} = Q^x - (X^x \cdot U_i^x \cdot M_{ui}^r)$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фаркига тенг:

$$\Delta Q = \Delta Q_x \pm \Delta Q_{ui} \pm \Delta Q_{mui}$$

Ушбу усулга амалий маълумотларни қўллаб, натижага алоҳида омиллар таъсирини аниклаш мумкин (1.6.3-жадвал).

“Равшан ота” Фермер хўжалигида маҳсулот ҳажмини ўзгаришига ходимлар сони, ишчиларнинг умумий ходимлар сонидаги улуши ва улар меҳнат унумдорлигининг таъсири аниқлаш ҳисоб-китоби*

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Занжирли алмаштириш		
					1	2	
1.	Ходимлар сони, киши	112	121	+9	121	121	
2.	Шу жумладан, ишчилар сони	98	106	+8	x	X	
3.	Ишчиларнинг умумий ходимлар сонидаги улуши, % (2к: 1к*100)	87,5	87,6	+0,1	87,5	87,6	
4.	Ишчиларнинг меҳнат унумдорлиги, минг сўм (5к: 2к)	46,77	53,72	+6,95	46,77	46,77	
5.	Маҳсулот ҳажми минг сўм (1к * 3к * 4к)	4583,3	5694,5	+1111,2	4951,8	4957,4	

**Маниба: Самарқанд тумани “Равшан ота” фермер хўжалиги ҳисоботи асосида.*

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, маҳсулот ҳажми ҳисобот йилида 1111,2 минг сўмга кўпайган. Бунга куйи омиллар таъсир кўрсатган:

1. Ходимлар сонининг 9 кишига кўпайганлиги маҳсулот ҳажми 368,5 минг сўмга кўпайтирган:

$$4951,8 - 4583,3 = + 368,5 \text{ минг сўм.}$$

2. Ишчиларнинг умумий ходимлардаги улушининг 0.1 фо кўпайганлиги маҳсулот ҳажмини 5.6 минг сўмга оширган:

$$4957,4 - 4951,8 = + 5,6 \text{ минг сўм.}$$

3. Ишчилар меҳнат унумдорлигининг 6,95 минг сўмга ортирилганлигини маҳсулот ҳажмини 737,1 минг сўмга кўпайтирган:

$$5694,5 - 4957,4 = + 737,1 \text{ минг сўм.}$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фаркига тенг:

$$368,5 + 5,6 + 737,1 = + 1111,2 \text{ минг сўм.}$$

Омилли таҳлил натижасида фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигини, яъни потенциалнинг натижавийлигини икки томонлама кўриб чиқдик. Биринчидан, ушбу кўрсаткичга таъсир этувчи омилларни, иккинчидан эса ушбу кўрсаткичларнинг бошқа натижа кўрсаткичларига таъсирини. У ва бу ҳолда ҳам мавжуд ички имкониятлар ўрганилди, аниқланди ва тегишли қарорлар қабул қилиш учун асосий ахборотларга эга бўлинди.

Юқорида қайд этилганлардан келиб чиққан ҳолда инсон омилини ривожлантириш борасидаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси, омилли таҳлил натижасида фермер хўжалигида меҳнат унумдорлигини, яъни потенциалнинг натижавийлигини икки томонлама таҳлили қуйидагилар хусусида хулоса чиқариш имкониятини беради:

- қишлоқ хўжалиги соҳасида даромадларни оширишда инсон омили муҳим ўрин тутди;

- чорвачилик, ғаллачилик, картошқачилик каби соҳаларда илғор мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва амалда қўллаш учун замонавий билимга эга мутахассислар зарур;

- аграр ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янги босқичга кўтариш инсон омилини ривожлантириш, қишлоқ хўжалик ходимларининг жисмоний ва интеллектуал қобилиятларидан фойдаланишни яхшилаш, яъни меҳнат салоҳиятининг яратувчанлик қобилиятини такомиллаштириш лозим.

II боб. Қишлоқ хўжалиги соҳасида банд бўлган аҳоли даромадларини кўпайтириш ва меҳнатини моддий рағбатлантириш тизими самарадорлигини ошириш йўллари

2. 1. Иш ҳақи ва ишчи-ҳодимларни моддий рағбатлантириш тизимининг таҳлили

Ишлаб чиқариш омиллари ичида инсон омили ишлаб чиқариш жараёнида онгли иштирок этадиган ва унинг пировард натижаларига жуда кучли таъсир кўрсатадиган бебаҳо неъмат ҳисобланади. Ҳеч қандай технологиялар ёки сифат ресурслардан инсон омилининг фаол иштирокисиз ишлаб чиқаришда фойдаланиб бўлмайди. Ишлаб чиқариш жараёнида ишчи-ҳодимлар меҳнатидан унумли фойдаланишга эришиш рағбатлантириш усуллари муҳим аҳамият касб этади. Ривожланган мамлакатлардаги хўжалик юритувчи раҳбарлар тижорат муваффақиятга эришишнинг сири, ҳодимлар меҳнатидан унумли фойдаланишидадир, деб ҳисоблашишади ва ўз амалиётларида шу тамойилга катъий риоя қилишади. Адабиётларда ишчи-ҳодимларни рағбатлантиришнинг учта муҳим модели мавжуд: эътироф этилган (америкача, японча ҳамда европача) амалиётчилар ҳозирги кунда улардан самарали фойдаланиш келишмоқда.

Таъкидот жараёнида ушбу моделлар моҳиятини батафсил ўрганишни, лозим деб топдик. Бундан кўзланган мақсади, улар қайси бирини қўллаш Ўзбекистон шароитида ишчи-ҳодимларни рағбатлантириш муаммосини ечишда ижобий самара берувчи мумкинлигини асослашдан иборат. Америкача моделда эришилган жорий натижалар эмас, балки узоқ муддатли самарадорликка катта эътибор қаратилади. Бунда хўжалик юритувчи субъектларнинг бўгин раҳбарлари узоқ муддатли натижаларга жавобгар бўлишади. Шунингдек, корхона ишчи-ҳодимларнинг рационализаторлик таклифларини рағбатлантириш тизими ҳам яхши йўлга қўйилган²⁸.

²⁷ Управление персоналом. Учебник для вузов. // Под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2001. – с.560.

²⁸ Островская Т.Г. Организация и стимулирование труда (зарубежный опыт: американский, японский и западноевропейский). // Пищевая промышленность. – 2005. – №7. – С. 46-48.

Японча моделда жамоани тарбиялашга, сифатли ва астойдил меҳнат қилишга ўргатишга алоҳида эътибор қаратилади. Бунда ҳар бир япон ишчиси ўзини корхона учун муҳим шахс деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у корхона тақдирини ўз тақдири деб билади. Япония корхоналарида рағбатлантириш асосан меҳнат стажига қараб олиб борилади. Меҳнатга ҳақ тўлаш ҳам уларда иш стажига қараб белгиланади. Япониядаги ходимларни рағбатлантиришнинг ушбу жараёни уларни садоқатли бўлишга ундайди. Баъзи ҳолларда ходимларни бошқариш бўйича Америка тажрибасидан (ишчи-ходимларни аттестациялаш, иш ўринларини ташкил этиш ва ҳоказо) фойдаланилади. Шундай бўлса-да, Япониядаги ходимларни рағбатлантириш усули Америка моделидан тубдан фарқ қилади. Бунда кадрлар сиёсатида ходимларни умрбод жалб этиш, иш жойларида ўқитиш, малакасини мунтазам ошириш ва бошқалар муҳим ўрин тутати.

Европа моделида ишчи-ходимларни рағбатлантиришда, Япония ва Америка моделларидан фарқлироқ, учта усулдан фойдаланилади. Биринчи усулда мукофотлар йўқ, ишчилар фақатгина белгиланган иш ҳақиға қараб рағбатлантирилади. Иккинчи усулда ишчиларни рағбатлантириш моддий мукофотлаш йўли билан амалға оширилади ва мукофотлар миқдори фирманинг эришган натижаларига қараб белгиланади. Учинчи усулда эса мукофотлаш фирманинг умумий даромадға қўшган улушиға қараб белгиланади. Франция ва Англия мамлакатларида ишчиларни рағбатлантиришнинг учинчи усули қўлланилади. Юқори малакали мутахассислар ва ишчилар ушбу усулни муҳим деб ҳисоблашади²⁹.

Шунингдек, ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда ишчи-ходимларни рағбатлантиришнинг бошқа бир қатор усулларида ҳам кенг фойдаланилмоқда. Улар жумласига ишчининг оиласини рағбатлантириш, ишчининг лавозимини кўтариш, маошини ошириш, саёхатға юбориш, жамоа орасида мавқеини ошириш, фирманинг автотранспортидан фойдаланиш ҳуқуқини олиш ва ҳоказолар қиради.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг тармоқларида ишчи-ходимларни рағбатлантиришда турли усуллардан фойдаланиб

²⁹ Горбунов А.Н., Мамыкина В.А. Когда план компенсаций не мотивирует. // Журнал управление компаний. – 2006. - №4 (59). – с. 40-45.

келинмокда. Бирок, фермер хўжаликларида меҳнатни модда рағбатлантириш масалаларига эътиборсизлик билан қараб келинмокда. Тадқиқот жараёнида шу мавзуда ўтказилган социологик сўровларда фермер хўжалик раҳбарлари хўжаликлар умумий даромадининг 10-15 фоизини рағбатлантиришга сарфлашларини билдиришган³⁰. Ривожланган мамлакатлардаги йирик ишларни чиқариш корхоналарида эса ходимларни рағбатлантириш учун иш ҳақига 25-50 фоиз миқдорда устама белгилашади³¹.

Демак, ишчиларни иш ҳақига нисбатан рағбатлантириш биздагидан 3 баробар ортиқ. Социологик сўровларда иштирок этган (150 киши) ишчи-ходимларнинг 36 фоизи хўжаликда меҳнат унумдорлигини ошириш учун “ишчиларни вақт-вақти билан рағбатлантириш” лозим, деган фикрни билдиришди³². Социологик сўровларда фермер хўжаликларидаги ишчиларга “Фермер хўжалиги сизни яхши ишлаганингиз учун бир йилда неча марта рағбатлантириб туради?”- деб савол берилганда, сўровда иштирок этган 150 нафар ишчилардан 30 фоизи 1 марта, яна 30 фоизи 2 марта, 20 фоизи 3 марта, 10 фоизи 4 марта ҳамда 10 фоизи умуман рағбатлантирмайди³³, деб жавоб беришган.

Маълумотлар фермер хўжаликларида ишчиларни рағбатлантириш жараёнлари яхши йўлга қўйилмаганлигини далил беради. Фермер хўжаликлари раҳбарлари ишчиларни 1-3 марта ёки икки марта рағбатлантириб туриши хўжалик истикболлари учун яхши натижа бермайди. Шу сабабли фермер хўжаликларида ишчиларини бир ёки икки марта эмас, балки 5-6 марта рағбатлантириш чоралари қўрилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ваҳоланки, мамлакатимизда бир йил давомида 6-7 марта ходимларни рағбатлантириш имконини берадиган муҳим байрм саналари мавжуд. Афсуски, фермер хўжаликларида ходимларни рағбатлантириш бўйича бундай ишлар ҳали яхши йўлга қўйилганича йўқ. Фермер хўжалик раҳбарлари ишчи-ходимларни мунтазам равишда рағбатлантириб туриш лозимлигини жуда яхши

³⁰ Мухаммедов М.М., Исакова С.А., Мардонов Б.Б. Фермер хўжаликлари фаоллигини самарадорлиги хўжалик раҳбарлари нигоҳида. Рисола. Самарқанд.: 2014, 31-32 бб.

³¹ Абрамова С.В. Мотивация и стимулирование труда персонала [Текст] // Проблемы современной экономики материалы II междунар. науч. конф. (г. Челябинск, октябрь 2012 г.). — Челябинск: Два комсомольца, 2012. — С. 149-153.

³² М.М. Мухаммедов, С.А. Исакова, Б.Б. Мардонов. «Фермер хўжаликлари: бандлиги ва даромадлари» Рисола. Самарқанд.: 2014, 14-15бб.

³³ Ўша ерда 37 бет.

билишади. Бироқ, айрим фемер хўжаликлари имкони бўлса-да, ишчиларни рағбатлантириш жараёнларини амалга оширмайди. Манбаларда қишлоқ хўжалигидаги бундай ҳолатлар қуйидагича изоҳланади: "... ишчи меҳнатига ҳақ олса, у рози бўлиши лозим. Агарда у иш жараёнида ёмон ишласа, уни ишдан бўшатиш керак. Демак, рағбатлантиришда хатоликка умуман йўл қўйилмаслик лозим³⁴" - демак, улар иш ҳақининг ўзи рағбатлантириш вазифасини бажаради, деб ҳисоблашишади. Бунга ўхшаш қўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бироқ, бу қарашлар анъанавий бошқарув услубига хос. Бундай қарашлар билан бугунги кунда иш юритиш асло мумкин эмас. Шу аснода, рағбатлантиришнинг таъсирчан усуллари қўллаш мақсадга мувофиқ. Шу орқалигина ишчи кучининг имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги тармоғи иқтисодиётнинг айрим тармоқларидан ўзига хос хусусиятларининг мавжудлиги соҳа ишчи-ходимларини рағбатлантириш амалиётини ташкил этишда ўзига хос муаммоларни келтириб чиқаради. Айнан ушбу муаммо қишлоқ хўжалиги соҳасида тадқиқот олиб борадиган олимларнинг ҳар доим диққат-эътиборида турса-да, ҳозирги кунга қадар ўз ечимини топмаётган муаммолар сирасига киради. Шунинг учун ҳам бугунги кунда қишлоқ хўжалигидаги ишчиларни рағбатлантириш билан боғлиқ муаммоларни ечимини топиш ва бу борада илмий изланишлар олиб бориш муҳим аҳамият касб этади. Россиялик иқтисодчи олим А.Н.Захаров қишлоқ хўжалигини қуйидаги муаммолари ишчи-ходимларни рағбатлантиришда тўсқинлик қилишини исботлаб берган³⁵:

1. Қишлоқ хўжалигининг мавсумийлиги. Мавсумийлик ишлаб чиқариш ва унинг натижалари ўртасида узилиш мавжудлигини англатади. У қанчалик узун бўлса, рағбатлантириш шунчалик кучайтирилади. Демак, мавсумийлик қишлоқ хўжалигини рағбатлантириш жараёнини қийинлаштиради. Шунингдек, ишчиларни мунтазам рағбатлантириш механизминини ишлаб чиқариш имконини бермайди;

2. Табиий иқлим ва иқтисодий шароитлар. Бу хусусият қишлоқ хўжалигини фаолият турлари бўйича даромад ололмаслик хавфини

³⁴ Лойлова И.В. Как «убить» мотивацию сотрудников. //Управление персоналом. – 2006. - №11 (141). с. 44-47.

³⁵ Захаров А.Н. "Особенности и проблемы мотивации труда в сельском хозяйстве" Вестник НГИЭИ, №1 (32), 2014.

туғдириб, иш берувчининг моддий рағбатлантириш имкон
қискартиради;

3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий қисми т
қўринишга ўтмай, ички хўжалик субъектлари учун хом
сифатида ишлатилади. Бу жараён қишлоқ хўжалигининг ай
маблагларини камайтириб, рағбатлантириш жараёнларига са
таъсир этади;

4. Аграр соҳадаги меҳнат ресурслари нафақат ижтимоий и
чиқаришда, балки бўш вақтларида ўзининг шахсий томорқа
хам банд бўлади. Бу эса ўз навбатида, ишчиларни рағбатланти
борасида иш берувчининг таъсирини сусайтиради. Чунки, ишч
ўзларини қисман таъминлаш имкониятига эга бўладилар;

5. Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат очиқ ҳавода бўлганлиги (с
ва иссиқда) сабабли, айрим аклий меҳнат билан шуғулланад
кишиларнинг шаҳарга интилиши кучаяди. Бунинг оқиб
қишлоқ хўжалигидаги аклий жиҳатдан етук шахсларни ум
ишчилар улушидаги қисми камаяди. Шунингдек, бу жа
интеллектуал ишчиларга рағбатлантириш билан боғлиқ моли
муаммоларни юзага келтиради;

6. Қишлоқ хўжалигида асосий ишчилар аёллар, ёши катта
ҳолларда нафақахўрлардан иборат эканлиги. Ёши катта киши
аёллар баъзи бир рағбатлантириш усулларини (лавозимни оши
рад этишади ва бу меҳнат унумдорлигини оширишга тўсқин
қилади. Бирок, бу усулнинг ижобий томони шундаки, ном
рағбатлантириш усуллари қўлланилиб, моддий пул маблагла
тежалишига олиб келади.

Иктисодчи А.Н.Захаров "...бир неча йилдан бери, баъзи ки
хўжалик корхоналари раҳбарлари малака оширмаганини,
сабабли қишлоқ хўжалигидаги корхоналарда рағбатланти
ишлари амалга ошмагани, бунинг учун аввало уларни ўқити
бошлаш керак³⁶", деб ҳисоблайди.

Самарқанд вилоятида фермер хўжалик раҳбарлари ўрт
ўтказилган социологик сўров натижалари ҳам шу фикр
тўғрилигини тасдиқлади: сўровда иштирок этган 50 нафар фе
хўжалик раҳбарларидан фақат 12 фоизи малака оширганини
фоизи умуман малака оширмаганини, 56 фоизи малака ошир

³⁶ Захаров А.Н. "Особенности и проблемы мотивации труда в сельском хозяйстве". И
НГИЭИ, №1 (32), 2014.

хоҳиши борлигини, қолган 2 фоизи эса малака оширишга хоҳиши йўқлигини маълум қилишган³⁷.

Россиялик иқтисодчи олим К.В.Порошин қишлоқ хўжалигини қуйидаги хусусиятлари рағбатлантириш ишларини олиб боришда тўсқинлик қилишини исботлаб беришга ҳаракат қилган:

➤ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг нархи барқарор турмаслиги;

➤ қишлоқ хўжалиги инвесторлар эътиборига кам тушиши;

➤ қишлоқ хўжалиги шароитларининг шаҳар шароитларидан фарқ қилиши;

➤ қишлоқ хўжалиги ишларининг мавсумийлиги;

➤ киши меҳнати ўсимлик дунёси ва ҳайвонот олами билан боғлиқлиги³⁸.

Айрим иқтисодчи олимлар қишлоқ хўжалигидаги ишчиларни рағбатлантиришда психологик услардан фойдаланиш яхши самара беришини таъкидлаган. Масалан, А.С.Паронян ва А.А.Паронянлар «Мотивация труда и регулирование занятости трудовых ресурсов села» деб номланган тадқиқот ишида “қишлоқ хўжалигидаги меҳнат - жуда оғир ва қийин, билим ва ақлни талаб этишини, сабрли ва тоқатли бўлишни, шунингдек, донишмандликни, қайсидир жихатда мослашувчанликни талаб этади”, деб таъкидлаган. Шунинг учун ҳам “қишлоқ хўжалигидаги ишчиларни рағбатлантиришда психологик омил муҳим роль ўйнайди ³⁹”, деб ҳисоблайди. Ушбу олимлар қишлоқ хўжалигидаги корхоналарнинг ишчиларни рағбатлантириш ишларида давлатнинг ғамхўрлиги лозим, деган катъий фикрларни ҳам билдиришган.

Давлат қонун йўли билан норматив ҳужжатлар асосида қишлоқ хўжалиги корхоналарини рағбатлантириш тизимини тартибга солиб туради. Ўзбекистонда фермер хўжаликларида рағбатлантириш тизимини Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнат кодекси”, “Корхоналар тўғрисида”, “Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида”, “Дехқон хўжалиги тўғрисида”, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонунлари асосида олиб борилади.

³⁷ Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. Фермер хўжаликлари фаолияти самарадорлиги хўжалик раҳбарлари нигоҳида. Рисола. Самарқанд. 2014, 56-5766.

³⁸ Порошин К.В. Проблемы мотивации труда в сельском хозяйстве VI Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум», 15 февраля – 31 марта 2014 года.

³⁹ Паронян А.С., Паронян А.А. Мотивация труда и регулирование занятости трудовых ресурсов села. // Новые технологии, 2011, № 2. с. 116-119.

Масалан, "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги тўғрисида"ги Қонуннинг 22-моддасида кўрсатилишича: "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) ширкат аъзолари билан тўғридан-тўғри алоқада бўлиши шартли бўлиши, шартларини қонун ҳужжатларига ҳамда оила (жамоа) пул мувофиқ мустақил равишда белгилайди" дейилган. "Фермер хўжалиги тўғрисида"ги қонуннинг 23-моддасида эса тарафлари билан алоқада бўлиши шартли бўлиши келишувига кўра пул ва натура ҳолида ҳамда меҳнатига ҳақ тўлаш тариф сеткасининг биринчи разряди бўйича белгилаш тарифи микдордан оз бўлмаган микдорда белгиланади, деб ёзилган. "Ўзбекистон Республикасида қорхоналар тўғрисида"ги қонуннинг 18-моддасининг 2-бандида айтилишича: "Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бюджетга тўлаб бўлингач, қолган соф фойда (даромад) қорхонанинг тўла ихтиёрида қолади ва қонунда бевосита назорат қилинган ҳоллардан ташқари улардан олиб кўйилишига йўл қўйилмайди. Қорхона соф фойдани (даромадни), башарти ушбу қонуннинг 18-моддасида қорхоналар тўғрисидаги қонуннинг 18-моддасида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, ўзи билан қорхона тасарруф этади", дейилган. Шунингдек, фермер хўжаликларида ишчиларни рағбатлантириш хўжалик аъзоларининг йиғилиши қарори билан асосланиши мумкинлиги ҳам айтилган. Ўзбекистон Республикасининг "Дехқон хўжалиги тўғрисида"ги қонунда эса ходимларни рағбатлантириш ва иш ҳақи борасида қонун ҳужжатлари билан рағбатлантириш юритилмаган.

Демак, ушбу қонунлар таҳлили фермер хўжалигида олиб бориладиган даромадларни қайта тақсимлашда (асосий воситаларга, айниқса, маблағларга, иш ҳақи, ходимларни рағбатлантириш учун ҳоказо) аниқ белгиланган рақамлар билан иш тутилиши лозим, назарда тутилмаганини кўрсатди. Одатда қишлоқ жойлаш меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланишда иш ҳақи ва меҳнат рағбатлантиришлар асосий омил ҳисобланади. Модомики, қишлоқ хўжалиги қорхоналарида ишчилар меҳнатини самарали рағбатлантириш воситалари ва йўллари мукаммал ишлаб чиқариш эҳтимоли, қишлоқ хўжалигининг улкан имконияти фойдаланилмасдан қолиб кетаверади. Шу сабабли фермер хўжаликлари тўғрисидаги қонун ва низомида ишчиларни рағбатлантиришга жиддий эътибор берилиши лозим, ҳисоблаймиз.

Қишлоқ хўжалиги ишчи-ходимларини рағбатлантиришда даромадлар ва иш ҳақи катта роль ўйнайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли даромадларининг бир неча турлари фаркланади: меҳнатдан келган даромад, тадбиркорликдан келган даромад, мулкдан келган даромад ва бошқалар. Меҳнатдан келган даромад — бу ёлланиб ишловчи кишиларнинг даромади бўлиб, иш ҳақи ва фойдадан ажратиладиган турли мукофотлардан таркиб топиши мумкин. Иш ҳақи - ёлланиб ишлаётганларнинг ишлаб топган даромади ва у тирикчилик воситаларини (маҳсулот ва хизматларни) харид қилиш ва пул жамғармасини шакллантириш учун ишлатилади. Ривожланган мамлакатларда иш ҳақи жами даромадларнинг 60-70 фоизини ташкил этади. Бизларда бу кўрсаткич анча паст - 39,6 фоиз. Тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган фойда ҳам ривожланган мамлакатлар аҳолисининг (масалан, АҚШ) жами даромадлари таркибидаги улуши тахминан 15-18 фоизни ташкил этади. Бизларда эса бу кўрсаткич 51,7 фоизни⁴⁰, мол-мулкдан олинadиган даромад эса 3,0 фоизни ташкил этади⁴¹. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли даромадлари таркибида мол-мулкдан, тадбиркорлик фаолиятдан олинadиган даромадлар улуши ошиб бориши лозим. Чунки бозор иқтисодиёти мулкдорлар синфини кўпайтириш имконини яратади. Иқтисодиётда бозор муносабатлари ўрнашиб, мустақамланиб борган сайин, ҳар бир кишининг қўшимча даромад олиш, тадбиркорлик билан шуғулланиш имкониятлари ҳам кенгайиб боради. Лекин ҳамма ҳам тадбиркорлик билан шуғулланиш имкониятига эга эмас. Шу сабабли ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида ҳам меҳнат ва унинг эвазига олинadиган иш ҳақи аҳолининг узлуксиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришнинг асосий манбаи бўлиб қолиши керак.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, фермер хўжаликларида ишчи-ҳодимларнинг ўртача иш ҳақи миқдори 400-500 минг сўмни ташкил этади⁴². Расмий маълумотларга кўра, Россия Федерациясида кишлоқ хўжалигидаги бир ҳодимнинг ойлик номинал иш ҳақи 17724 рублни⁴³ (797587 сўмни⁴⁴) ташкил этади. Демак, Россия

⁴⁰ Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т.: 2014., 54-55 бб.

⁴¹ Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т.: 2014., 54-55бб.

⁴² Мухаммедов М.М., Исакова С.А., Мардонов Б.Б. Фермер хўжаликлари: бандлик ва даромадлар. Рисола. Самарканд.: 2014, 10-11 бб.

⁴³ Россия Федерациясининг статистик маълумотлари.

Федерацияси кишлок хўжалиги ходимининг иш ҳақи Ўзбекистон Республикаси кишлок хўжалиги ходимининг иш ҳақидан қарғиш марта кўп. Ўзбекистонда кишлок хўжалиги ходимларининг иш ҳақи томорқаларидан олинадиган даромад ҳам улар ушбу даромадининг 20-25 фоизини ташкил этади⁴⁵. Агарда рақамларни ҳам умумлаштириб ҳисобласак, бир фермер хўжалигида ишловчи ишчининг ойлик даромади 500-600 сўмни ташкил этади ва бу энг кам иш ҳақининг (2016 йилда 1.5 сўм) қарийб 4,7 баробарига тенг. Лекин барибир, кишлок хўжалиги ходимларининг иш ҳақи Россия Федерацияси кишлок хўжалиги ходимларининг иш ҳақи нисбатан анча кам.

Айрим фермер хўжаликларида ўтказилган тадқиқотлар даромад таркибиде иш ҳақи фондининг улуши 18,8 фоизни ташкил этишини кўрсатди⁴⁶. Ўз-ўзидан маълумки, бундай иш ҳақи ишчи-ходимларни меҳнатини муносиб рағбатлантиришга етарақ эмас. 2014 йилда ўтказилган социологик сўровда иштирок қилган фермер хўжалик раҳбарларининг деярли ярми ўз ходимларнинг иш сифати уларни қониқтирмаслигини билдиришган⁴⁷. Шунинг билан бўлса-да, фермер хўжалиги раҳбарлари бундай ишчи-ходимлар билан тузилган шартномани бекор қилмаяпти ёки талабгорни унинг ўрнига ишга қабул қилиш чораларини кўраётган ҳам йўқ.

Ваҳоланки, хўжалик раҳбарлари ишни сифатсиз баҳолаётган ходимга нисбатан жиддийроқ чора кўриши, яъни уни қайта четлаштириши лозим. Фермер хўжалик раҳбарларининг бундай тарзда иш тутмаслигининг сабаби – ходим меҳнатига муносиб иш ҳақи тўлай олмаслигидадир. Шу сабабли ҳам фермер хўжалик ишчилари ўз имкониятларини тўла намоён қилишни истамайди.

Фермер хўжаликларида шаклланган ўртача иш ҳақи ишчи-хўжалик ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондиришга, оиланинг муаммоларини (фарзандларининг ўқишига, уй-жой қурилиши, соғлиғини яхшилашга ва бошқа эҳтиёжларга) ҳал этишга етарақ. Шунингдек, фермер хўжаликлари ишчилари, қўшимча даражада

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг 30 июнь 2016 йилдаги валюталар бўлими маълумотларига кўра, 1 рубль 44,9 сўмга тенг.

⁴⁵ Ўша ерда, 19 бет.

⁴⁶ Самарқанд вилоятининг айрим фермер хўжаликлари статистик ҳисоботларида маълумотлар асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

⁴⁷ Мухаммедов М.М., Исакова С.А., Мардонов Б.Б. Фермер хўжаликлари раҳбарлари самарадорлиги хўжалик раҳбарлари нигоҳида. Рисола. Самарқанд: 2014, 116.

топиш мақсадида тадбиркорлик билан шуғулланиш имкониятлари ҳам чегараланган. Уларнинг тадбиркорлик билан шуғулланишга бўш вақти йўқ ёки бўлса ҳам билими ва сармояси етарли эмас. Шунинг учун ҳам фермер хўжаликлари ишчиларининг даромадлари таркибида тадбиркорликдан олинган қўшимча даромаднинг улуши катта эмас. Баъзи ҳолларда, айниқса табиий мавсум яхши келганда, ёлланма ишчилар чорвачилик ва дехқончиликдан талайгина даромад олишлари ҳам мумкин. Бирок, бундай даромад кафолатланмаган бўлиб (табиий мавсумнинг яхши келмаслиги, ўсимликларнинг касалланиши, сув муаммосининг юзага келиши ва ҳоказоларнинг натижасида), доимий характерга эга эмас. Беқарорлик, узлуксиз ўзгаришлар фермер хўжалик ёлланма ишчиларига доимо ташвиш келтиради, уларнинг ялпи даромадларига катта салбий таъсир кўрсатади. Шу сабабли ҳам фермер хўжалиги ишчиларининг ялпи даромадлари таркибида қўшимча даромадларнинг улуши (тадбиркорликдан, томорқадан) унча катта бўлмайди.

Иш ҳақи - бу кишининг меҳнат натижасининг маҳсули. Бозор иқтисодиёти шароитида у кўп омиллارнинг кучли таъсири остида ўзгаради. Улардан айрим, бизнинг назаримизда, энг муҳимларини алоҳида ажратиб кўрсатишни лозим деб топдик.

Биринчидан - иш кучига талаб ва унинг таклифи. Меҳнатга талаб ошганда иш ҳақи кўпаяди, меҳнат таклифи ошганда эса иш ҳақи камаяди. Меҳнат бозоридаги талаб ва таклиф тенглашган тақдирда иш ҳақи бир меъёрга сақланади.

Иккинчидан - меҳнат унумдорлиги. Иш билан бандлик шароитида меҳнат унумдорлиги ошса иш ҳақи кўпаяди, аксинча, меҳнат унумдорлиги пасайса, у ҳам камаяди.

Учинчидан — буюмлашган меҳнатнинг бозорда сотиши. Иш ҳақи умуман ишлаганлик учун эмас, балки бозор талабига мос равишда бажарилган меҳнат учун берилади. Товарлар бозорбоп бўлиб, яхши сотилса, иш ҳақи кўпаяди, улар бозорда ўтмай қолса, иш ҳақи камаяди ёки уни тўлаш имкони бўлмайди.

Амалиётни ўрганиш асосида бизнинг чиқарган хулосамиз шундан иборатки, аграр секторда банд бўлган ходимлар меҳнатига одилона ҳақ тўланишини ташкил этиш, улар меҳнатини рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашни ҳуқуқий тартибга солиш миллий

иктисодиётнинг бошқа тармоклари, жумладан, саноат, ку
транспорт ёки бошқа соҳаларидагидан унча катта фарқ қилма
умумий бўлган меҳнат қонунчилиги асосида тартибга со
Аммо, шу билан бирга, ушбу тармоқнинг ўзига
хусусиятларидан келиб чиқувчи муайян фарқлар ҳам борки,
алоҳида эътиборга олиб, ишчи-ходимларга иш ҳақини белг
назарда тутиш лозим. Масалан, қишлоқ хўжалиги корхо
мулкчилиқ шакли хилма-хиллигига асосланганлиги, яъни
фаолиятига: нодавлат қишлоқ хўжалиги корхонаси аъзоси, и
хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги), деҳқон хў
фермер хўжалиги аъзоси саналувчи шахслар меҳнатига ҳамда
қишлоқ хўжалиқ корхоналарида ёлланиб ишлаётган,
шартномаси тузган ходимлар меҳнатига ҳақ тўланиши.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги корхонаси ишчи-ход
меҳнатига ҳақ тўлаш тегишли қонунлар⁴⁸ асосида, олинган ф
таксимлаш тарзида амалга оширилиши, улар меҳнатига
корхоналарнинг бевосита ўзида ишлаб чиқилган ва қабул қи
ички локал меъёрий ҳужжатлар асосида ҳақ тўланиши н
тутилган. Бизнингча, ҳозирда мавжуд тартиб асосида н
хўжалиги корхоналари ишловчиларига иш ҳақини бе
қондаси бугунги кун талабига мутлақо жавоб бермайди. С
хўжалиқларида ишловчиларнинг фаоллигини билиш мак
ўтказилган социологик тадқиқотда⁴⁹ ишловчилар
фаолиятини икки мартагача ошириш имкони бор
билдиришган. Шунингдек, кўплаб фермер хўжалиқлари
ходимларига иш ҳақини 65-75 фоизини натурал шаклида
холлари ҳам мавжуд⁵⁰.

Натурал шаклидаги иш ҳақи ишчи-ходимл
манфаатларига унчалик мос келмайди. Чунки, бозор шар
қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари нархи ўзгариб туради. Ишчи
ҳақи эвазига олган маҳсулотни сотиш, уни пулга айла
мақсадида бозорга таклиф этишади. Агар бозорда
маҳсулотлар нархи пасайиб кетса, ишчилар меҳнатига яра
ололмай қолади, сарфлаган меҳнатига нисбатан кам ҳақ

⁴⁸ «Қишлоқ хўжалиқ кооперативлари тўғрисида», «Деҳқон хўжалиқлари тўғрисида»
хўжалиқлари тўғрисида» ҳамда «Меҳнат кодекси».

⁴⁹ Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. Фермер хўжалиқлари: б
даромадлар. Рисола. Самарқанд. 2014, 24-256б.

⁵⁰ Ўша ерда 25 бет.

Аксинча, агар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи ошиб кетса, ишчилар ундан манфаатдор бўлади, сарфланган меҳнатига қўшимча фойда олади. Аммо, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи доимо ва тез-тез ўзгариб туради. Масалан, картошка экиш, уни чопик қилиш, суғориш каби ишлар узок муддатда ва машаққатли меҳнат натижасида олинади. Картошкани етиштириш муддати ўртача 100 кунни ташкил этади. Шу давр мобайнида картошка нархи ўтган йилги нархда ўзгармаган ҳолда сотилганда ҳам унга сарфланган жисмоний меҳнат, техник, кимёвий уруғлик ва бошқа харажатлари қопланмайди. Шунингдек, ишчилар қишлоқ хўжалик маҳсулотини бозорга чиқариб, уни пулга айлантиргунга қадар бир қанча вақт ва меҳнат сарфлайди. Уларнинг ушбу сарфлари қопланиши керак. Бирок, ишчилар бундай сарфларни маҳсулот таннарига қўшолмайдилар. Натижада иш ҳақининг натура шаклида берилиши ўзини оқламай қолади. Шу сабабли фермер хўжаликлари ишчиларига иш ҳақини пул шаклида бериши мақсадга мувофиқ.

Иқтисодиёт тармоқлари орасида қишлоқ хўжалиги бошқа тармоқларга қараганда ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Айнан ушбу хусусиятлар давлатни уларнинг иқтисодий фаолиятига аралашувини талаб этади. Давлат қишлоқ хўжалик корхоналарини ишчи-ҳодимларига иш ҳақи бериш тартибларини назорат қилиши, шунингдек, уларни молиявий қўллаб-қувватлаш вазифасини ҳам ўз зиммасига олиши зарур. Фермер хўжалиги аввало давлат буюртмасини бажарадиган хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. Бизнинг назаримизда, ҳозирги кунда фермер хўжалиги ишчиларини иш ҳақини ўз вақтида олиш ва иш ҳақи фондини одилонга тақсимлаш меҳнат қонунчилиги бўйича уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби масалаларга эътибор кучайтирилса, айрим муаммолар ўз ечимини топган бўлар эди. Афсуски, ушбу вазифалар давлат органлари ҳодимлари эътиборидан четда қолаётганлиги сабабли фермер хўжаликларида иш ҳақи билан боғлиқ муаммолар (етиштирилган маҳсулотлар пулини ўз вақтида ололмаётганлиги, банк билан боғлиқ муаммолар ва ҳоказо) ўз ечимини тополгани йўқ.

Қишлоқ хўжалигини жозибали соҳага айлантириш мақсадида ундаги банд аҳолининг иш ҳақини кескин ошириш учун қуйидаги уч усулни қўллаш мумкин:

1. Аграр соҳада банд бўлган ишчи хизматчиларнинг иш ҳақи марказлаштирилган ҳолда ошириш бўйича алоҳида қарор қабул қилиш;

2. Алоҳида хўжалик субъектлари (фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, ширкат хўжаликлари) миқёсида муайян жамоа ва хизматчилар иш ҳақини локал тарзда ошириш;

3. Жамоа аъзоларидан айримларининг иш ҳақини уларнинг меҳнат натижаларига мувофиқ равишда ошириш.

Фермер хўжаликлари ишчи-ҳодимлари иш ҳақини тартибга солиш ва уларни такомиллаштириш борасида анча чуқур илмий тадқиқот ишлари олиб борилган ва тадқиқотчилар томонидан эътиборга муносиб тавсиялар ишлаб чиқилган. Масалан, "... ишбай иш ҳақини қўллаш иш берувчи томонидан шундай асос яратилиши керак-ки, уларнинг маҳсулот таннархидаги улуши 30 фоиздан кам бўлмаслиги лозим бўлган ҳолат илгари сурилган. Бироқ, иш ҳақининг ишбай шаклида тарғиб жорий қилиш учун тавсия этилаётган ушбу таклиф қайси ҳолатдан жихатдан ишчиларни ўз меҳнатига муносиб иш ҳақини олишга муаммосини ечолмайди. Чунки кишлоқ хўжалик корхоналарида яратиладиган маҳсулот таннархига уни яратган ишчининг иш ҳақини қўшилган бўлади. Фермер хўжалигида ишчиларга нисбатан иш ҳақининг ишбай шаклини қўллаганда уларнинг меҳнатини муносиб тақдирлаш муаммосини ҳал этиш қийин. Бизнингча, ҳар бир мамлакатларнинг бу борадаги илғор тажрибаларини ўрганиш лозим. Кишлоқ хўжалиги ривожланган мамлакатларнинг фермер хўжаликларида ўртача ишчилар сони 3-4 кишидан иборат. Бизнингча, ҳозирги кунда фермер хўжаликларида ўртача ишчилар сони ўртача 10-12 кишини (норасмий бандлардан ташқари) ташкил этади. Фермер хўжаликларида кам сонли ишчиларга иш ҳақи харажатлари кўп саноат ишчилар ишлайдиган фермер хўжаликларининг иш ҳақи харажатларидан 4-5 мартага кўп бўлади.

Иш ҳақининг ошиб бориши меҳнат унумдорлигининг ошishi боришига боғлиқ. Шу сабабли ҳам иш ҳақи фонди ишчилар сонига эмас, балки яратилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ бўлади. Статистика маълумотларининг таҳлили кишлоқ хўжалиги тармоғида меҳнат унумдорлиги ўсиш тенденциясига эга эканлигини кўрсатди.

⁵¹ Исхакова С.А. Кишлоқ хўжалигида меҳнат миқдорига сифати билан иш ҳақи ўртачасидаги боғлиқликни таъминлаш муаммолари. «Кишлоқ ҳойларида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва аҳоли бандлигини ошириш муаммолари» мавзусидаги раъй кўриш ўқитувчиларнинг республика илмий- амалий анжумани материаллари. Самарканд, 2012-14 ноябрь, 144-145 бетлар.

ушбу муҳим кўрсаткичнинг ўсиш суръатлари иктисодиётнинг бошқа тармоқлари, жумладан, саноат, савдо ва умумий овқатланиш, моддий техника таъминоти, савдо ва тайёрлов, қурилиш ва бошқа тармоқларга қараганда анча суғ (2.1.1.-жадвал). 2010 йилда қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги 3591,2 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб меҳнат унумдорлиги 2010 йилдагидан 3465,5 минг сўмга кўпайди ва 7056,7 минг сўмни ташкил этди, яъни шу давр мобайнида 1,9 мартадан зиёдрокка ўсади. Саноат тармоғида эса 2010 йилда меҳнат унумдорлиги 9688,6 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб, у 2010 йилдагидан 11573,6 минг сўмга кўпайди ва 21262,2 минг сўмни ташкил этди, яъни шу қисқа давр мобайнида 2,2 мартага ўсди. Саноат тармоғидаги меҳнат унумдорлиги қишлоқ хўжалиги тармоғидаги меҳнат унумдорлигидан 8108,1 минг сўмга кўп. Шу сабабли саноат тармоғида банд аҳоли қишлоқ хўжалиги тармоғидаги банд аҳолидан 1783,5 минг кишига кам.

2.1.1 -жадвал

Ўзбекистон иктисодиёт тармоқлари бўйича меҳнат унумдорлиги

Кўрсаткичлар	2010 йил	2014 йил	Ўзгариш (+;-) минг сўм
	Меҳнат унумдорлиги, минг сўм	Меҳнат унумдорлиги, минг сўм	
Саноат	9688,6	21262,2	11573,6
Қишлоқ хўжалиги	3591,2	7056,7	3465,5
Қурилиш	3807,6	8148,1	4340,5
Транспорт ва алоқа	11898,3	24109,3	12211,0
Савдо ва умумий овқатланиш, моддий техника таъминоти, савдо ва тайёрлов	5270,1	11237,1	5967,0
Уй-жой, коммунал хўжалик, аҳолига нотилаб чиқариш туридаги маиший хизмат кўрсатиш	6394,7	13396,3	7001,6
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот	2512,3	6891	4378,7
Маориф, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатиш	3218,2	7485,6	4267,4
Молия, кредит	22686,3	61115,6	38429,3
Бошқа тармоқлар	3787,2	11271,1	7483,9
Жами иктисодиёт бўйича	5365,3	11301,9	5936,6

*Маиба. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Саноатда меҳнат унумдорлигининг тезроқ ўсиши т корхоналарида замонавий технологиялардан самарали ф ланилаётганлигини англатади. Ушбу кўрсаткичлар саноат та кишлоқ хўжалиги тармоғига караганда замонавий техни технологиялар билан таъминланганлик даражаси юкорили далолат беради. 2.1.2.-жадвал маълумотларига кўра, кишлоқ хўж асосий воситаларининг жами иктисодиёт асосий воситалар улуши атиги 0,7 фоизни ташкил этади. Бу кўрсаткич 2010 йил фоизни ташкил этган ва кейинги йилларда камайиш тенденц эга.

2.1.2 -ж

Ўзбекистонда 2010-2014 йилларда асосий воситаларининг иктисодиёт тармоклари бўйича таркиби* (жамига нисбатан фо

Иктисодиёт тармоклари	Йиллар				
	2010	2011	2012	2013	2014
Саноат	44,9	46,4	46,8	50,3	48,5
Қишлоқ хўжалиги	1,6	1,2	1,0	0,8	0,7
Транспорт	33,9	34,1	34,7	34,1	33,2
Алоқа	5,9	6,4	6,4	4,6	5,1
Қурилиш	4,9	3,9	3,5	2,6	2,4
Савдо ва умумий овқатланиш	2,0	2,3	2,6	2,7	2,8
Моддий техника таъминоти ва сотиш	0,02	0,01	0,04	0,01	0,01
Тайёрлов	0,03	0,03	0,02	0,02	0,02
Геология ва ер ости бойликларини кидириш	2,0	1,5	1,2	1,1	1,0
Уй-жой хўжалиги	0,004	0,003	0,001	0,001	0,001
Коммунал хўжалик	3,1	2,6	2,6	2,5	2,4
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	0,1	0,1	0,05	0,04	0,03
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Маиба: Ўзбекистон маиёси. Тошкент.: 2015 й., 73-77 бетлар.

Қишлоқ хўжалигининг асосий воситалари иктисодиётнинг тармоғидан 47,9 фоизга, транспорт тармоғидан эса 32,2 фоизга. Бу рақамлар яқин орада кишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги ошириш имкони кам деган хулоса чиқариш учун асос бўла олмайди. Иктисодиётда банд аҳолининг асосий воситалар таъминланганлик даражаси ҳам айнан шундан далолат беради (2.1.2-жадвал). 2013 йилда кишлоқ хўжалигидаги бир ишловчига 110,0 сўмлик асосий восита тўғри келган бўлса, шу вақт

иктисодиётнинг саноат тармоғидаги бир кишига 14747,1 минг сўмлик асосий восита тўғри келган. 2014 йилда қишлоқ хўжалигида асосий воситалар билан таъминланганлик 2013 йилга қараганда 10,2 минг сўмга ошган. Саноат тармоғида эса 2014 йил 2013 йилга қараганда 2607,6 минг сўмга кўпайган. Демак, саноат тармоғининг асосий воситалар билан таъминланганлиги қишлоқ хўжалигининг асосий воситалар билан таъминланганлигидан жуда баланд. Ушбу кўрсаткич бўйича қишлоқ хўжалигини иктисодиётнинг бошқа тармоқлари билан таққослаганда ҳам худди шундай ҳулосани олиш мумкин.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган мамлакатларнинг (АҚШ, Германия, Англия ва бошқалар) фермер хўжаликларида иш ҳақи харажатлари хўжалик ялпи харажатларининг 40-50 фоизини ташкил этишининг сабаби ҳам техникадан унумли фойдалана олишидир. Замонавий ва юқори унумли қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминланган фермер хўжаликларида меҳнат унумдорлиги ҳам юқори бўлади. Ялпи харажатлар таркибида замонавий техникага сарфланган харажатлар 8-10 йил ичида ўзини тўла қоплайди ва хўжаликнинг фаолият кўрсаткичларига ва молиявий барқарорлигига катта ижобий таъсир кўрсатади.

2.1.3 -жадвал

Иктисодиётда банд аҳолининг асосий воситалар билан таъминланганлик даражаси*

Кўрсаткичлар	Йиллар		Ўзгариш (+/-) минг сўм
	2013 минг сўм	2014 минг сўм	
Жами иктисодиёт тармоқлари бўйича	3782,3	4512,9	+730,6
Жумладан - Саноат	14747,1	17354,7	+2607,6
- Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги	110,5	120,7	+10,2
- Қурилиш	1061,3	2270,9	+1209,6
- Транспорт ва алоқа	27752,9	32948,2	5195,3
- Савдо ва умумий овқатланиш, тайёрлов ва таъминот	936,7	1088,8	+152,1
- Уй-жой коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг ноншлаб чиқариш турлари	2660,3	4366,3	+1706,0
- Бошқалар	480,0	-	-

*Мауба: Ўзбекистон молияси. Тошкент: 2015й. Статистик маълумотлар асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Бу эса фермер хўжаликларида ялпи харажатларнинг деярли 50-60 фоизини, баъзан, ундан ҳам кўпини иш ҳақига сарфлаш

имконини беради. Техникалар қишлоқ хўжалигидаги кишининг, баъзи ҳолларда 40-50 кишининг ишини бажаради. Шу сабабли ҳам ривожланган мамлакатларнинг хўжаликларида 10-15 киши эмас, балки 3-4 киши ишлаётган замонавий илғор техника ёрдамида катта ҳажмдаги иш бажаради.

Қишлоқ хўжалик корхоналарининг айланма маблағлари таъдбири бўйича таҳлили ҳам яқин орада (бизларнинг ҳисобларимиз бўйича 8-10 йил мобайнида) ишчилар меҳнатига муносиб иш тўлашнинг имкони чегараланганидан далolat беради. 2.1.4.-жадвал маълумотлари фикримизнинг ёрқин исботидир.

2.1.4-жадвал

Ўзбекистон қишлоқ хўжалик корхоналарида айланма маблағлар таркиби*

Кўрсаткичлар	Йиллар				Ўзгаришлар
	2010 йил		2014 йил		
	млн. сўм	%	млн. сўм	%	
Айланма маблағлар, жами	852949,2	100	699090,6	100,0,	-153
Шу жумладан					
Товар ва моддий захиралар	246586	28,9	481019,5	68,8	234
Пул маблағлари	480088,9	4,3	30895,3	4,4	-449
Дебиторлар	480088,9	56,3	138069,1	19,7	-342
Киска муддатли инвестициялар	8063,6	0,9	33120,9	4,7	250
Келгуси давр харажатлари	67444,3	7,9	7637,2	1,1	-598
Кечиктирилган харажатлар	5710,2	0,7	8102,7	1,2	239
Бошқа жорий активлар	8618,4	1,0	245,9	0,01	-83

*Маnbа: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

2.1.4.-жадвал маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалик корхоналарининг айланма маблағлари 2010-2014 йиллар мобайнида камайиб борган. 2010 йили қишлоқ хўжалик корхоналарида айланма маблағлар 852949,2 млн. сўмни ташкил этган. 2014 йили келиб эса қишлоқ хўжалик корхоналарининг айланма маблағлари 699090,6 млн. сўмга камайган ва 699090 млн. сўмни ташкил қилган.

Шу давр мобайнида қишлоқ хўжалик корхоналарининг моддий бойлик захиралари 234433,5 млн. сўмга кўпайган, аммо, уларнинг пул маблағлари 449193,6 млн. сўмга камайган. Қишлоқ хўжалик корхоналарида айланма маблағларнинг ҳамда пул маблағларининг камайиши хўжалик корхоналарининг ишчи-ходимлари иш ҳақини ошириш имкониятининг тобора қисқариб бораётганлигидан далолат беради. Демак, келажакда фермер хўжаликларида ишчиларнинг ўртача ойлик маошини мунтазам ошириб бориш, уларнинг меҳнатини муносиб тақдирлаш йўлларини излаб топиш масалаларига жиддий эътибор қаратмоғимиз лозим. Акс ҳолда, қишлоқ хўжалигининг улкан имкониятларидан мамлакатнинг иктисодий раўнақи йўлида тўлиқ фойдалана олмаймиз.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалигида ишловчи ишчиларнинг иш ҳақини белгилашда ўзига хос долзарб муаммолар жуда кўп, уларни синчковлик билан ўрганиш ва самарали ечимларини топиш эса ўткир зарурат.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида рентабеллик даражаси пастлиги, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари (табиат инжикликлари, бозор конъюнктураси ва бошқалар), фермер билан уларда ёлланиб ишлаётганлар ўртасида социал ҳамкорлик тамойилларининг қарор топмаганлиги, фермерларда иш ҳақини ташкил этиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш мақсадида турли рағбатлардан унумли фойдаланиш тўғрисида билим ва тажрибанинг етишмаслиги, ёлланиб ишлаётган ишчи ва хизматчиларнинг корхона иш фаолияти якунига қўшган ҳиссасини ҳисоблашдаги қийинчилик ва муаммолар, уларни самарали ечишни таъминлайдиган услубий кўрсатма ва ишланмаларнинг камлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бироқ, амалиётни чуқур ва синчковлик билан таҳлил қилганимизда, юқорида кўрсатилган муаммолардан ташқари, яна бир қатор муаммолар мавжудлигини аниқладик. Улар сирасига соҳада ислохотларнинг секин амалга ошаётганлиги, баъзиларининг амалий самараси пастлиги, мулкчилик ва меҳнат муносабатларида янгича қарашлар қарор топиши қийин кечаётганлиги, қишлоқ хўжалиги корхоналарида тақсимот тамойилларига тўла рўйя этилмаётганлиги, ишловчилар ўз меҳнатлари самарасидан етарли фойдалана олмаётганликлари, моддий манфаатдорлик етарли таъмин этилмаётганлиги, қишлоқ хўжалиги корхоналари меҳнатига

ҳақ тўлашни ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида мавжуд муаммоларни ҳал қилишнинг мумкин бўлган мавжудлигини кiritиш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги субъектлари фаолиятига тааллуқли бўлиб, ушбу муаммоларнинг ҳал этилиши кўпинча тармоқда фаолият юритаётган хўжалик раҳбарларига боғлиқ. Чунки иқтисодиётида хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз манфаатлари йўлида фаол ишлашларига, самарали меҳнат қилишларига келади. Давлат бу борада фақатгина ҳуқуқий асосларни таъмин беради, уларнинг ижросини назорат қилади, ҳолос.

Фермер хўжалиги ишчиларига иш ҳақи белгилаш тартибини муаммоларни ечишда қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз:

Биринчиси, фермер хўжаликларида иш ҳақини белгилаш ижтимоий адолат тамойилларига риоя қилиш, иш ҳақи миқдори билан меҳнат натижаларини узвий боғлаш мақсадга мувофиқ. Фермер хўжалиги ишчиларига иш ҳақини белгилашда бундай ёндашувни қўллаш хўжалик тараққиёти, истиқболли ҳамда ишчи ҳодимлари учун ҳам мақбул усул ҳисобланади. Бунда фермер хўжалигида ишловчилар кўпроқ миқдорда сифатли маҳсулот чиқаришга интиладилар, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни қўл даражада сотиш йўллари излайдилар. Фермер хўжаликларида жараён ўз-ўзидан ишлаб кетади. Шу билан бир қаторда, хўжалик аъзолари ўз маҳсулотларини яқин қариндошларига ва танишларига реклама қилади. Тижорат қондасига биноан, бу ишлар фермер маркетинглар шугулланишлари лозим. Бирок, фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларини сотиш бўйича муаммолар мутахассислар жалб этилмаган. Чунки бу ҳам хўжалик харажатларини оширади. Ушбу мутахассислар вазифасини қўйиб бўлса-да, хўжаликда ишлаётган ишловчилар зиммасига ҳеч қандай харажатларсиз юклаш мумкин.

Иккинчиси, фермер хўжалигида ишловчи кишининг оиласи ўртача бир ойлик истеъмол харажатларини ҳисоблаб чиқиб, қўл кам бўлмаган иш ҳақини белгилаш. Фермер хўжалиги тараққиёти учун ушбу усул ҳам ижобий самара беради. Маълумоти ишчиларнинг фаол ишлаши аввало оиланинг иқтисодий жиҳатдан таъминланганлигига боғлиқ. Ишчиларнинг бир ойлик истеъмол харажатларини қўлаб қўриш, оиланинг иқтисодий, қўлаб қўриш ижтимоий ва бошқа муаммоларини ҳал этишда муҳим ўйнайди. Фермер хўжаликларида иш ҳақини белгилашнинг б

усули ишчиларни оиланинг иқтисодий таъминотига ортиқча бош қотирмай, уларни фаол ишлашга ундайди. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектлар иш ҳақини белгилашда эркинликка эга бўладилар. Шунинг учун ҳам хўжалик раҳбарлари ишчи-ходимлар оиласининг иқтисодий аҳволини яхшиланиб бориши, уларнинг эҳтиёжларини қондирилиш даражаларига қараб иш ҳақини белгиласа, мақсадга мувофиқ бўлади, деб ҳисоблаймиз.

Фермер хўжалиги ишчиларининг асл хоҳишлари ва интилишлари ҳам шунда. Бу, ўз навбатида, фермер хўжалигидаги ишчини унга белгиланган вазифани оиласи билан бирга сифатли бажаришга ундайди. Ишчи келажаги айнан шунга боғлиқлигини тушунса, у янада фаолроқ ишлайди.

Учинчиси, давлат фермер хўжалиги ишчиларининг иш ҳақини тартибга солишни масалаларига эътиборни кучайтириши, меҳнат қонунчилиги билан боғлиқ ҳуқуқларинига қатъий риоя қилишларини назорат остига олиши лозим. Бозор иқтисодиётининг айрим намояндалари давлатнинг иқтисодиётга аралашувини инкор этади. Бироқ, бу қарашлар ҳамма вақт ўзини окламайди.

Масалан, қишлоқ хўжалиги тармоғи ривожланиб, иқтисодий жиҳатдан мустақамланиб бориши учун давлатнинг ғамхўрлиги зарур. Айниқса, қишлоқ хўжалигини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, уларни энг сўнгги техника ва технологиялар билан таъминлашда муҳим вазифаларни бажаради. Давлат иқтисодий тармоқларни қонун чиқариш йўли билан бошқаради ёки уларни ижтимоий-иқтисодий муносабатларини тартибга солиб туради. Бугунги кунда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини 35 фоизини фермер хўжаликлари етиштиради. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сифатли етиштирилишига айнан фермер хўжалиги ишчилари масъул. Шунинг учун ҳам давлат уларга эътиборини кучайтириши лозим. Акс ҳолда, сифатсиз қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштирилади. Бозор иқтисодиёти талабига мувофиқ, иш ҳақининг ошиши, улар етиштирган маҳсулотнинг сифатига боғлиқ. Бироқ, бозор иқтисодиётида даромадларнинг нотекис тақсимланиши, қисқа муддат ичида катта фойдага эга бўлиш ҳоллари ҳам мавжуд-ки, ушбу ҳолат фермер хўжалиги ишчиларини масъулиятли ишлашларига тўсқинлик қилади.

Тўртинчиси, фермер хўжалиги ишчиларининг ижтимоий ҳаётдаги мавқеини ошириш, фарзандларининг ўқишларига алоҳида имтиёзлар яратиш, айрим тўловлардан озод этиш ва ҳоказо.

Бизнинг назаримизда, фермер хўжаликлари муваффақиятли ишлаши учун қуйидаги масалаларни ҳам алоҳида кўриб ўтириш лозим:

- Фермер хўжаликларини солиққа тортиш сиёсатини;
- Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, жумладан, саноат маҳсулотларни эркин сотиш сиёсатини;
- Фермер хўжаликларига кўрсатилаётган молия-банк хизматларини қайта кўриб чиқиши, ушбу масалаларда эркинликнинг либераллигини янада кучайтириш.

Ушбу масалаларда ижобий ўзгаришларга эришмасдан қишлоқ хўжалигида туб ислохотларни амалга ошириш, бу тартибни ишловчилар моддий манфаатдорлигини яхшилаш, уларни ушбу ва самарали ишлашга рағбатлантириш муаммосини ҳал бўлмайди.

2.2. Қишлоқ аҳолиси даромадларини шакллантиришда давлатнинг роли ва уни такомиллаштириш йўллари

Қишлоқ аҳолиси ялпи даромадларининг шаклланишида асосий ўрин қишлоқ хўжалиги тармоғи ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши қишлоқ иқтисодиётида етакчи тармоғи ҳисобланади. Унинг иқтисодиётда банд бўлган аҳоли сонидаги улуши 27,6 фоизни, қишлоқ иқтисодиётида банд бўлган аҳоли сонидаги улуши эса 42 фоизни, мамлакатнинг ички маҳсулотидаги улуши 17,2 фоизни ташкил этади. Қишлоқ жойларидаги аҳолининг даромадларини шакллантиришда айнан қишлоқ хўжалиги катта роль ўйнайди.

Қишлоқ хўжалиги қишлоқ иқтисодиётининг етакчи тармоғи сифатида ҳудуд аҳолисининг даромадларига ва унинг турмуш даражасига катта таъсир кўрсатади. Қишлоқ аҳолисининг қишлоқ хўжалиги ҳисобидан оладиган даромадлари фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари ҳамда аҳолининг шахсий томорқаларида етиштирилган маҳсулотларни сотиш асосида шаклланади. Бундан ташқари, етиштирилган маҳсулотларнинг муайян қисми (хўжалик шахсий томорқаларда етиштирилган маҳсулотлар) тўғридан-тоғри яъни олди-сотди объектига айланмасдан, истеъмол қилинади ҳам табиийки, қишлоқ аҳолиси даромадларининг таркибига қишлоқ Лекин расмий статистик тўпламларда қишлоқ аҳолиси даромадлари соҳа ва тармоқлар кесимида ўз аксини топ

унинг манбалар ва турлар бўйича таркибий тузилиши тўғрисида маълумотлар келтирилмаган. Ваҳоланки, қишлоқ аҳолисининг даромадларини чуқур таҳлил қилиш, уларнинг қишлоқларда мужассамланган меҳнат салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигига ижобий таъсирини кучайтиришнинг илмий асосланган йўллари излаб топиш, қишлоқ аҳолиси даромадларини шакллантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштиришга оид таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш ва бошқа муаммолар фактлар асосида, статистик маълумотларга таянган ҳолда тадқиқот ўтказишни тақозо этади.

Ривожланган Ғарб мамлакатларида шаҳар аҳолиси билан қишлоқ аҳолиси даромадлари даражаси ўртасида кескин тафовутлар йўқ. Бизнинг назаримизда бунинг сабаби, биринчидан, иқтисодиёти юксак ривожланган Ғарб мамлакатларида қишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг қишлоқ иқтисодиётида банд бўлган жами аҳоли сонидagi улуши жуда паст ва шу сабабли қишлоқ аҳолиси даромадлари даражасига кучли таъсир кўрсата олмайди. Иккинчидан, қишлоқ хўжалигида меҳнат жараёнларининг механизациялаштириш даражаси унча юқори эмас ва бу ҳолат қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш ҳамда шунга мос тарзда ишчи-деҳқонларга бошқа тармоқ ишчи-ҳодимлари иш ҳақи даражасида ёки ҳеч бўлмаганда, уларга нисбатан унча паст бўлмаган иш ҳақи тўлаш имкониятини беради. Учинчидан эса иш ўринлари етишмовчилиги шароитида меҳнат бозоридаги тармоқлараро рақобат миллий иқтисодиёт барча соҳа ва тармоқларида ишчи кучи баҳосида кескин фарқ ва тафовутларнинг юзага келишига йўл қўймайди.

Ўзбекистон меҳнат бозоридаги вазият иқтисодиёти юксак ривожланган Ғарб мамлакатлариникидан, ундаги ишчи кучига бўлган талабни қондирилиш даражасидан кескин фарқ қилади. Миллий меҳнат бозорида ишчи кучи таклифининг унга бўлган талабга нисбатан юқорилиги оқибатида иш ўринларини эгаллашга рақобат жуда кучли. Бизнингча, бундай вазият меҳнат бозорини тартибга солишни ва тармоқлараро рақобат воситасида миллий иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларида ишчи кучи баҳосини ўзаро тенглаштириш, ҳеч бўлмаганда, улар ўртасида кескин тафовутларнинг юзага келишининг олдини олишга тўсқинлик қилади.

Тадқиқот натижаларига кўра, фермер хўжалигида ёл ишлаётган ишчи ва ходимларнинг ўртача иш ҳаки бошқа та айтайлик, саноат, қурилиш ва бошқаларга нисбатан ҳийла па бу ҳолат қишлоқларда мавжуд салмокли меҳнат ресурсл мамлакат равнаки йўлида унумли фойдаланишга сези даражада салбий таъсир кўрсатади. Ушбу хулосани ра статистик маълумотлар ёрдамида исботлаб бўлмаса-да (юк бунинг сабабини изохлаб берган эдик), тадқиқот жараёнида қиритилган айрим далил, шунингдек, 2013⁵² ҳамда 2014 йил фермер хўжаликлари раҳбарлари⁵³ ҳамда ёлланма ишчи ўртасида ўтказилган социологик сўров натижаларига таянган асослаб берган эдик.

Бизнинг назаримизда, мамлакат қишлоқ хўжалигида бўлган ўртача иш ҳакининг саноат ва миллий иқтисодиёт тармоқларига нисбатан пастлигининг объектив ва субь сабаблари бор.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг рентабеллик дара бошқа барча тармоқларга нисбатан паст. Бу парадоксал нафақат Ўзбекистон миллий иқтисодиёти, балки бутун мамлакатлари, ҳаттоки қишлоқ хўжалиги юқори механизация ган, замонавий фан ва техника билан қуролланган Ғарб мамла лари учун ҳам характерлидир. Шу сабабли барча мамлакат давлат турли хил дотациялар, давлат буюртмалари ва б воситалар ёрдамида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини қ кўллаб-қувватлайди, унга яқиндан иқтисодий мадад бе Табиийки, иқтисодий фаолият рентабеллиги бошқа соҳа нисбатан паст, юқори даромад олишга қодир бўлмаган тарм ёлланма ишчиларга рентабеллиги юқори бўлган тармоқлар (са қурилиш, транспорт, савдо ва бошқалар) даражасида иш тўлашнинг иложи йўқ.

⁵² Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. "Фермер хўжаликлари: банд даромадлар" (социологик сўров натижалари) Рисола. Самарқанд: 2014, 45 б.

⁵³ Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. "Фермер хўжаликлари ф самарадорлиги хўжалик раҳбарлари нигоҳида" (социологик сўров натижалари) Самарқанд: 2014, 70 б.

⁵⁴ Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. "Фермер хўжаликларида и бандлигини аниқлаш ва баҳолаш" (социологик сўров натижалари) Рисола. Самарқанд: 2016, 40 б.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг даромадлилиги ва рентабеллиги ҳусусида фикр юритадиган бўлсак, ушбу тармоқ узок йиллар давомида зарар кўриб ишлаган. Масалан, 2005 йилда қишлоқ хўжалигидан бошқа барча тармоқлар миллий иқтисодиётдаги ялпи фойдани шакллантиришда ўзининг муайян ҳиссасини қўшган. Агар мамлакат миллий иқтисодиёти барча тармоқларида яратилган ялпи фойдани 100 фоиз деб олсак, шундан 67,9 фоизи саноатда, 21,3 фоизи транспортда, 3,5 фоизи коммунал хўжаликда ва қолган 7,3 фоизи бошқа тармоқларда шаклланган (2.2.1.-жадвал)⁵⁵.

Мазкур йилда миллий иқтисодиёт таркибида фақат қишлоқ хўжалиги фойда ўрнига зарар билан ишлаган ва ушбу зарар бошқа тармоқлар ҳисобидан олинган ялпи фойда миқдорининг 2,7 фоизга камайишига сабаб бўлган.

Кейинчалик фермерлик ҳаракати аста-секин кучга кириб, қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг янги шакллари ўзининг ижобий натижаларини бера бошлади, ҳусусий мулк ва тадбиркорлик тармоққа жалб этилган ресурслар самарадорлигини ошириш, айниқса ернинг ҳосилдорлигини юксалтириш имконини берди. Натижада қишлоқ хўжалиги тармоқда узок йиллар узлуксиз давом этиб келган салбий самара ва зарарга маҳсулот ишлаб чиқариш асоратларидан ва оқибатларидан халос бўлди ва 2007 йилдан бошлаб миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари сингари, фойда эвазига маҳсулот етиштира бошлади. 2010 йилда мамлакат миллий иқтисодиётида яратилган фойдада қишлоқ хўжалигининг улуши 0,7 фоизни, 2014 йилда эса 0,2 фоизни ташкил этди.

⁵⁵ Ўзбекистон молияси. Статистик тўплам, Т. 2015 йил, 386.

Ўзбекистон миллий иқтисодиётида яратилган ялпи
 фойданинг тармоқлар бўйича таркиби (жамига нисбатан
 фонсларда)*

Миллий иқтисодиёт тармоқлари	Йиллар						2014 йил 2005 йил нисбатан ўзгариш (+қўп;-к)
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Саноат	67,9	53,7	47,0	59,9	44,9	33,8	-34,1
Қишлоқ хўжалиги	-2,7	0,7	0,4	0,5	0,2	0,2	-2,5
Транспорт	21,3	36,2	42,4	41,9	39,7	41,2	+19,9
Алоқа	2,7	-0,1	-1,0	-14,7	5,8	6,6	+3,9
Қурилиш	2,4	1,4	1,2	1,5	1,3	1,3	-1,1
Савдо ва умумий овкатланиш	2,2	7,0	9,3	11,0	8,1	10,5	8,3
Моддий- техника таъминоти	0,4	0,0	0,1	0,2	0,2	0,4	-
Тайёрлов	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Геология ва қидирув	0,6	0,9	0,5	0,6	0,6	0,5	-0,1
Уй-жой хўжалиги	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Комунал хўжалиги	3,5	-1,2	-1,3	-2,0	-1,7	0,5	-3,0
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-0,1
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-

*Маъба: Ўзбекистон молияси. Статистик тўплам, Т.:, 2015, 386.

Шу тарика мамлакатда аграр соҳада амалга оширилаётган
 иқтисодий ислохотларнинг ижобий натижаси сифатида қиш
 хўжалиги зарар кўриб ишлаётган тармоқдан фойда эва
 маҳсулот ишлаб чиқарадиган тармоққа айланди. Буни қиш
 хўжалиги фаолиятида содир бўлган ва ўз моҳияти жиҳати
 чинакамига революцион аҳамиятга молик воқелик сифати
 баҳолаш мумкин. Лекин қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш

пировард натижаси сифатида олинаётган мутлак фойда миқдорининг жуда камлиги оқибатида рентабеллик даражаси нисбатан пастлигича қолмоқда. Ушбу хулосанинг исботи сифатида Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг айрим тармоқлари бўйича асосий фондлар рентабеллиги кўрсаткичларини келтирдик (2.2.2-жадвал).

2.2.2-жадвал

2005-2014 йилларда Ўзбекистон миллий иқтисодиёти тармоқлари бўйича рентабеллик кўрсаткичлари (ялпи фойда асосий фондларнинг ўртача йиллик қолдиқ қийматига нисбатан, фоизларда)*

Миллий иқтисодиёт тармоқлари	Йиллар						2014 йилга нисбатан ўзгариш (+; -)
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Саноат	11,7	11,7	10,8	15,3	13,7	8,6	-3,1
Қишлоқ хўжалиги	-3,9	4,3	3,0	5,9	4,1	4,7	+0,8
Транспорт	10,1	17,7	19,8	16,6	13,2	16,8	+6,7
Алоқа	11,0	-0,3	-2,3	-27,5	16,2	15,2	+4,2
Қурилиш	12,2	3,9	3,9	5,4	7,0	3,4	-8,8
Савдо ва ум. овқатланиш	6,6	22,7	29,9	65,5	53,9	56,4	+49,8
Моддий-техника таъминоти	9,5	2,1	15,6	41,9	205,7	340,4	+330,9
Тайёрлов	1,8	0,3	0,2	1,7	1,5	1,3	-0,5
Уй-жой хўжалиги	3,4	0,4	0,1	5,5	5,1	28,7	+25,3
Комунал хўжалиги	9,4	-4,6	-5,8	-8,6	-9,4	-2,6	-6,8
Фан ва илмий хизмат кўрсатиш	28,5	18,8	12,3	15,7	17,0	22,1	-6,4
Ўртача миллий иқтисодиёт бўйича	9,8	11,8	12,3	12,5	15,5	17,7	-2,9

***Маъба:** Ўзбекистон молияси. Статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси. Т.: 2012, 686.

Жадвалда келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, 2005 йилда (ва ундан олдинги йилларда ҳам) қишлоқ хўжалигида асосий фондлар рентабеллиги салбий бўлган ва у - 3,9 фоизни

ташкил этган. Тармоқда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши ва фойданинг кўпайиши натижасида ушбу кўрсаткич 2010 йилда 4,3 фоизни, 2014 йилда 4,7 фоизни ташкил этган.

Албатта кишлок хўжалигида кейинги йилларда рентабеллик кўрсаткичининг манфий даражадан мусбат даражага кўтарилишини, зарарнинг фойдага айланганлигини жуда катта ижобий ўзгариш, тармоқда кечаётган иқтисодий жараёнларда соҳа бўлаётган синергетик самара сифатида баҳолаш лозим. Лекин шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, кишлок хўжалиги рентабеллик даражаси ҳали жуда кўп тармоқлардан, шунинг ичидан миллий иқтисодиёт ўртача кўрсаткичларига нисбатан жуда пастлигича қолмоқда. Бинобарин, 2014 йилда кишлок хўжалиги асосий фондлар рентабеллиги 4,7 фоизни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич саноатда 8,6 фоизни, транспортда 26,8 фоизни, савдо ва умумий овқатланишда 56,4 фоизни, миллий иқтисодиёт бўлиги ўртача 12,7 фоизни ташкил этган.

Юқорида келтирилган таҳлил натижаларидан умумий хулоса шундан иборатки, кишлок хўжалигида фойданинг мутлақ миқдори жуда кам ва бу рентабеллик даражасига сезиларли салбий таъсир кўрсатмоқда. Бундай вазият, ўз навбатида, кишлок хўжалиги фаолият олиб бораётган тадбиркорлик субъектларининг янги даромадлари миқдорига, демак ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи фонди ҳажмига негатив таъсир кўрсатмоқда, хўжаликда ёлланма ишлаётган ишчи-ходимлар иш ҳақини бошқа тармоқларнинг яқинлаштиришга тўсқинлик қилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида кишлок хўжалиги маҳсулотларига нарх-навони кўтариш ҳисобидан ялпи даромадлар кўпайтиришнинг иложи йўқлиги ўз-ўзидан аён. Бошқа бозор механизмлари – талаб, таклиф, рақобат ҳам фермер хўжалик ялпи даромадларини кескин кўпайтириш асосида ёлланма ишчи иш ҳақи фондини юқори, яъни саноат, транспорт, қурилиш бошқа тармоқлардаги ўртача иш ҳақи даражасига қўтариш имконини бермайди. Умуман олганда, бозор механизмлари воситасида кишлок хўжалигида меҳнат қилаётган ёлланма ишчиларнинг ўртача иш ҳақини миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида банд бўлганлар иш ҳақи даражасига олиб чиқиш иложи йўқ.

Бизнинг назаримизда, қишлоқ хўжалигида банд бўлган ишчи-ходимларнинг ва умуман қишлоқ меҳнаткашларининг даромадларини кескин кўтариш муаммоси давлатнинг кучли аралашувисиз ҳал бўлмайди. Давлатнинг аграр соҳада банд бўлган аҳоли даромадларини шакллантириш сиёсатини такомиллаштириш, ушбу сиёсатда даромадларнинг мазмунини ўзгартиришга қаратилган чора-тадбирларга асосий эътиборни қаратиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Аграр соҳада банд бўлганлар даромадларини тартибга солишда нафақат иш ҳақи мутлақ миқдорини моддий ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқлари даражасига яқинлаштириш, балки ушбу даромадлардан фойдаланиш шарт-шароитларини ҳам тубдан ўзгартириш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи субъектлар даромадларининг ҳажмига истеъмол бозори ҳамда ишлаб чиқариш воситалари бозори ўртасидаги нарх-наво номутаносиблиги катта салбий таъсир кўрсатади. Ушбу омилнинг кучли таъсири натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархининг таркибида моддий харажатларнинг улуши бошқа тармоқларга нисбатан анча баланд. Тадқиқот жараёнида ўтказилган таҳлил натижалари ушбу харажатларнинг маҳсулот таннархи таркибидаги улушининг ўсиш тенденцияси мавжудлигини кўрсатди (2.2.3.-жадвал).

Демак, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи таркибида моддий-ашёвий (ёқилғи, энергия, сув, техника воситалари, ўғит, уруғ ва бошқалар) ресурсларни харид қилиш билан боғлиқ харажатларни кескин камайтириш ва шу асосда тармоққа жалб этилган меҳнат ресурсларига харажатларнинг улушини кўпайтириш учун имконият туғдириб беришга қаратилган изчил сиёсат олиб борилмоғи лозим. Бизнингча, модомики қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи таркибида моддий харажатлар улушини кескин камайтириш чоралари излаб топилмас экан, аграр соҳада банд бўлган аҳоли билан моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларида банд бўлган аҳоли даромадлари ва иш ҳақи ўртасидаги тафовутларга барҳам бериш муаммосини ҳам ҳал этиб бўлмайди.

**Саноат ва қишлоқ хўжалигида маҳсулотларни ишлаб
чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг таркиби
(фоизларда)***

Йиллар	Саноат			Қишлоқ хўжалиги		
	Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати	Шундан маҳсулот таннарихи	Жумладан, моддий харажатлар	Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати	Шундан маҳсулот таннарихи	Жумладан, моддий харажатлар
2005	100,0	70,0	56,4	100,0	88,5	57,8
2010	100,0	72,3	57,3	100,0	80,3	64,5
2011	100,0	72,7	58,3	100,0	84,1	62,9
2012	100,0	72,2	57,1	100,0	83,9	64,2
2013	100,0	69,6	54,9	100,0	85,5	61,6
2014	100,0	69,1	53,8	100,0	86,0	67,0

**Манба: Ўзбекистон молияси. Ўзбекистон Республикаси давлат
статистика қўмитаси статистик тўплами. Т.: 2005-2015йй.*

Бизнинг назаримизда, аграр соҳа ишчилари даромадларини
мазмунига ва ундан фойдаланиш самарадорлигига қишлоқ
жойларидаги ижтимоий инфратузилманинг яхши ривожланмаганлиги
хам жиддий салбий таъсир кўрсатаяпти. Шаҳар ва қишлоқларда
ижтимоий инфратузилма ривожланиш даражаси кўрсаткичларини
таққослама таҳлили натижалари ҳозирги кунда қишлоқларда
ижтимоий инфратузилма хизматлари деярли барча соҳаларда
шаҳарларга нисбатан анча паст эканлигини кўрсатди. Жумладан, 2014
йилда мактабгача таълим муассасаларининг сони шаҳарларда 30
тани, қишлоқларда эса 2062 тани, мактабгача таълим муассасалари
билан таъминланганлик даражаси, яъни 100 ўринга болалар соҳасида
шаҳарларда 91 кишини, қишлоқларда 73 кишини ташкил этган.
Шаҳарларда ахборот ресурс марказлари сони 1932 тани, қишлоқларда
эса 945 тани, китоб ва журналлар сони шаҳарларда 50,4 млн. нусха
қишлоқларда - 6,0 млн. нусхани, ҳар 1000 кишига тўғри келадиган
китоб ва журналлар сони шаҳарларда 3200 тани, қишлоқларда -
тани ташкил этган (2.2.4.-жадвал)⁵⁶.

⁵⁶ Ўзбекистон рақамларда. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами
2015, 50, 82, 95б.

2014 йил маълумотларига кўра, аҳолига кўрсатилган пул хизматлар ҳажми 22392,4 млрд сўмни ташкил этган, шаҳарлар аҳоли жон бошига тўғри келадиган ўртача пулли хизматлар ҳажми 1027,5 минг сўмни, қишлоқ жойларида эса 406,7 минг сўмни, шаҳарларга нисбатан қарийб 2,5 мартага кам⁵⁷.

Аграр соҳада банд бўлган аҳоли ва умуман қишлоқ аҳоли даромадлари иқтисодий мазмунини ўзгартириш, уни бозор иқтисодиётига хос янги манбалар (мулк даромадлари, тадбиркорлик даромадлари ва бошқалар) ҳисобидан кескин кўпайтириш сиёсати яхши ижобий натижалар бераяпти ва бундан ижобий таъсири остида қишлоқ аҳолисининг реал даромадлари мунтазам ўсиб бораёпти. Лекин ушбу даромадлардан фойдаланиш шарт-шароитларини яхшилаш, ҳар бир даромад бирлиги эвазига олинадиган самарани ошириш қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланиш даражасига узвий боғлиқ. Қишлоқ аҳолиси учун турли-туман хизматларга бўлган ўз эҳтиёжлари қанчалик имкони борича ўзлари яшаб, меҳнат қилаётган жойларида, яъни доимий турар жойларида қондиришга шарт-шароит яратиб бериш қишлоқларда хизматлар соҳасининг жадал ривожлантириш даъватидир. Макроиқтисодий сиёсатининг энг асосий бўғинларидан бири айланмоғи, хизмат кўрсатиш соҳасида шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутлар деярли барҳам топмоғи лозим. Ваҳоланки, ҳозирги кунда қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳаси шаҳарга нисбатан анча суёт ривожланган.

Натижада қишлоқ аҳолиси ўзининг хизматларга бўлган эҳтиёжларининг салмоқли улушини шаҳар жойларида жойлашган хизмат кўрсатиш шохобчаларида қондиради. Табиийки, бу ҳолат қишлоқ аҳолиси учун ортикча пул ва вақт харажатларини тақсир қилади ва унинг ўз даромадларидан фойдаланиш самарадорлигини анча пасайтиради. Шу сабабли қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасини шаҳарларга нисбатан тезроқ ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилиши ва унда айнан қишлоқ жойларида хизмат турларини кенгайтириш, уларнинг ҳажминини кўпайтириш сифатини яхшилашни рағбатлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини асослаб бериш – бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Бизнинг назаримизда, қишлоқ ҳўжаларига

⁵⁷ Ўзбекистон рақамларда. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тиндирма. 2015, 50, 1876.

махсулотларини давлат томонидан харид қилиш фермер хўжаликлари ялпи даромадлари ва шунга мос равишда, аграр соҳада банд бўлганлар иш ҳақини ошириш муаммосини ҳал этишнинг муҳим йўналишларидан бирига айланмоғи лозим. Харид нархларининг деҳқон бозорида талаб ва таклиф асосида шаклланадиган нарх-наводан паст бўлмаслиги, ишлаб чиқарувчи барча харажатларини қоплаб, яхшигина даромад олишни таъминлаши лозим. Шундагина фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни давлат томонидан харид қилинишининг рағбатлантирувчилик хусусияти ошади, хўжалик ихтиёрида қоладиган ялпи даромаднинг миқдори кўпаяди. Демак, иш ҳақи фондини ва мос равишда ҳар бир ишчи-ходим ўртача иш ҳақини кўпайтириш имкони пайдо бўлади.

Аграр соҳада банд бўлганлар даромадлари ва иш ҳақини давлат томонидан тартибга солишнинг устувор йўналишларидан бири - хўжаликда яратилган қийматда ёлланма ишчиларнинг улушини оширишдан иборат. Расмий статистик маълумотлар таҳлили кўшилган қиймат тарқибиде ёлланма ишчиларга иш ҳақи шаклида бериладиган қисми жуда кам эканлигини кўрсатди.

Масалага аниқлик киритиш мақсадида Самарқанд вилоятининг Самарқанд туманидаги “Бурхонбобо” фермер хўжалигининг 4 йиллик фаолияти таҳлил қилинди (2.2.5-жадвал).

Фермер хўжаликларида меҳнат қилаётган ёлланма ишчиларнинг зиммасига деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш билан боғлиқ бўлган барча оғирлик юклатилган. Уларнинг меҳнати ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ғарб мамлакатларида ишчи-ходимларнинг янги яратилган қийматдаги улуши 55-60 фоизни ташкил этади. Ишчи-ходимларнинг бевосита меҳнати эвазига яратилган ялпи даромаднинг асосий қисми айнан шуларнинг улушига тўғри келиши ижтимоий адолат тамойилларига мос келади.

**“Бурхонбобо” фермер хўжалиги даромадлари ва
харажатлари кўрсаткичлари***

№	Кўрсаткичлар	Йиллар				2015 йил 2012 йилга нисбатан, % (+кўп, -кам)
		2012	2013	2014	2015	
1.	Ер майдони	75,7	75,7	75,7	75,7	-
2.	Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми	69850,7	87497,8	132686,2	96357,9	26507,2
3.	Ялпи даромад	1631,6	3700,2	13045,0	-26782,1	-25150,5
4.	Умумий харажатлар, жумладан:	68219,1	83797,6	119641,2	123140,0	54920,9
	- иш ҳақи	9887,2	12680,0	19160,0	30944,0	21056,8
	- асосий воситаларга	1024,8	1883,2	1685,1	2024,0	999,2
	ажратмалар	34335,4	47350,3	57660,6	63140,0	28804,6
	-хонашў харажатлари	3250,0	2082,3	2843,4	3003,1	-246,9
	-транспорт	5349,5	6567,6	18697,8	17650,0	12300,5
	харажатлари					
	- ёкилги харажатлари					
	- солиқлар					
5.	Ялпи фойда	-1494,0	1356,5	13045,0	-26782,1	25288,1
6.	Асосий воситалар киймати	32456,7	30573,3	72341,8	75961,2	43504,5
7.	Айланма маблағлар (мисоллар)	34997,6	182225,9	9547 9,5	97700,9	62703,3
8.	Меҳнат ресурслари сони (киши)	9	10	10	10	1
9.	Ўртача иш ҳақи	98,0	106,0	160,0	257,9	159,9
10.	Яратилган қўшимча киймат					
11.	Иш ҳақининг қўшимча кийматдаги улуши					

*Маълумот: Самарқанд тумани “Бурхонбобо” фермер хўжалиги ҳисоботлари асосида тузилган.

Юқорида баён этилганларни умумлаштириб, ҳозирги вазиятда давлатнинг аграр соҳа ишчи-ҳодимларининг даромадлари шакллантириш сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни таклиф қилиш мумкин:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори билан ишлаб чиқарувчи воситалари ўртасида мавжуд номутаносибликка барҳам бериш; шу асосда деҳқончилик ҳамда чорвачилик маҳсулотлари таннархлари таркибида моддий-ашёвий харажатлар улушини пасайтириш; бунинг эвазига иш ҳақи харажатларининг улушини кўпайтириш;

- кишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг даромадларини кўпайтириш муаммосини ҳал этишда шахсий томорқа хўжаликлари ҳамда аҳоли даромадлари янги манбаларининг мулк даромадлари, тадбиркорлик даромадлари ва ҳоказоларнинг ролини ошириш;

- кишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг иш ҳақини аграр меҳнат бозоридаги рақобат муҳитини жонлантириш ҳамда тармоққа жалб этиладиган ишчи кучи сифатини оширишнинг ва меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланишнинг асосий омилга айлантатириш;

- кишлоқ хўжалигида банд бўлганлар ва умуман кишлоқ аҳолисининг даромадларини нафакат миқдор жиҳатидан кўпайтириш, балки улардан самарали фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришга эътиборни кучайтириш;

- кишлоқ жойларида ижтимоий инфратузилмани шаҳарларга нисбатан тез ривожлантириш ва шу асосда шаҳар ва кишлоқ ўртасидаги мавжуд тафовутларни камайтириб бориш;

- кишлоқ жойларда хизматлар соҳасини жадал ривожлантириш ва шу асосда кишлоқ аҳолиси даромадларидан унумли фойдаланиш учун шарт-шароит яратиб бериш.

2.3. Фермер хўжаликларида иш ҳақи фондини тақсимлаш тизимининг таҳлили ва меҳнат натижаларини рағбатлантириш

Ўзбекистонда аграр соҳада бозор муносабатларини ўрнатишга ва ривожлантиришга қаратилган иқтисодий ислохотлар ва таркибий ўзгаришлар кишлоқ ҳаётини, унда кечаётган ижтимоий ва иқтисодий жараёнларни, уларнинг моҳияти ва аҳамиятини тубдан ўзгартириб юборди. Қишлоқ жойларида ушбу жараёнлар ҳам ҳали яна узок вақт давом этади. Қишлоқ иқтисодиёти, айниқса унинг етакчи тармоғи - кишлоқ хўжалиғи, унинг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни, мавқеи, кишлоқ аҳолиси, унинг турмуш фаровонлиғи каби масалалар иқтисодиёти тобора юксалиб бораётган Ўзбекистон учун бугунги куннинг энг долзарб масалалари, десак муболаға бўлмайди. Ушбу долзарб муаммолар занжирида кишлоқларда мужассамланган улкан меҳнат ресурсларидан миллий иқтисодиёт равнақи йўлида самарали фойдаланиш муаммоси алоҳида ўрин тутади.

Аграр ислохотлар кишлоқларда мужассамланган меҳнат ресурсларидан фойдаланиш жараёнларига ва унинг самарадорлиғи-

га жуда кучли таъсир кўрсатмоқда. Бозор иктисодиётининг бош
иктисодий тизимлардан устунлиги, биринчи навбатда, ижтимо
ишлаб чиқариш ҳар бир иштирокчисининг — ҳоҳ у тадбиркор,
берувчи бўлсин, ҳоҳ у ёлланма ишчи бўлсин, барибир, юқор
меҳнат натижаларига эришишга қизиқиш даражаси бил
белгиланади. Аграр ислохотлар қишлоқ хўжалигида фаолият о
бораётган хўжалик субъектларига, яъни қишлоқ хўжали
корхоналари, фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликларига, бар
бошқа тармоқлардаги сингари катта эркинлик ва мустақил
берди. Лекин бу эркинлик ва хўжалик юритишда берил
мустақиллик иктисодий фаолиятнинг пировард натижалари
яхшилаш, ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлиги
таъминлашни тақозо этади. Агар лўндароқ қилиб ифодалайди
бўлсак, бозор иктисодиёти шароитида хўжалик субъектлари
берилган эркинлик ва мустақиллик — бу иктисодий фаоли
натижаларига нисбатан бефарқлик, масъулиятсизлик эмас, аксин
иктисодий самарадорлик учун моддий жавобгарлик, самара
меҳнат қилиб, яхши даромад топиш учун яратилган имконият.

Назарий тадқиқотлар ҳам амалиёт натижалари ҳам иш
чиқариш омиллари таркибида меҳнатнинг роли алоҳидалигини
устунлигини кўрсатмоқда. Ҳозирги замон иктисодий таълимоти
биноан, меҳнат товар ва хизматларнинг қийматини ва истеъм
қийматини шакллантиради, қўшимча қиймат яратади, хом ашё
материалларга турли воситалар ёрдамида таъсир кўрсати
истеъмол учун зарур бўлган янги маҳсулотни вужудга келтиради.
Лекин меҳнат қилиш қобилияти сифат жиҳатидан тур
индивидларда турлича бўлади. Ҳар бир шахсда мужассамлан
меҳнат салоҳиятини рўёбга чиқариш, унда мавжуд бўлган ақли
жисмоний қобилиятни товар ёки хизматнинг реал истеъм
қийматиға айлантириш иктисодиёт назарияси олдида у
йинлардан бери мавжуд бўлган ва бугунги кунда ҳам ўзини
долзарблигини йўқотмаган, аксинча, янада актуаллашиб бораёт
ўтқир муаммолардан бири, деб умумий хулоса чиқарсак, ха
бўлмайди.

Жамият тарихида хусусий мулк ва у билан боғлиқ мулкчи
муносабатлари пайдо бўлгандан буён моддий қизиқиш, мод
рағбат жамиятни, ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳаракат
келтирувчи асосий кучга айланди. Бундан кейин яқин, хусус
узоқ келажакда моддий қизиқиш, моддий рағбат омилининг жам

тараққиётидаги ўрни, аҳамияти қайси томонга ва қай даражада ўзгариши хусусида аниқ фикр-мулоҳазалар, прогностик башоратлар қилиш қийин. Лекин хусусий мулк дастлабки пайдо бўлган даврлардан буён то ҳозирги даврга қадар ушбу омилнинг жамият тараққиётидаги роли, ўрни фақат ижобий томонга ўзгариб келганлигини аниқ ва асосли тарзда таъкидлаш мумкин.

Ҳар бир шахсда мавжуд бўлган меҳнат салоҳиятидан жамият равнақи йўлида унумли фойдаланиш, уни эл дастурхонини сифатли товар ва хизматлар билан тўлдириш, мамлакат миллий иқтисодиётининг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлилигини оширишнинг асосий омилига айлантириш авваламбор ишчи-ҳодимнинг меҳнатини баҳолаш ва меҳнатига мувофиқ тарзда тақдирлашни объектив заруратга айлантиради. Ҳар бир ишчи-ҳодим меҳнатнинг миқдор ва сифатини тўғри баҳолаш ва шунга мос тарзда уни тақдирлаш — меҳнатини кучли моддий рағбатлантиришнинг биринчи шarti ҳисобланади. Бизнингча, меҳнатнинг сифати ва миқдори, унинг пировард натижалари қанчалик тўғри баҳоланса, уни муносиб тақдирлаш, демак юқори меҳнат натижаларини рағбатлантириш тизимини шакллантириш ҳам шунчалик осонлашади.

Товар-пул муносабатлари устун ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида товар ёки хизмат, демак унда мужассамланган меҳнатнинг миқдори ва сифати, унинг пировард натижалари истеъмолчи томонидан бозорда, олди-сотди жараёнида баҳоланади. Ушбу баҳо талаб ва таклиф қонуни талабларига мувофиқ бозорда шаклланади. Ушбу ҳолат муайян вазиятда товар (хизмат) баҳосининг унинг қийматидан юқори ёки аксинча, паст бўлишига сабаб бўлиши мумкин. Бошқача қилиб ифодалаганда, у ёки бу товарни (хизматни) ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий-зарурий меҳнат бозордаги конъюнктурага қараб ҳар хил баҳоланиши мумкин.

Тадбиркор, бизнинг тадқиқот мавзуйимизга мувофиқ фермер, ишлаб чиқаришга аванслаган капиталига турли ресурсларни, жумладан, меҳнат ресурсларини танлов асосида харид қилади. Ишлаб чиқариш жараёнида у барча ишлаб чиқариш ресурсларини ўзаро бириктириб, янги маҳсулот ишлаб чиқаради ва бозорга таклиф билан чиқади. Маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёнида у ёлланма ишчиларга мунтазам равишда иш ҳақи тўлаб боради ва ҳақли равишда бу харажатларни маҳсулотнинг таннархига

киритади. Аммо, юқорида таъкидлаганимиздек, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот истеъмолчи томонидан бозорга таклиф этилган пайтда баҳоланади. Товар истеъмолчи томонидан харид қилингандагина ёлланма ишчига олдиндан сарфланган иш ҳақи харажатлари қопланади.

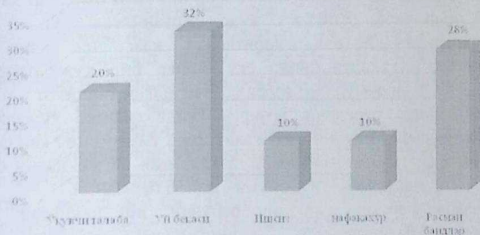
Саноат маҳсулотларидан фаркли ўларок, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нисбатан талабнинг ҳажми ноэластик, таклифнинг ҳажми эса об-ҳаво ва бошқа омилларнинг кучли таъсири остида тез-тез ўзгариб туради. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида ҳам талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат ва шунга мос тарзда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг баҳоси ҳам тез-тез ўзгариб туради. Кескин ва тез ўзгарувчан конъюнктура шароитида товар баҳосининг қийматидан юқори ёки аксинча, пасиб бўлиш ҳолатлари, яъни баҳонинг бекарорлиги юзага келади. Ушбу ҳолат қишлоқ хўжалиги соҳасидаги тадбиркорларни анча қийин аҳволга солиб қўяди, иқтисодий фаолият рискинни ошириб юборади. Ноқулай конъюнктура шароитида зарар кўриш хавфини кучайтиради.

Бизнинг тасаввурларимизга кўра, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва бозорда сотишнинг ана шундай ўзига хос жиҳати, аграр бозорда талаб билан таклиф ўртасидаги нисбатнинг кўп омилларнинг кучли таъсири остида кескин ўзгариб туриши, бозор конъюнктурасининг бекарорлиги меҳнатнинг рағбатлантиришнинг самарали тизимларини яратиш ва амалиётда жорий қилиш муаммосини мураккаблаштиради.

Масалага аниқлик киритиш мақсадида айрим фермер хўжаликларида иш ҳақини ташкил қилиш тизимини ўрганиб чиқиш, ундаги ютуқ ва камчиликларни аниқлаш лозим. Лекин хўжаликларда ёлланма ишчиларга тўланадиган иш ҳақи, унинг миқдори ва бошқа нозик масалаларда маълумотлар олиш бўйича барча ҳаракатлар аризулик ижобий самара бермади. Тадбиркорлар (фермерлар) ҳам ёлланма ишчилар ҳам иш ҳақи билан боғлиқ масалаларни сир саклашни афзал кўрар эканлар. Бу эса далиллар тўплаш ва уларга таяниб тадқиқот ўтказишда жиддий қийинчиликлар келтириб чиқарди. Хўжаликнинг расмий ҳисоботлари (бухгалтерия ҳисоботи, статистик ҳисобот), иш ҳақи тўлаш кайдномалари фақат ҳужжатлар билан қонун доирасида расмийлаштирилган бандликни ва ишчи-ҳодимларга тўланаётган иш ҳақининг расмий қисминигина ўзида акс эттирган, холос.

Ваҳоланки, фермер хўжаликларида норасмий бандлик даражаси жуда баланд, ёлланма ишчиларга тўланаётган иш ҳақининг фақат расмий қисми қайднома асосида ҳужжатлаштирилади. Масалан, юқорида қайд этилган “Бурхонбобо” фермер хўжалиги ихтиёридаги ер майдони 75,7 гектарни ташкил этади, ёлланиб ишлаётган ишчиларнинг сони эса 10 кишидан иборат. Аслида, бунча ер майдонини ишлатиш, унда деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун бундан 8-10 марта кўпроқ ишчи кучи керак бўлса, ажаб эмас. Муаллиф томонидан фермер хўжаликларида меҳнат қилаётган 50 нафар ёлланма ишчилар ўртасида ўтказилган социологик сўров натижалари ҳам хўжаликда доимий иш билан банд бўлганларнинг аксарият қисми норасмий бандликда эканликларини кўрсатди. Социологик тадқиқот натижаларига кўра, жами сўралганларнинг фақат 14 нафари, яъни 28 фоизи расмий бандларни, қолган 36 нафари ёки 72 фоизи ўз меҳнат фаолиятини тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирмаган уй бекалари, ўқувчи, талабалар, нафақахўрлардир (2.3.1-расм).

Сўралганларнинг ижтимоий-аҳволи бўйича таркиби

2.3.1-расм. Социологик сўровда иштирок этганларнинг бандлик шакллари бўйича таркиби (фоизларда).⁵⁸

Ёки айтилик, расмий ҳужжатларга мувофиқ фермер хўжалигида меҳнат қилаётган ишчи-ҳодимларининг ўртача ойлик иш ҳақи 2015 йилда 257,9 минг сўмни ташкил этган. Хўжалик раҳбарининг ўз ишчи-ҳодимларига қайднома орқали

⁵⁸ Мухаммедов М.М., Исакова С.А., Мардонов Б.Б. “Фермер хўжаликларида норасмий бандлигини аниқлаш ва баҳолаш” (социологик сўров натижалари) Рисола. Самарқанд: 2016, 5 б.

расмийлаштирмасдан тўлаган иш ҳакининг канчалиги тўғрисида аниқ маълумотлар бўлмаса-да, лекин бундай иш ҳаки эвазига ҳеч қандай ишлашга рози бўлмаслиги ва ёлланма ишчи камида яна шунча иш ҳакини нақд пул ёки натура шаклида ҳеч қандай қайдномага қўймасдан олганлиги аниқ (2014 йилда фермер хўжаликларидан меҳнат қилаётган 150 нафар ёлланма ишчилар ўртасида социологик сўров ўтказилган эди).

Табиийки, бундай мавҳум, ноаниқ, реал воқеликни ўзида эътирмайдиган маълумотларга асосланиб, амалиётда қўлланилаётган моддий рағбатлантириш тизимининг иқтисодий самарадорлигини таҳлил қилиш, унда мавжуд муаммоларни аниқлаш, илмий асосланган, амалий самара берадиган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишнинг имкони йўқ.

Бизнинг назаримизда, муаммонинг энг оғир ва мураккаб томони шундаки, хўжалик раҳбари, яъни иш берувчи ва хўжаликда бўлган ёлланма ишчи-ҳодимлар иш ҳаки ва моддий рағбатлантиришнинг моҳияти, унинг аҳамияти тўғрисида яхши билим ва тасаввурга эга эмаслар. Хўжалик раҳбарлари ва ёлланма ишчилар билан ўзаро мулоқотлар шуни кўрсатдики, улар иш ҳаки, унинг вазифалари, иш ҳаки миқдори таъсир қилувчи омиллар ҳақида энг оддий билимларга ҳам эга эмас. Ўрганилган кўплаб фермер хўжаликларида лоақал биронтасида ҳам иш ҳаки тўла мукофотлаш тўғрисида низом ёки бошқа бир ҳужжатлар ишлаб чиқилмаган. Ўзаро мулоқот асосида ўтказилган тадқиқот натижалари шундан далолат берадики, ҳозирги кунда фермер хўжаликларида ишчи-ҳодимларни моддий рағбатлантириш тизими ҳеч қандай илмий ёндашувларсиз, примитив асосда шаклланган ва меҳнатни самарадор рағбатлантириш талабларига умуман жавоб бермайди.

Масалан фермер, яъни иш берувчи, иш ҳакининг хўжалик фаолияти натижаларини яхшилашдаги ролини, унинг имкониятларини яхши тасаввур қилмагандан кейин, албатта хўжалик олдига қўйилган максadларга эришишда ундан самарали фойдалана олмайди. Фермер хўжалиги раҳбарининг тасаввурини иш ҳаки – ҳаражат, уни тежаш эса фойдани максималлаштиради, деган сарфалсафий қараш каттик ўрнашиб қолган. Арзон иш кучи, моддий рағбатланмаганлик, бефарқлик, совуққонлик, масъулиятсизлик қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яхши тушуниб етмаган тадбиркор бозорда ҳеч қачон пешқадам бўлмайди. Сифатсиз ишчи кучи сифати юқори, рақобатбардош маҳсулот (хизмат) ишлаб чиқаришга, ишлаб чиқарувчининг бозорда

мавкеини мустаҳкамлашга қодир эмас. Ушбу ҳақиқатни тушуниб етган тадбиркор ҳеч қачон арзон, лекин сифатсиз ишчи кучига мойиллик билдирмайди. Ишчи-ходимларнинг иш ҳақини тежаш ҳисобидан фойдани кўпайтиришга интилмайди. Чунки ишчи-ходимларнинг иш ҳақини тежаш ҳисобидан олинган фойда, уларнинг меҳнатини муносиб тақдирламасликка йўл қўйиш, ёлланма ишчиларга ҳақ тўлашда ижтимоий адолат тамойилларини бузиш охир-оқибатда хўжаликка жуда қимматга тушади, унга олинган “фойда”га нисбатан кўпроқ зарар келтиради.

Хўжалик раҳбарлари, яъни фермерлар кучли рақобат муҳитида корхонанинг ички ва ташқи бозордаги рақобатбардошлигини ошириш ва шу йўл билан унинг бозордаги мавқеини ва молиявий аҳволини мустаҳкамлашнинг асосий воситаларидан бири юқори малакали сифатли ишчи кучини жалб этиш, ишчи-ходимларнинг меҳнатини муносиб тақдирлаш асосида уларни астойдил, барча имкониятларини, қобилиятларини ишга солган ҳолда қаттиқ меҳнат қилишга рағбатлантириш эканлигини тушуниб етишлари шарт.

Ўтмишдан, яъни режали иқтисодиётдан, мерос қолган ва бугунги кунда ҳам уларнинг онгида қаттиқ ўрнашиб олган арзон ишчи кучи фалсафасини тубдан ўзгартириш учун фермерларнинг иқтисодий билимларини ривожлантириш, моддий рағбатлантириш-нинг юқори самарали, замонавий тизимларини шакллантириш хусусидаги саводларини ошириш лозим. Фермер хўжаликларида ёлланиб ишлаётган мутахассислар, ишчилар ва бошқа тоифадаги кишилар мулоқот ва сўров натижалари уларнинг иш ҳақи ва моддий рағбатлантириш тизими, унинг моҳияти ва аҳамияти тўғрисидаги билим ва тасаввурлари жуда юзаки эканлигини кўрсатди. Улар иш ҳақининг асосий манбаини фермер хўжалик фаолияти натижасида оладиган даромад деб биладилар. Фермер хўжалиги ўз фаолиятини даромадсиз, яъни зарар билан тугатиши мумкинлигини, улар олаётган иш ҳақининг манбаи эса хўжалик фаолияти натижасида олиниши мумкин бўлган даромад эмас, кези келганда, тадбиркорнинг ўз маблағлари бўлиши ҳам мумкинлигини тўла ҳис қила олмайдилар.

Ёлланма ишчилар ҳам фермер хўжалиги фаолияти якуний натижаларидан тўла манфаатдор эканликларини яхши тушуниб етмайдилар. Чунки фермер хўжалигида меҳнат қилаётган ёлланма ишчиларнинг ўз меҳнати эвазига олаётган иш ҳақининг миқдори муайян даражада фермер хўжалиги иқтисодий фаолиятининг якуний натижалари билан боғланмаган. Фермер хўжаликларида амал қилаётган, яъни қўлланилаётган моддий рағбатлантириш тизимида

ишчи-ходимларни иш фаолиятида эришилган ютуқлари, корхона
якуний натижаларини яхшилашдаги хизматлари учун
рағбатлантириш чоралари назарда тутилмаган.

Ваҳоланки, фермер хўжаликларида меҳнат қилаётган ёллан
ишчилар хўжаликдан олаётган маошларидан унчалик коникмайди-ла
ва уни кўпайтиришга астойидил интиладилар. Кузатишлар шундан
кўрсатдики, ёлланма ишчилар фермер хўжалигидаги асосий иш
ўринларидан олаётган ойлик маошидан коникмаганликлари сабаб
улар ўриндошлик асосида иккиламчи бандликни ихтиёр қиладилар
шу йўл билан ўзларининг ойлик даромадларини анча кўпайтириш
эришадилар. Фермер хўжалик-лари банд бўлган ёлланма
ишчиларнинг даромадларини тўлдириш, уни моддий ишлаб
чиқаришнинг бошқа тармоқларидаги иш хақи даражасига
кўтаришнинг муҳим манбаларидан бири – бу шахсий томоркаларда
олинаётган даромадлардир.

Масаланинг кизик томони шундаки, айрим ҳолларда фермер
хўжалигида ишлаётган ёлланма ишчининг иккиламчи бандлик ёки
шахсий томорқасидан ундираётган кўшимча даромадлари унинг
асосий иш ўрнидан оладиган иш хақи даромадларига нисбатан кўпроқ
улушни ташкил этади. Ўз-ўзидан аёнки, асосий ва кўшимча даромад
манбаларининг бундай нисбатда тақсимланиши фермер хўжалигида
ёлланма ишчиларининг асосий иш ўрнидаги вазифаларини
бажаришдан эътиборини чалғитади, астойидил меҳнат қилишга
юқори кўрсаткичларни қўлга киритишга моддий қизиқишини
сусайтиради.

Тадқиқот жараёнида ҳозирги кунда фермер хўжаликларида
амалиётида ёлланма ишчиларни моддий рағбатлантиришда
қўлланилаётган иш хақи тизимининг яна бир жиҳатиға эътибор
қаратишға ҳаракат қилдик. Натижада амалдаги иш хақи тизим
ёлланма ишчиларни ишлаб чиқариш жараёнида барқарор
имкониятларини рўёбға чиқаришға, самарали меҳнат қилиш
рағбатлантириш вазифасини яхши бажармаётганлиги аниқланди. Ёллан
бошқачароқ ифодалаганда, фермер хўжаликларида ёлланма
ишчиларни моддий рағбатлантиришда қўлланилаётган иш хақи
тизимининг самарадорлиги жуда паст ва бугунги куннинг
талабларига жавоб бერмайди, деган хулоса қилинди.

Фермер хўжаликлари ёлланма ишчиларига “Асосий иш
жойингизда меҳнат фаолиятингизни 1,5 ёки 2 марта яхшилашингиз
учун ойлик иш хақингиз канча бўлиши керак?”, деган саволға
нафар ёлланма ишчилардан 3 нафари ёки 6 фоизи 500,0 минг сўмдан

1000,0 минг сўмгача, 9 нафари, яъни 18 фоизи 1000,0 минг сўмдан 1500,0 минг сўмгача, 15 нафари ёки 30 фоизи 1500,0 минг сўмдан 2000,0 сўмгача, аксарият кўпчилиги эса (23 нафари ёки 46 фоизи) 2000,0 минг сўмдан юкори бўлиши лозимлигини маълум қилишди (2.3.1-жадвал).

Сўров натижаларидан 2 та муҳим хулоса чиқариш мумкин. Биринчидан, фермер хўжаликларида меҳнат қилаётган ёлланма ишчилар меҳнатлари эвазига тўланаётган иш ҳақини кам деб ҳисоблайдилар ва уни кўпайтиришни жуда хоҳлайдилар. Иккинчидан, агар меҳнатлари муносиб тақдирланадиган бўлса, уларда меҳнат фаолиятини, унинг натижаларини 1,5-2,0 марта яхшилаш имкониятлари мавжуд ва шароит яратилганда шундай қилишга улар тайёр. Демак, амалдаги иш ҳақи тизими ёлланма ишчиларни тўла сафар қилишга, самарали меҳнатга рағбатлантиришга оғизлик қилапти.

Умумий хулоса шундан иборатки, ёлланма ишчиларга ҳақ тўлаш тизимидаги мавжуд камчиликлар ҳар иккала томон, яъни иш берувчи ва ёлланма ишчиларнинг манфаатларига катта салбий таъсир кўрсатмоқда. Чунки корхона ёлланма ишчиларнинг самарали, сифатли, астойдил, тўла сафарбарлик асосида юкори натижа берадиган меҳнатларидан манфаатдор, айнан шундай меҳнатга унинг эҳтиёжи бор. Айни пайтда ёлланма ишчилар корхона эҳтиёжлари даражасида самарали меҳнат қилишга лаёқатли, салоҳиятлари мавжуд, лекин иш ҳақи тизимидаги камчиликлар туфайли сифатли ва кўп меҳнат қилишга рағбатланмаганлар.

2.3.1-жадвал

Асосий иш жойингизда меҳнат фаолиятингизни 1,5 ёки 2 марта яхшилашингиз учун ойлик иш ҳақингиз қанча бўлиши керак деб ўйлайсиз?*

Жавоблар мазмуни	Ишловчилар сони, киши	Ишловчилар улуши, %
250 минг сўмдан 500 минг сўмгача	0	0
500 минг сўмдан 1000,0 минг сўмгача	3	6
1000,0 минг сўмдан 1500,0 минг сўмгача	9	18
1500,0 минг сўмдан 2000,0 минг сўмгача	15	30
2000,0 минг сўмдан юкори	23	46
Жами	50	100

**Маиба: М.М.Мухаммедов., С.А.Исхакова., Б.Б.Мардонов. "Фермер хўжаликларида норасмий бандликни аниқлаш ва баҳолаш" (социологик сўров натижалари). Рисола. Самарқанд:2016, 19 б.*

Фермер хўжаликларида бугунги кунда амал қилаётган меҳнатни моддий рағбатлантириш тизимининг таҳлили бир қатор муҳим хулосалар чиқариш имконини бери.

Биринчидан, фермер хўжаликларида амал қилаётган моддий рағбатлантириш тизимининг самарадорлиги жуда паст ва бугунги кун талабларига умуман жавоб бермайди.

Иккинчидан, иш ҳақини ташкил қилиш, унинг турли шаклларида ва тизимларида унумли фойдаланиш асосида меҳнатнинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини рағбатлантириш амалиёти йўлга қўйилмаган.

Учинчидан, ёлланма ишчиларнинг иш ҳақи фонди билан фермер хўжалиги иктисодий фаолияти пировард натижалари ўртасида узвий боғлиқлик ўрнатилмаган, ишчи-ходимлар натижавий кўрсаткичларни узлуксиз яхшилаб боришга рағбатлантирилмаган.

Тўртинчидан, фермер хўжаликларида банд бўлган мутахассисларнинг, бошқа тоифадаги ишчи ва хизматчиларнинг ўртача ойлик иш ҳақи миллий иктисодиётнинг бошқа тармоқларига нисбатан хийла паст ва бу ҳолат хўжаликда банд бўлганларнинг моддий кизиқишига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Бешинчидан, фермерларда иктисодий билимлар, айниқса кўла остидаги ёлланма ишчиларни турли воситалар ёрдамида моддий рағбатлантириш, иш ҳақини тўғри ташкил қилиш, уларнинг меҳнатини меъёрлаштириш ва бошқа ёлланма ишчилар меҳнатини муносиб тақдирлаш билан боғлиқ масалаларда саводхонлик етишмайди. Уларнинг онгида режали иктисодиётдан қолган арзон ишчи кучи, иш ҳақи харажатларини тежаш ҳисобидан фойдани кўпайтириш фалсафаси каттиқ ўрнашиб қолган.

Олтинчидан, фермер хўжалигида ёлланиб ишлаётган ишчи-ходимларнинг ўз меҳнатига, унинг миқдори ва сифатига, энг муҳими, пировард натижаларига моддий манфаатдорлиги паст. Уларда фермер хўжалиги иктисодий фаолияти якуний натижаларига бефарқлик ҳис-туйғулари кучли ривожланган.

Еттинчидан, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари, тармоқда етиштирилган маҳсулотларга бозор талабининг шакллантирувчи омиларнинг кўплиги ва ўзгарувчанлиги меҳнатга қараб тақсимлаш тамойилини ҳаётга татбиқ қилишда катта қийинчиликлар туғдиради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, фермер хўжаликларида меҳнатни рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш, унинг

тармоқда банд бўлган ишчи-ходимларнинг меҳнат натижаларига, унинг миқдори ва сифатига ижобий таъсирини кучайтириш борасида ўзимизнинг айрим фикр-мулоҳазаларимизни, ёндашувларимизни изоҳлашни лозим деб топдик.

2.4. Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалиги ишчи-ходимларининг меҳнатини моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш

Фермер хўжаликларида меҳнат қилаётган ёлланма ишчиларнинг иш ҳақини ташкил қилиш ва меҳнатини моддий рағбатлантириш тизимида мавжуд камчиликларни бартараф этиш, унинг самарадорлигини ошириш қишлоқ хўжалигини, умуман қишлоқ иқтисодиётини юксалтиришнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалигининг таянчига айланган фермер хўжаликларида банд бўлганларни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечишга, муҳим йўналишларда катта ижобий натижаларни қўлга киритиш имконини беради, деб ўйлаймиз. Бизнинг назаримизда, бу натижалар қуйидагилардан иборат:

- тармоқда банд бўлган аҳолининг даромадларини ва турмуш фаровонлигини юксалтириш, қишлоқ хўжалигида меҳнат қилаётган ишчи-ходимларнинг ўртача иш ҳақи билан моддий ишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқлари ўртасидаги тафовутларни камайтириш;

- фермер хўжалигида банд бўлган ёлланма ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини кескин ошириш ва етиштирилаётган маҳсулот сифатини яхшилаш;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига жалб этилган ишчи-ходимларни маълумот бўйича таркибини миллий иқтисодиёт кўрсаткичларига яқинлаштириш ва ишчи кучи сифатини ошириш;

- аграр меҳнат бозоридаги иш ўринларининг рақобатбардошлигини таъминлаш;

- ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва фермер хўжалиги молиявий-иқтисодий фаолияти яқуний натижаларини яхшилаш, унинг бозордаги мавқеини мустаҳкамлаш;

- фермер хўжалигида банд бўлган ёлланма ишчиларнинг хўжалик иш фаолияти натижаларининг бефарқ кузатувчисидан уни

яхшилашнинг, самарадорлигини оширишнинг фаол иштирокчисига айлантириш;

- фермер, яъни иш берувчи ҳамда ёлланма ишчи, яъни мутахассис ва бошқа барча ишчи-ходимларнинг манфаатларини ўзаро уйғунлаштириш, муштараклигини таъминлаш, уларнинг барчасини бир томонга – хўжалик фаолияти натижаларини яхшилашга йўналтириш.

Юқорида баён этилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, қишлоқда, хусусан, фермер хўжаликларида моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш, иш ҳақи миқдори билан меҳнат кўрсаткичлари ўртасидаги боғлиқликни кучайтириш асосида ҳозирги кунда тармоқ олдида турган энг долзарб муаммоларни ҳал этиш мумкин. Шу сабабли тадқиқотларимизда асосий эътиборни ёлланма ишчиларни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш асосида самарали ва юқори натижалар билан меҳнатнинг мотивациясини кучайтириш йўллари асослаб беришга, бу борада таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишга қаратдик.

Бизнинг назаримизда, ҳозирги кунда фермер хўжаликларида моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштиришнинг бош вазифаси - ҳар бир ишчи-ходимнинг меҳнати билан унинг эвазига олинадиган иш ҳақи миқдори ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кучайтиришдан иборат. Фермер хўжалигида меҳнат қилаётган ҳар бир мутахассис, ишчи ёки хизматчи фермер хўжалигида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳажминини кўпайтириш, сифатини яхшилашга қўшган ҳиссаси, хўжалик олдидаги хизматлари албатта муносиб тақдирланишига қаттиқ ишониши, унинг натижаларини реал амалиётда кўриши лозим. Фермер хўжалигида иш ҳақини ташкил этишда меҳнатдаги ҳар қандай кучаниш, сафарбарлик, фидойилик, натижавийлик, унумдорлик, инновацион ташаббускорлик иш ҳақи миқдорида ўз ифодасини топиш таъминли амалда қарор топгандагина, ишчи-ходимларга иш ҳақи миқдорининг белгилашнинг бош мезонига айланган тақдирдагина ҳар бир ишчи ёки мутахассис, яхлит ишлаб чиқариш жараёнида қай бир вазифани бажармасин, қайси бир участкада меҳнат қилмасин, барибир астойдил ва қаттиқ меҳнат қилишга, бор қобилиятини рўйбоғ қилишга, жон қуйдиришга, хўжалик иш фаолияти якуний натижаларига кўпроқ ҳисса қўшишга ҳаракат қилади.

Фермер хўжалигида банд бўлган ҳар бир ишчи ёки ходим ўз меҳнати эвазига олаётган иш ҳақи билан сарфланган меҳнатнинг

миқдори ва сифати ўртасида узвий боғлиқлик борлигини, иш ҳақининг ҳар бир сўми меҳнат билан ишлаб топилаётганини аниқ ҳис қилиши лозим. Акс ҳолда, ҳеч қачон моддий рағбатлантириш тизими фермер хўжалигида юқори молиявий-иқтисодий натижаларга эришишнинг самарали воситасига айлана олмайди.

Китобнинг олдинги бўлимларида ҳозирги кунда фермер иш ҳақи сифатидаги сарф-харажатлардан яхши самара ололмаётганлиги, ёлланма ишчиларнинг меҳнат ва унинг натижаларига моддий қизиқиши пастлиги иш ҳақини ташкил этишда катта камчиликлар борлигини батафсил баён этган эдик.

Амалиётда мавжуд камчиликларни бартараф этиш мақсадида иш ҳақи тизимини такомиллаштириш — бу ҳали ёлланма ишчиларни моддий рағбатлантириш тизимидаги барча муаммолар бирданига ва узил-кесил ечилиб кетди, дегани эмас албатта. Нафақат қишлоқ хўжалиги, балки иқтисодиётнинг бошқа барча соҳа ва тармоқларида ҳам тарозининг бир палласига, меҳнат кўрсаткичлари (миқдори, сифати, пировард натижалари) ва иккинчи палласига иш ҳақи миқдорини қўйиб, уларни тўла мувозанатга келтириш, яъни уларнинг ўзаро катъий тенглигини таъминлаш — бу катта жумбоқ. Жумбоқ бўлганда ҳам фан ханузгача ечимини топа олмаган, лекин ечиш устида кенг қўламли илмий изланишлар олиб бораётган жумбоқ. Лекин фан соҳасида ва амалиётда ушбу жумбоқ ечимининг ҳозирги кунга қадар топилмаганлиги, бу долзарб муаммо билан шуғулланмасдан, уни четга суриб қўйиш керак, дегани эмас. Билъакс, иш ҳақини ташкил қилиш ва ёлланма ишчиларнинг моддий қизиқишига таъсир кўрсатиш усулларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги алоҳида ўрни ва аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, у билан янада жиддий шуғулланиш лозим.

Амалда ҳеч қачон меҳнат кўрсаткичлари билан унинг эвазига тўланадиган иш ҳақи миқдори ўртасида мувозанат нуктасини топишнинг иложи бўлмаса керак. Бунинг сабаби, бизнингча шундаки, улардан ҳар бирига нафақат субъектив, балки объектив омиллар ҳам таъсир кўрсатади ва макродаражада уларни ўзгартиришнинг иложи йўқ. Масалан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида рентабеллик даражасининг саноатга нисбатан пастлиги, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлиги, об-ҳаво ва иқлимнинг кучли таъсири кабилар тармоқда иш ҳақи

миқдори ва даражасига катта таъсир кўрсатади ва фермер уни чеклашга, таъсирини йўқотишга ожизлик қилади.

Мавжуд адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатдики, хориж амалиётида, айниқса иктисодиёти, жумладан кишлок хўжалиги юксак ривожланган Ғарб мамлакатларида моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш ҳамда корхона персоналнинг бошқаришда меҳнат кўрсаткичлари билан иш ҳақи миқдори ўртасидаги нисбатни мувофиқлаштириш, иш берувчи ва ёлланма ишчи манфаатлари муштараклигини таъминлаш муаммоларига жуда кучли эътибор қаратилади. Бизнинг назаримизда, бундай ёндашувнинг ҳаётийлиги, унинг самарадорлиги ишлаб чиқариш жараёнида товарнинг қиймати ва истеъмол қиймати ёлланма ишчининг меҳнати билан, унинг ишлаб чиқариш объектига бевосита таъсир кўрсатиши натижасида яратилганлигида ўзифодасини топади. Демак, унинг меҳнати, аниқроғи, ўз ишига муносабати корхона олдига қўйилган мақсадларга эришишда ҳақиқатлиги аҳамият касб этади. Корхона менежментида ёлланма ишчиларнинг меҳнатини рағбатлантириш масалаларини биринчи ўринга қўйган Ғарб методологиясининг кучли жиҳати ҳам айнан шунда бўлса, ажаб эмас.

Ғарб мамлакатларида дастлаб ишчиларни рағбатлантиришнинг илмий тизимларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш муаммоси корхона илмий бошқариш назариясининг асосчиси Фредерик Тейлор ижодига мансуб. У ишчиларнинг барча имкониятларини ишга солишда пулни рағбат сифатида фойдаланиш ғоясини асослади. Кейинчалик Мерик ишбай ва ҳар бир маҳсулот бирлигига ҳақ тўлаш тизимини яратди. Ўтган асрнинг ўрталарида Эмерсоннинг иш ҳақи тўлашнинг вақтбай ҳамда ишбай тизимларини биргаликда қўллашни назарда тутадиган иш ҳақини белгилашнинг баллиқ тизими яратилди. Ғарб амалиётида меҳнатнинг юқори натижаларини рағбатлантиришнинг такомиллаштиришда инсон омилида мужассамланган салоҳиятни реал қийматга айлантиришда Локк, Скиннер, Стирз, Портер, Лолер, Врум каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. Корхона ишини ташкил этиш ва бошқариш фаолиятида, ёлланма ишчилар меҳнатини рағбатлантиришда “кутиш назарияси”, “муштаҳкамлаш назарияси”, “сифат тўғараклари”, “фойдада иштирок этиш” ва бошқа усул ва ёндашувлар кенг қўлланилган ва ҳозир ҳам кенг қўлланилмоқда. Айниқса, алоҳида гуруҳ, жамоа меҳнат натижаларини

рағбатлантиришда Скэнлон тизими, Раккер тизими, “Импрошейр” тизими каби усуллар катта ижобий самара бераётганлиги диққатга сазовор.

Ғарб мамлакатларида кенг қамровли ва жуда чуқур илмий тадқиқотлар натижасида яратилган моддий рағбатлантириш тизимларини синчковлик билан ўрганар эканмиз, уларнинг барчаси инсон омилидан унумли фойдаланишга, ишчи-ходимларнинг самарали меҳнат қилишга ундашга қаратилганига қайта-қайта ишонч ҳосил қиламиз. Булардан бизнинг хулосамиз Ғарб мамлакатларининг иқтисодийети юксак ривожланган мамлакатларга айланишида, уларнинг жаҳон пойгасида пешкадам бўлишга эришганининг замирида айнан маҳсулот яратувчиларнинг, яъни ишчи-ходимларнинг самарали меҳнатга рағбатлантирилганлиги ётади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Ғарб мамлакатларида моддий рағбатлантириш ва ишчи-ходимларни самарали меҳнатга ундаш тизими узоқ тарихий давр мобайнида шаклланган ва уни ишлаб чиқариш амалиётида қўллаш бўйича бой тажриба орттирилган. Ўзбекистонда эса объектив ва субъектив сабабларга кўра, фермер хўжаликларида меҳнат самарасини рағбатлантириш ва персоналнинг хулқ-атвориға кучли иқтисодий таъсир кўрсатишнинг замонавий усуллари яратилмаган ва ишлаб чиқаришга жорий этилмаган. Бугунги кунда фермер хўжаликлари кундалик амалиётида қўлланилаётган иш ҳақини ташкил қилиш ва ишчи-ходимларни моддий рағбатлантириш тизимининг камчиликлари ва заиф томонлари жуда кўп ва уларни боскичма-боскич бартараф этиб бориш лозим бўлади.

Фермер хўжаликларида меҳнатни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштиришда ва унинг ишчи-ходимлар хулқ-атвориға таъсирини кучайтиришда қуйидаги вазифаларни бажариш керак.

Биринчидан, мавзуга оид илмий тадқиқот ишларини кучайтириш, фермер хўжаликларида банд бўлганларни самарали меҳнатга ундашнинг таъсирчан усулларини яратиш, улар меҳнатини баҳолаш ва унинг натижаларини иш ҳақи миқдори билан узвий боғлашнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини ишлаб чиқиш. Ҳар бир тоифадаги ишчи ёки хизматчининг меҳнат натижаларини ўлчаш кўрсаткичлари (индивидуал кўрсаткичлар) ва ҳар бир индивиднинг жамоа (гурух) меҳнат натижаларига қўшган

хиссасини ҳисоблаш усуллари яратилмоғи лозим. Бу фермер хўжаликларида меҳнатни рағбатлантиришнинг энг долзарб муаммосини – ёлланма ишчиларнинг ўз фаолияти натижаларига қизиқишини кучайтиради.

Иккинчидан, фермер хўжалиги раҳбарларининг ҳамда хўжаликда ёлланиб ишлаётган ишчи-ходимларнинг иқтисодий билимларини ошириш, меҳнат иқтисодиётига бағишланган махсус семинарлар ташкил қилиб, уларга иш ҳақини ташкил қилиш ва меҳнатни рағбатлантириш, унинг моҳияти ва аҳамияти ҳақидаги билимларни шакллантириш. Ушбу семинарларда иш берувчи ҳамда ёлланма ишчилар моддий манфаатларини уйғунлаштириш, ҳар иккала томон ҳаракат ва интилишларини бир мақсадга, яъни корхона фаолияти пировард натижаларини яхшилашга йўналтириш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш. Бу вазифанинг бажарарилиши ҳозирги кунда фермер хўжалиги ишчи-ходимлардаги мавжуд бепарқлик, бепарволик кайфиятларига барҳам беришга кўмаклашади, уларнинг хўжалик олдидagi масъулиятини оширади.

Учинчидан, фермер хўжаликларида моддий рағбатлантириш ва иш ҳақини ташкил қилиш бўйича низом ишлаб чиқишни йўлга қўйиш. Ушбу низом бир йилга ишлаб чиқилиб, хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланади ва барча ишчи-ходимлар унинг мазмун-моддидан таништирилади. Низомда у ёки бу ишчи-ходимнинг меҳнатини баҳолаш кўрсаткичлари, уларни мукофотлаш шартлари ва миқдори акс эттирилади. Фермер хўжаликларида иш ҳақини ташкил қилиш ва моддий рағбатлантириш тўғрисидаги низомни ишлаб чиқишга амалий ёрдам кўрсатиш мақсадида марказлашган ҳолда унинг намунавий асос сифатида етказиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқотларимиз жараёнида фермер хўжаликларида моддий рағбатлантиришнинг самарадорлигини ошириш ҳамда иш ҳақи ва бошқа рағбатларнинг уларни хулқ-атворига ижобий таъсирини кучайтиришга қаратилган иш ҳақи тизимини ишлаб чиқиш ҳаракат қилдик. Унинг мазмун-моҳияти қисқача қуйидагиларда иборат.

Фермер хўжалиги йил бошида ўз фаолиятини режалаштиради ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг турларини, экиладиган е майдонларини, маҳсулот турларининг ҳосилдорлигини йиғиштириб олинадиган ва сотувга чиқариладиган умумий маҳсулот ҳажминини, пул тушумларини, ишга жалб этиладиган ишчи

ходимлар сонини, ишлаб чиқариш харажатларини ва пировард натижада олинадиган ялпи даромад ҳамда соф фойда ҳажмини режалаштиради. Бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжалигининг бош мақсади, бошқа барча тадбиркорлик субъектлари сингари, фойдани максималлаштиришдан иборат. Фойдани максималлаштириш эса ресурслардан унумли фойдаланишни, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, сифатини яхшилаш, таннархини пасайтиришни тақозо этади.

Фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш харажатлари таркибида иш ҳақи харажатлари муҳим ўрин тутати. Ёлланма ишчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш учун сарфланадиган маблағларни умумий иш ҳақи фонди сифатида қабул қиладиган бўлсак, у 2 қисмдан таркиб топган бўлиши керак:

- тариф асосида тўланадиган иш ҳақи фонди;
- мукофотлаш фонди.

Агар фермер хўжалиги умумий иш ҳақи фондини $I_{\text{ф}}$ унинг тариф асосида тўланадиган қисмини $T_{\text{ф}}$ мукофот тарикасида тўланадиган қисмини $M_{\text{ф}}$ ҳарфлари билан белгиласак, унда иш ҳақи фондининг формуласи қуйидаги шаклни олади:

$$I_{\text{ф}} = T_{\text{ф}} + M_{\text{ф}}; \quad (1)$$

Иш ҳақи фондининг биринчи қисми - $T_{\text{ф}}$ алоҳида белгиланган индивидуал иш ҳақларининг умумий йиғиндиси бўлиб, у ёлланма ишчилар иш ҳақининг доимий қисмини ташкил этади. Тариф тизими меҳнат сарфларини меъёрлаш билан иш ҳақини ўзаро боғлайди. Маълумки, иш вақти бирлигида бажарилиши лозим бўлган ишнинг миқдори ишлаб чиқариш меъёри ёрдамида аниқланади. Тариф тизими нафакат вақт бирлигида сарфланадиган меҳнатнинг миқдорини, балки унинг сифатини ҳам баҳолайди ва унга мувофиқ иш ҳақини табақалаштиришни назарда тутати.

Фермер ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва амалга ошириш жараёнида бошқа ресурслар: хом ашё, энергия, бино, техника ва ҳоказолар билан бир қаторда, меҳнат ресурсларини ҳам жалб қилади, яъни уларни тегишли бозорлардан (товар ва хизматлар бозори, меҳнат бозори, ишлаб чиқариш воситалари бозори) харид қилади. Ишга ёлланаётган шахс билан ойлик маош миқдори (тариф ставкалари), уни тўлаш шартлари, шакллари, иш бажарувчининг функционал вазифалари, иш вақти, меҳнат шароитлари ва бошқа шартлар келишиб олинади. Шу билан бир қаторда, келишилган таъриф ставкаларини корхонанинг молиявий аҳволи ҳамда хўжалик

фаолиятида эришилган натижаларга караб вакти-вакти билан ўзгартириш шартлари аниқланади. Тариф ставкаларининг қўйиш чегараси давлат томонидан ўрнатилган минимал ойлик маош билан белгиланади.

Фермер томонидан ёлланма ишчига тўланадиган ойлик маош фермер хўжалигининг фаолият натижаларининг қандай бўлишидан қатъи назар, тўланиши шарт ва хўжаликнинг ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киради. Тариф тизими асосида ўрнатилган ойлик маош ёлланма ишчи сарфлаган меҳнатнинг миқдори ва сифатининг эквиваленти ҳисобланади.

Сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифати фермер хўжалигининг фаолиятининг якуний натижаси эмас. Фермернинг бош мақсади фойда олиш. Шу сабабли фермер фойда олгандан сўнг, унинг бош мақсади қисмини ёлланма ишчиларга иш ҳақи сифатида ажратиб бериш ва ишчи-ходимларнинг хўжалик фаолиятининг якуний натижаларини яхшилаш, хўжалик фойдасини кўпайтиришга моддий ва маънавий кизиктиришларини кучайтиришга эришган бўлар эди. Лекин бунда “шерикчилик” ёлланма ишчини қониқтирмайди. Модомики фермер ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этар экан, ўзининг меҳнатини (яъни ақлий ва жисмоний қобилиятини) сарфлаб, янги маҳсулот олишга ҳараттар экан, унинг эквиваленти сифатида ойлик маош олишнинг афзаллиги даъвогарлик қилади. Бошқача қилиб ифодалаганда, фермернинг хўжалиги охир-оқибатда фойда олиш ёки олмаслигидан қатъи назар, ёлланма ишчи ўз меҳнати, иши учун тадбиркорга меҳнат бозорида талаб ва таклиф асосида сотган ишчи кучи учун ойлик маош сифатида ҳақ олади.

Фермер, юқорида таъкидлаганимиздек, сарфланган меҳнатнинг миқдори ва сифатидан эмас, балки фойдани максималлаштиришдан манфаатдор. Фойдани максималлаштириш эса харажатларнинг жумладан иш ҳақи харажатларини ҳам минималлаштиришни тақозо этади.

Тадқиқотчи В.П.Павлюк даромаднинг эмас, айнан фойданинг қишлоқ хўжалиги корхонаси фаолияти якунларини баҳолаш нуқтасидан назаридан муҳимлигини таъкидлаган⁵⁹. Сабаби, фойдадан маҳсулотнинг таннари ҳам ўз ифодасини топган бўлади⁶⁰, бозор

⁵⁹ Терешенко С. Влияние природно-ресурсного потенциала на уровень развития сектора региона. 2014.

⁶⁰ Pavlyk V.P. Motivation of employees within the framework of efficient management of agricultural enterprises. 2016.

иктисодиёти шароитида кишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини бошқаришда ва рағбатлантиришда фойданинг алоҳида ролини иқтисодчи И.В. Кошқалда ҳам ўзининг илмий мақоласида асослаб берган⁶¹. Ишлаб чиқариш жараёнида сарфланган меҳнатнинг пировард натижалари ишлаб чиқариш жараёни якунланиб, тайёр маҳсулот бозорда сотилгандан кейин аён бўлади. У ҳажми бўйича сарфланган меҳнат миқдориغا тенг, ундан кам ёки зиёд бўлиши мумкин.

Меҳнатнинг пировард натижалари меҳнат сарфларига тенг ёки ундан кам чиққан тақдирда, иш ҳақи фонди тариф тизими асосида тўланадиган иш ҳақи фондига тенг бўлиши керак, яъни $I_{\phi} = T_{\phi}$ бўлиши керак. Агар меҳнатнинг пировард натижалари меҳнат сарфларига нисбатан юқори самара берса, иш ҳақи фондини шунга мос равишда кўпайтириш ва таъриф тизими асосида шаклланган иш ҳақи фонди устига турли мукофотларни кўшиш лозим. Унда $I_{\phi} = T_{\phi} + M_{\phi}$ шаклида бўлади. Бошқача қилиб ифодалаганда, хўжалик иқтисодий фаолияти якуний кўрсаткичларидан олинган самара (юқори фойда) ёлланма ишчилар билан баҳам кўрилади. Бундай ёндашув ёлланма ишчиларнинг меҳнатини рағбатлантиришда қуйидаги натижаларни беради:

- ёлланма ишчиларнинг нафакат сарфланган меҳнатнинг, сифати ва миқдори, шу билан бир каторда, унинг пировард натижаларидан манфаатдорлигини таъминлайди;

- ёлланма ишчиларнинг манфаатлари билан фермер хўжалигининг манфаатларини уйғунлаштиради;

- ёлланма ишчиларга тўланадиган иш ҳақининг бир қисmini фойда ҳисобидан тўлаш ва шу асосда иқтисодий рискни муайян даражада пасайтириш, масъулиятининг бир қисmini ёлланма ишчилар зиммасига юклаш имконини тугдиради.

Фермерлар умумий иш ҳақи фондида (I_{ϕ}) мукофотлар (M_{ϕ}) улушини кўпайтиришга ҳаракат қилишлари керак. Кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари, фермер хўжалиги фаолиятининг якуний натижаларига ташки омилларнинг таъсири катталигини инобатга олиб, мукофотларнинг жами иш ҳақи фондидаги улуши 25-30 фоиз атрофида бўлиши тавсия этилади.

Мукофотлаш фонди (M_{ϕ})ни аниқлаш учун фермер хўжалигининг ялпи даромадидан барча харажатларни чиқариб ташлаш лозим. Маълумки, фермер хўжалигининг умумий харажатлари моддий

⁶¹ Кошқалда И.В. Управління прибутком сільськогосподарських підприємств, 2016.

харажатлар, иш ҳаки харажатлари ва солиқ тўловларидан таркиб топади. Хўжалик ялпи даромадларидан барча харажатлар чиқариб ташланганидан кейин унинг ихтиёрида қоладиган пул воситалари соф фойдани ташкил қилади.

Соф фойда миқдорини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$C_{\phi} = Y_d - (M_x + I_x + C_r) \quad (2)$$

Бунда:

C_{ϕ} - соф фойда;

Y_d - ялпи даромад;

M_x - моддий харажатлар;

I_x - иш ҳаки харажатлари;

C_r - солиқ тўловлари.

Маълумки, эркин бозор иқтисодиёти шароитида фермер хўжаликларига даромадларни тақсимлашда катта эркинликлар берилган. Хўжаликда эришилган самаранинг бир қисmini ёлланма ишчиларнинг иш ҳаки сифатида, бир қисmini ишлаб чиқаришни ривожлантиришга тақсимлаш, улар нисбатини белгилаш билан боғлиқ барча масалалар хўжаликнинг ўзида ҳал этилади. Бунда давлат факат кафолатланган минимал иш ҳаки миқдорини мўлжал сифатида ягона тариф сеткасини ҳамда иш ҳаки ва бошқа даромадлар бўйича солиқларни белгилаб беради, ҳолос.

Юқори иқтисодий самарадорликка эришишни хоҳловчи ҳар бир фермер хўжалиги раҳбари ўз ишчи ва ходимларини меҳнатини кадрлай ола билиши ва моддий рағбатлантира олиши лозим. Хўжалик манфаати билан ишчи ва ходимлар манфаати мос келса, ўшанда хўжалик яхши натижаларга эга бўлади. Акс ҳолда ишловчиларнинг самарали меҳнат қилишга бўлган мотивацияси пасаяди ва корхонанинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари пастга тушиб кетади.

Ялпи даромадда иш ҳаки фонди миқдорини ошириш мақсадида ишчи ва ходимларнинг корхона фойдасида ва даромадларни тақсимлашда иштирокини таъминлайдиган рағбатлантириш тизимларини қўллаш тавсия этилади. Ишчи ва ходимларнинг корхона фаолияти якуний кўрсаткичларини шакллантиришда фаол иштирокини таъминлаш учун C_{ϕ} нинг 75 фоизи ишчи ва ходимлар фойдасига мукофот фонди M_{ϕ} сифатида тақсимланиши лозим, яъни:

$$M_{\phi} = \frac{C_{\phi} \cdot 75\%}{100} ;$$

Ишчи ва ходимларнинг иш ҳақи фондига уларга тақсимланадиган даромадидан, яъни фермер хўжалиги соф фойдасидан тушадиган улушни кўшсак, ишчи ва ходимларнинг умумий даромади ҳосил бўлади, яъни:

$$И_{\phi} = T_{\phi} + M_{\phi} \quad (3)$$

Корхона ишчи ва ходимлари ҳамда ишлаб чиқариш воситалари мулкдорлари даромадлари ўртасидаги нисбат доимо корхона раҳбарлари назоратида бўлиши лозим, бунинг учун ҳар бир хўжалик субъектларига қуйидагича жадвал тузиш тавсия этилади.

2.4.1-жадвал

_____ да _____ да
(хўжаликнинг номи) (йил)
даромадларни тақсимлаш*

Т/р	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ўтган йил	Ҳисобот йили	Ҳисобот йили ўтган йилга нисбатан, %да
1.	Ялпи даромад	минг сўм	4792596	5046900	105,3
2.	Иш ҳақи фонди	минг сўм	945026	1190540	125,9
3.	Иш ҳақи фондининг ялпи даромаддаги улуши	%	19,0	23,5	4,5
4.	Тақсимланадиган даромад - C_{ϕ}	минг сўм	74160	82151	174,2
5.	Тақсимланадиган даромаднинг ишчи ва ходимларга тўланадиган улуши	%	75	75	-
6.	Тақсимланадиган даромаддан ишчи ва ходимларга тўланадиган мукофот - M_{ϕ}	минг сўм	55620	61613	110,8
7.	Ишчи ва ходимларнинг умумий даромади $И_{\phi} = (2\text{-катор} + 6\text{-катор})$	млн сўм	1000646	1252153	125,1

*Маълумотлар мисол тариқасида шартли рақамлар келтирилган.

Юқорида келтирилган жадвал асосида ҳисобот йили давомида фермер хўжалигида яратилган ялпи даромад, ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи миқдори, унинг ялпи даромаддаги ва умумий даромаддаги улуши ва унинг ўзгариши, бу ўзгаришларнинг сабаблари, шунингдек, ўтган йил ва ҳисобот йилларини таққослаш асосида ишчи ва ходимлар даромадида бўлаётган ўзгаришлар тўғрисида хулосалар чиқариш мумкин. Масалан, хўжаликда иш ҳақи фондининг ўсиш суръати ялпи даромаднинг ўсиш суръатидан

юкори. Шу сабабли иш ҳақи фондини ялпи даромаддаги улуши 19 фоиздан 23,5 фоизгача ошган ва шунга ўхшаш.

Корхонада ишчи ва ходимлар даромадининг рағбатлантируви ролини аниқлаш учун қуйидаги кўрсаткичларни ишлатиш тавсия этилади:

1. Даромадлар самарадорлиги коэффициентини - K_c

2. Ялпи даромадда ишчи ва ходимлар меҳнати учун тўлов сарфлари коэффициентини - K_i

Даромадлар самарадорлиги коэффициентини (K_c)ни ҳисоблаш учун корхонада яратилган маҳсулот (ялпи даромад)нинг ҳажми ишчи ва ходимлар олган умумий даромадга бўлинади, яъни:

$$K_c = \frac{ЯД}{Вф} = \frac{4792596}{1000646} = 4,8 \quad (4)$$

Бу кўрсаткич ижтимоий маҳсулотни яратиш жараёнида ишчи ва ходимлар учун даромадларни сарфлашдаги оқиллик даражасини аниқлаш ва уларнинг рағбатлантирувчи ролини баҳолаш имконини беради. Самарадорликни кўпайиши даромадларнинг оширилиши ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг яхшиланиши билан бирга кечишида ифодаланади.

Ишлаб чиқарилган ялпи даромадда ишчи ва ходимлар меҳнати учун тўловлар сарфлари коэффициентини (K_i) ҳисоблаш учун ишчи ва ходимлар олган умумий даромадни ҳўжаликда яратилган ялпи даромад (самара, натижа)га бўлиш лозим, яъни:

$$K_i = \frac{Вф}{ЯД} = \frac{1000646}{4792596} = 0,20 \quad (5)$$

Демак, ишчи ва ходимларнинг ҳўжаликда яратилган ялпи даромадлардаги улуши ҳўжаликнинг иқтисодий кўрсаткичларига катта таъсир кўрсатишини инобатга олиб, корхона раҳбарлари уни доимо назоратда тутишлари лозим. Тавсия этилаётган кўрсаткичлар бўйича таҳлил натижаларини ўрганиб чиқиш, унга мувофиқ равишда ишчи ва ходимларнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот (ялпи даромад)даги улушини оптималлаштириш бўйича тегишли чора-тадбирларни амалга ошириш ижобий натижалар бериши шубҳасиз.

2.5. Қишлоқ жойларида меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш ва аҳоли даромадларини оширишда томорқа хўжалигининг роли

Меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш республикамизда амалга оширилаётган иктисодий ислохотларнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб ҳисобланади. Меҳнат ресурслари орқали мамлакатдаги ҳудудлар, корхоналар, фирмалар, фермер хўжаликлари ва бошқа барча хўжалик субъектларининг иктисодий ривожланишига асос яратилади. Шунингдек, меҳнат ресурслари мамлакат иктисодиётининг таркибий қисми бўлиб, барча иктисодий ўзгаришлар унда ўз ифодасини топади, унинг сифат ва миқдор кўрсаткичларига ўзининг бевосита таъсирини кўрсатади.

Бозор иктисодиётига ўтиш жараёнида меҳнат муносабатларининг изчиллик билан ислох қилиниши, ишчи кучи таклифи ва талабини шакллантириш, меҳнат бозорини тартибга солиш ва бошқаришнинг назарий ва амалий жиҳатларини тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга.

Меҳнатга лаёқатли ҳар бир кишининг ижтимоий ишлаб чиқаришда, турли-туман ноз-неъматлар яратишда фаол иштирок этишини тўла таъминлай олган, жамиятгина тараққиётга юз тутади, ўз халқининг фаровон ҳаёт кечиришига эришади. “Эртанги кунимиз учун болаларимиз, фарзандларимизнинг бахти учун меҳнат қилиш, фидойилик кўрсатиш, - деб таъкидлайди Ўзбекистон Биринчи Президенти И.А.Каримов, - бу барчамизнинг муқаддас бурчимиздир”⁶². Демак, аҳолининг меҳнатдаги фидойилиги, фаоллиги мамлакат тараққиётининг бош омили ҳисобланади.

Инсон ўз ҳаётий эҳтиёжларини қондириш учун табиатга таъсир кўрсатади, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этади ва бунинг оқибатида турли шаклдаги моддий, маънавий ва бошқа ноз-неъматларни яратади ва уларни истеъмол қилади. Барча ноз-неъматлар маълум турдаги ва муайян миқдордаги ресурсларни сарфлаш, улардан фойдаланиш эвазига амалга оширилади. Табиий ресурсларсиз ҳеч қачон ҳеч нарсани ишлаб чиқариб бўлмайди.

Иктисодиёт назарияси фани ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган барча зарур ресурсларни ишлаб чиқариш омиллари сифатида қарайди. Умумий ҳолда буларга ер, ишчи кучи, капитал, тадбиркорлик фаолияти омиллари қиритилади⁶³. Кейинги

⁶² Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиётини ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Тошкент.: Ўзбекистон, 2010, 756.

⁶³ Ўлмасов А., Вахобов А. Иктисодиёт назарияси. Т.: Шарқ, 2006, 36 б.

вактларда айрим манбаларда ахборотлар ҳам ишлаб чиқариш омили сифатида қаралмоқда⁶⁴.

Ишлаб чиқариш омилларининг юқорида номи зикр этилган барча турлари ичида меҳнат ресурслари алоҳида ўрин тутadi. Меҳнат ресурсларига кенг маънода: "меҳнатни ҳосил қилиш, айрибошлаш ва ундан фойдаланишни таъминлайдиган ижтимоий муносабатлар, ижтимоий нормалар ва институтлар тизими" сифатида қарашлар ҳам мавжуд. Жумладан, Н.А.Волгин, Ю.Г.Одегов ва айрим бошқа иқтисодчи олимлар меҳнат ресурслари соҳасига факат меҳнатни айрибошлашни (меҳнат олди-сотдисини) эмас, шунингдек, меҳнат салоҳиятини ҳосил қилиш (таълим ва касбий тайёргарлик), шунингдек, меҳнатдан фойдаланиш (ишлаб чиқаришда персонални бошқариш) жабҳаларини киритиш лозимлигини кўрсатганлар⁶⁵.

Табиийки, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ва уни реал, содир бўлган воқеликка айлантириш учун барча ишлаб чиқариш омиллари бирдек зарур ва уларнинг ҳар бири ишлаб чиқаришни амалга оширишнинг муҳим зарурий шарти ҳисобланади. Лекин буларнинг ичида меҳнат ресурсларининг алоҳида аҳамияти айнан ана шу омилнинг ишлаб чиқариш жараёни якуний натижаларга бошқа омилларга нисбатан кучлироқ таъсир кўрсатиш қобилияти билан изоҳланади. Ер, капитал, хом ашё ва ҳоказолардан самарали фойдаланишни, улардан сифатли товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришни, янги техникаларни яратиб, меҳнат унумдорлигини оширишни, пировард натижада инсон омили таъминлайди. Ўз манфаатлари йўлида ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қиладиган ҳам ишлаб чиқариш омилларини бир-бирига қўшадиган ҳам ишлаб чиқариш натижаларини истеъмол қиладиган ҳам инсон. Демак, инсон, унда мужассамлашган меҳнат салоҳияти, умуман, меҳнат ресурслари, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида энг асосий омил, барча омилларни ҳаракатга келтирувчи куч, уларнинг самарадорлигини белгилаб берувчи етакчи омил ҳисобланади.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида хонадон хўжалиги иқтисодиётини мустаҳкамлаш, оилавий тадбиркорлик, юридик макомга эга бўлмаган деҳқон хўжалиги ва оила аъзоларининг ишдан бўш вақтида қўшимча маҳсулот етиштириб даромад олиш манбаига айланган томорқа хўжалигини ривожлантиришда ҳамда бу соҳаларни

⁶⁴ Ахмедов Д.Қ. ва бошқалар. Макроиқтисодиёт. Т.: 2004, 147 б.

⁶⁵ Абдурахмонов К.Х. Меҳнат бозори назариясига янгича ёндашувлар. "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 1, сентябрь, 2011 йил 46-52 бб.

қўллаб-қувватлашга давлатимиз томонидан жиддий эътибор қаратилаётганлигини алоҳида эътироф этиш лозим. Чунки кишлоқ жойларида меҳнат ресурсларини ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш, уларнинг салоҳиятидан миллий иктисодиёт равнақи йўлида унумли фойдаланиш ҳамда аҳоли даромадларининг шаклланишида томорқа хўжаликларининг ҳам улуши катта. Шу сабабли мазкур тадқиқот доирасида аҳолининг томорқа хўжалигидан олинadиган даромадларга боғлиқ масалаларга жиддий эътибор қаратдик.

Ўзбекистонда кишлоқ жойлардаги қўллаб оилалар деҳқон хўжалигига эга. Деҳқон хўжаликларига ажратилган ер участкаларини бир канча турларга ажратиш мумкин:

- томорқа участкалари;
- кишлоқ хўжалик фаолиятини юритиш учун махсус ажратилadиган деҳқон участкалари (одатда, бундай участкалар аҳоли пунктининг четроғи ёки атрофида жойлашган бўлади);
- янги уй-жой қуриш учун ажратилган участкалар (баъзи оилалар, бундай участкалардан қўпинча кишлоқ хўжалик экинларини етиштириш учун фойдаланади).

Аҳолининг шахсий томорқа хўжалиги оилавий майда товар хўжалиги бўлиб, оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгаллик қилиш учун оила бошлиғига берилган томорқа ер участкасида (деҳқон хўжалигида) кишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштиради ва реализация қилади.

Ўзбекистонда оилали ва кишлоқ жойларда камида уч йил мобайнида яшаб турган фуқароларга деҳқон хўжалиги юритиш учун мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгаллик қилишга томорқа ер участкаси сугориладиган ерларда 0,35 гектаргача ва сугорилмайдиган (далмикор) ерларда 0,5 гектаргача ўлчамда, чўл ва саҳро минтақасида эса сугорилмайдиган яйловлардан 1 гектаргача ўлчамда берилadi.

Давлат кишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш билан шуғулланувчи томорқа хўжаликларининг ҳуқуқларига риоя этилишини ва қонуний манфаатлари ҳимоя қилинишини қамолатлайди.

2015 йил Ўзбекистонда 6 миллион оила мавжуд бўлиб, ҳар бир оилага 5 киши тўғри келади⁶⁶. Ўзбекистонда оилаларнинг 98 фоизи жорий моддий ҳолатидан қатъи назар, ўзларининг хусусий мулкида шахсий турар-жойларига эга. Оилаларнинг, жумладан, кишлоқ жойларида жойлашган қам таъминланган аҳолининг катта қисми –

⁶⁶ Набиходжаев А. А. "Макроэкономическая стабильность". 13 февраля 2016г.

96,7 фоизи кишлок хўжалик маҳсулотлари етиштириш ёки кичик тадбиркорлик фаолиятини юритиш мумкин бўлган, мерос қилиб қолдирилаётган томорка ерларига эга⁶⁷.

Юқоридаги статистик маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, аҳолининг катта қисми томорка ерларига эга экан, ушбу хўжалики ҳам даромад манбаига айланиши мумкин.

Томорка табиатан бозор иқтисодиёти талабларига мос тушади, шу боис у бозор ислохотларини ўзига сингдира олади. Томорка оила меҳнатига таянади, у ташқаридан ишчи ёллаб ишлатмайди, бунга пул сарфламайди. Томорка бозорга товар етказиб беради. Томорка оилани маҳсулот билан ҳам таъминлаб туради, айниқса бу кишлок жойлар учун аҳамиятлидир. Томорка оилани иккиёклама, яъни пул даромади ва маҳсулот билан таъминлайди.

2015 йил маълумотларига кўра, мамлакатимизда 5792071 та деҳқон ва томорка хўжаликлари бўлиб, улар ихтиёрида 662 400 гектар ер майдони бор⁶⁸. Бу кишлок хўжалигидаги жами экин майдонларининг 12,8 фоизини ташкил этади. Республикада етиштирилаётган ялпи кишлок хўжалиги маҳсулотининг 63,7 фоизи, чорвачилик маҳсулотларининг 62,2 фоизи айнан ана шу хўжаликлар томонидан тайёрланмоқда.

Томорка участкаларида маҳсулот етиштириш рентабеллиги жуда юқори, етиштирилган маҳсулот қиймати сарфланган маблағдан 5-10 барабар ортади. Бироқ, бу борада шунга алоҳида эътибор қаратиш керакки, томорка хўжалигини юритиш учун кетадиган харажатларни ҳисоб-китоб қилинганда сарфланган меҳнат ҳисобга олинмайди. Негаки, оила аъзоларининг томорка участкасида ишлаши ҳисобга олинмайди ва бунга ҳақ тўланмайди. Оила бўш вақти ҳисобиға қўшимча даромадга эга бўлиш мақсадида шуғулланиш ҳолатлари кўп учрайди. Аксарият ҳолларда томорка участкаларида етиштирилган маҳсулот асосан оила эҳтиёжларига кетади. Томорка участкаларида етиштирилган айрим турдаги маҳсулотларнинг (ерёнгок, анор, узум, карам, картошка) 90-95 фоиз товар маҳсулоти сифатида истеъмолчиларга реализация қилинади.

Агар уй хўжалигида 8-10 сотих ерга рўзгор учун керакли бўлган кишлок хўжалик маҳсулотлари етиштирилса, оила эҳтиёж қондирилиб, бозорга ҳам қўшимча даромад олиш мақсадида чиқариш мумкин.

⁶⁷ Набиходжаев А. А. "Проводимые экономические реформы и политика модернизации привели к следующим результатам", 20 октябрь, 2015г.

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари, 2015йил.

Статистик маълумотларга кўра, 8-10 сотих ерда 3,5 тоннадан 5 тоннагача узум етиштирилади. Узумни кўтарасига улгуржи нархда 1500 сўмдан 2000 сўмгача сотадилар ёки саклаб киши билан майдалаб сотиб, анча узоқ муддат давомида мунтазам даромад олиб турадилар. Ҳар йили 6 миллион сўмдан 10 миллион сўмгача даромад киладилар⁶⁹.

Кузатишлар шундан далолат берадики, баъзида томорка участкаларида нафакат бир хил экин, балки икки ва ундан ортиқ кишлоқ хўжалиги экинлари экиб даромад олиш ҳам мумкин. Кишлоқларда ҳар бир деҳқон оиласининг кўрасида соғин сигир ва камида 4 бош қўй бокилади. Сут, қаймоқ, катик, энг муҳими, сариёғ билан таъминланган бўлади, уларни бозордан сотиб олиш учун харажат килишга ҳожат қолмайди.

Бундан ташқари, кишлоқлардаги хонадонлар тухум ва гўшт етиштириш учун хонаки товук, ўрдак, ғоз каби паррандаларни ҳам бокадилар. Уларнинг тажрибалардан келиб чиқиб, томоркада паррандачилик йўлга қўйилса, яхшилаб парвариш қилинса, йил давомида битта товук учун 45 килограмм дон сарф этилади⁷⁰, лекин ундан олинadиган даромад анча салмоқли – 240-260 дона тухум.

Томоркаси бор ҳақиқий деҳқон кишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш учун бозорга чиқмайди, оиласини ўзи тўлиқ таъминлайди, ортиқчасини сотади, натижада бозор маҳсулотга тўлади. Бозорда маҳсулот салмоғи ортиб борган сари рақобат юзага келиб, нарх-наво ўз-ўзидан арзонлашади. Бундан ташқари, томорка ҳисобига қўшимча иш жойлари яратилади, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ошади. Фарзандларимизнинг ноҳўя ишлар билан шуғулланишининг олди олинади, бекорчиликка, ишсизликка барҳам берилади, улар ўз пешона тери билан ҳалол яшашга ўрганадилар.

Юқоридагилардан хулоса чиқарадиган бўлсак, хонадон томоркасида шахсий ёрдамчи хўжаликни кескин ривожлантириш ҳаммамизга — аҳолига ҳам истеъмолчига ҳам жамиятга ҳам наф келтиради. Айрим томорқачи деҳқонлар 4 тадан 120 тагача асалари оилаларини ҳам боқишлари ҳақида аниқ маълумотлар бор. Асаларичилик эса жуда сердаромад соҳа ҳисобланади.

⁶⁹ Ачилов М. Фермер хўжаликларида молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари. Тошкент: Ўзбекистон, 2014, 75 б.

⁷⁰ Инсон тараққиёти. Дарслик. и.ф.д., проф. Қ.Х Абдурахмонов таҳрири остида. – Т. Иқтисодиёт, 2013. – 542 б.

Жадвал маълумотларидан шуни кўриш мумкинки (2.5.1-жадвал), томорқа хўжаликларида етиштирилаётган маҳсулотларга кетган меҳнат сарфи бошқа хўжаликларда етиштирилаётган худди шундай маҳсулотларга нисбатан сезиларли даражада кам. Чунки томорқа хўжаликларида меҳнат унумдорлиги ва интенсивлиги юқори.

Бизнингча, кўрсаткичлар ёрдамида томорқа хўжалигида банд бўлган меҳнат ресурсларининг салмоғи, улар меҳнатининг унумдорлик даражаси аниқланиб, таҳлил қилиниши мақсадга мувофиқ. Шунинг натижасида тармоқда меҳнат ресурсларининг бандлигига оид чора-тадбирлар ишлаб чиқирилиши мумкин.

2.5.1-жадвал

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга кетган меҳнат сарфи (киши/соат ҳисобида) (2014йил)*

№	Кўрсаткичлар	Томорқа хўжалиги	Бошқа турдаги хўжаликлар
1.	Картошка	20-22	25-30
2.	Ерёғоқ	15-18	22-30
3.	Узум	6-8	15-18
4.	Карам	10-16	20-22
5.	Кўкатлар	10-12	20-25

**Маъба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан қайта ишланган.*

Бизнинг назаримизда томорқа хўжаликларидан тўлиқ ва самарали фойдаланиш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим:

- ер-сув ислохотларини доимий такомиллаштириб бориш;
- мелиоратив ҳолати ёмонлашган ерларда ирригация ва мелиорация тадбирларини ўз вақтида ва сифатли амалга ошириш;
- замонавий, самарали техникаларни, илғор технологияларни қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига жорий этиш;
- илмий ва амалий жиҳатдан асосланган алмашлаб экишни йўлга қўйиш;
- экологияга салбий таъсир кўрсатмаган ҳолда маҳаллий ва минерал ўғитлардан оқилона фойдаланиш;
- агротехник тадбирларни сифатли амалга ошириш;
- ёлланма ишчи ва хизматчиларни моддий ва маънавий рағбатлантириш билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш;

- ер ва сув муносабатларини такомиллаштириш ва эркинлаштириш.

Бозор иқтисодиёти шароитида томорқа хўжалигига асосланган тадбиркорлик турларининг иқтисодий барқарорлиги ва уй хўжалиги аъзоларининг турмуш фаровонлигини таъминлаш, иқтисодий тафаккурни шакллантириш, иқтисодий фаоллигини ошириш, тадбиркорлик кўникмаларини қарор топтириш, мулк ва оила меҳнатидан оқилона фойдаланиш, тежамкорликни амалга ошириш даражасига боғлиқ. Шу сабабли, аҳоли даромадларини ўстириб боришнинг айнан шу жиҳатларини қарор топширишга асосий эътиборни қаратиш муҳим аҳамиятга эга деб ўйлаймиз.

Аҳолининг тадбиркорлик фаолиятдан, мулки ва мустақил равишда бандликдан олинadиган даромадлари тез суръатлар билан ўсмоқда (мас равишда 10,0 фоиздан 19,3 фоизга). 2008 йилда шахсий томорқа хўжаликларидаги фаолиятларидан олинган умумий даромадлар салмоғи 16,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2014 йилга келиб ушбу кўрсаткич 15,3 фоизни ташкил этган.

Аҳоли даромадларининг томорқа хўжалиги ривожланиши билан чамбарчас боғликлиги сабабли, мазкур хўжаликка даромад олувчи ва харажат қилувчи гуруҳ сифатида қараш, унинг ҳисобини юритишни такомиллаштириш муҳим илмий амалий аҳамиятга эга. Шунинг назарда тутиб, Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.Каримов «...аҳолининг кўпчилиги кишлоқ жойларда яшайди, томорқа хўжалигидан даромад олади, бироқ бу даромадни ҳолисона ҳисобга олиш қийин»⁷¹лигини ва «...ҳали уй-рўзғор хўжаликларини ўрганишнинг барча даромад манбаларини ҳисобга оладиган механизми ишлаб чиқилмаган»⁷²лигини алоҳида қайд этган эди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, томорқа хўжалигини иқтисодий категория сифатида янгича ёндашув асосида тадқиқ этиш, унга ишлаб чиқарувчи сифатида аҳоли фаровонлигини юксалтиришнинг бош омили — ресурсларни (ишчи кучи, пул маблағлари) етказиб берувчи сифатида тегишли бозорлар (меҳнат ва молия бозори) субъекти ва истеъмолчи сифатида пировард товар (хизмат)лардан фойдаланувчи деб қараш лозим, деган хулосага келдик.

⁷¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999.-686 б.

⁷² Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999.-295б.

**Ўртача киши бошига тўғри келадиган
умумий даромад таркиби (фонзда)***

Кўрсаткичлар	Йиллар				
	2008	2009	2010	2011	2012
Ўртача киши бошига тўғри келадиган ойлик пул даромадлари	79,3	82,4	83,8	84,5	85,1
Иш хақи	29,9	28,2	29,5	29,5	31,1
Тадбиркорлик фаолиятидан олинган даромад	10,0	12,9	15,1	15,4	19,1
Шахсий томорка хўжаликлардан олинган даромад	16,2	17,8	17,5	17,0	15,1
Ижтимоий трансфертлар	15,3	15,5	15,8	17,3	14,1
Қариндошлардан олинган моддий ёрдам	4,4	5,2	4,2	4,1	3,2
Мулкдан олинган даромад	0,7	1,3	1,2	1,1	1,1
Кредитлар, ссудалар	2,6	1,4	0,5	0,6	0,9
Бошқа пул даромадлари	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Натурал шаклдаги даромадлар (сўмга айлантирганда)	20,7	17,6	16,1	14,9	13,1
Шахсий ёрдамчи хўжаликлардан натурал истеъмол	15,0	12,7	12,8	11,8	10,1
Имтиёзлар	0,4	0,1	0,2	0,1	0,1
Натура шаклидаги бошқа даромадлар	5,3	4,7	3,2	3,0	2,1
Жами	100	100	100	100	100

**Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан қайта ишланган.*

Республикаimizдаги хонадон (томорка) хўжалиги муаммола БМТ тараққиёт дастури ва унинг Ўзбекистондаги агентликлари ҳамда Иқтисодий тадқиқотлар маркази томонидан ҳал қилинмоқда. Бирок, мазкур ишларда томорка хўжалиги алоҳиди ижтимоий-иқтисодий категория сифатида атрофлича қароли чиқилмаган ёки муаммонинг факат айрим амалий жиҳатлари эътибор қаратилган, холос. Шу сабабли Ўзбекистонда томорка хўжалигининг илмий-назарий асосларини ўрганадиган ва жараённинг “Ўзбек модели”га хос хусусиятларини ҳамда у

ривожлантиришнинг ижтимоий-иқтисодий омилларини илмий жиҳатдан исботлайдиган тадқиқотларни кучайтириш лозим.

Томорка хўжалиги бўйича аҳоли даромадлари ҳажмини прогнозлаштириш ва режалаштириш анча мураккаб жараён. Лекин томорка хўжалигида банд бўлганларнинг даромад миқдори ва шаклланиш манбаларини аниқламасдан туриб, унинг аҳоли турмуш даражасини оширишдаги имкониятларидан тўла фойдаланиш, унга эришиш йўллари ҳақида тўла тассавурга эга бўлиш, амалиётда юзага келиши мумкин бўлган муаммоларни ечиш йўллариини излаб топиш кийин.

Шу сабабли, амалга оширилган тадқиқотларимиз жараёнида томорка хўжалигида аҳоли даромадларининг кўпайиши истикболларини ишлаб чиқишга ва шу йўл билан аҳоли бандлиги ва турмуш даражасини оширишда шу омилнинг келажақда ролини асослаб беришга астойдил ҳаракат қилдик.

Қишлоқ жойларида томоркада банд бўлган аҳоли даромадларини шакллантириш тамойилларини ишлаб чиқишда, келажақда уларни кўпайтириш йўллариини асослашда биз қуйидаги концепцияни асос қилиб олдик:

- актив меҳнат фаолиятини рағбатлантирувчи ва ўртача жон боши даромадлар ўсишининг юқори суръатларини таъминловчи иқтисодий шарт-шароитларни яратиш;
- аҳолининг ночор катламларини ижтимоий ҳимоялашнинг аниқ мўлжалланишини кучайтириш;
- меҳнат бозорини фаоллаштириш, иш қучига талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга эришиш;
- аҳолининг ўзини ўзи банд этишини кенгайтириш учун иқтисодий ва ҳукукий шарт-шароитлар яратиш;
- даромадлар бўйича турлича ижтимоий гуруҳларнинг турмуш даражасидаги ҳаддан ташқари юқори даражада табақалашувига йўл қўймаслик;
- аҳолининг реал ва ўз ихтиёрида бўлган даромадларнинг барқарор ўсишига эришиш.

Қишлоқ жойларида томорка хўжалигида банд бўлган аҳоли пул даромадларининг асосий таркибий қисми бўлган иш ҳақининг миқдори иккита асосий омил, яъни томоркада банд бўлганлар сони ҳамда уларнинг ўртача иш ҳақининг даражаси билан белгиланади.

Қишлоқ жойларида томоркада банд бўлган аҳоли даромадларини прогнозлаштиришда бир муҳим асос – бу Ўзбекистон Биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан умуман барча аҳоли

даромадларини келажакда ҳам жадал суръатлар билан кўпайтириш ва 2015 йилгача уни 2010 йилга нисбатан камида 2,6 мартага ошириш вазифасининг кўйилганлиги⁷³. 2015 йилда бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақи, пенсия ва стипендиялар 21,9 фоизга, аҳоли жон бошига жами реал даромадлар эса 9,6 фоизга ошди⁷⁴.

Ниҳоят, ўзимизнинг ҳисоб-китобларимизда даромадларни кўпайтириш бўйича берган таклиф ва тавсияларимизда асос қилиб олган бошқа нарсалар - бу мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини устувор соҳа сифатида ривожлантириш, унинг Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги ролини ошириш сиёсати.

Макроиқтисодий шароитнинг қулайлиги, қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсишнинг тез суръатларда ошиб бориши, аҳоли даромадлари ва харид қобилиятининг мунтазам ошиб бориши асосий роль ўйнайди, деб ўйлаймиз. Ялпи ички маҳсулот яратишнинг барқарор ўсиш суръатлари таъминланган шароитда, соҳа бўйича умумий даромадларни шакллантириш имкониятларини таркибий жиҳатдан баҳолаш технологиясини қўллаш мақсадлидир.

Фикримизча, шахсий томорка хўжаликларида аҳоли даромадларини кўпайтириш учун қуйидагиларга янада кўпроқ эътибор қаратиш ўринли бўлар эди:

Биринчидан, томорка хўжалигининг турли ташкилий-ҳуқуқий шакллариغا ёшларни жалб этиш, иккинчидан, томорка хўжалигини хусусий бизнеснинг алоҳида шакли сифатида ривожлантириш, учинчидан, таълим муассасалари битирувчиларининг, ёшларнинг томорка хўжаликларида бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида иштирок этишини таъминлаш баробарида уларга имтиёз ва преференциялар бериш механизмларини такомиллаштириш зарур.

Мамлакатимиз аҳолисининг 64 фоизини ёшлар ташкил этиши улар келажакда иқтисодиётимизнинг етакчи бўғинига айланишидан далолат беради. Шунингдек, ёшларни томорка хўжалигида кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятига жалб этишнинг рағбатлантирувчи механизмлари уларни иш билан банд этишнинг энг тўғри ва оқилона

⁷³ Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг мустақиллик йилларида (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. -Т.: "Ўзбекистон" 2011, 12-б.

⁷⁴ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримовнинг 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг якулари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлаган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 16 январь 2016 йил.

йўли ҳисобланади⁷⁵. Тан олиш керакки, ёшларни бандлигини таъминламасдан туриб, демократик тараққиётга эришиб бўлмайди.

Томорка хўжалиги аҳолининг даромадларини кўпайтириш, унинг муайян кўпчилик қисмини иш билан банд қилиш ҳамда четга чиқиш кетишининг олдини олиш, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш имконини беради.

Томорка хўжалиги билан шуғулланиш оилани мустаҳкамлашга кўмаклашади, ички оилавий зиддиятларни камайтиради ва турмушда учрайдиган турли муаммоларни оқилона ҳал этиш имкониятларини кенгайтиради. Тадбиркорлар оилаларидаги доимий турмуш муаммолари билан боғлиқ жиддий вазиятлар бошқа оилалардаги вазиятларга нисбатан анча кам учрайди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, томорка хўжалигида банд аҳолининг ярмидан ортиғи оилавий муаммоларни ҳал этиш учун айнан ёрдам бераётганлигини эътироф этади. Томорка хўжалигида, одатда вазифаларни ички тақсимоли юзага келади. Томорка хўжалиги шундай бизнески, унда эркакнинг ҳам аёлнинг ҳам ва балоғатга етган болаларининг ҳам меҳнатидан фойдаланилади. Бинобарин, оилавий бизнеснинг муваффақияти уюшганликда, яъни ҳамманинг бир-бирига ёрдам беришида, корпоратив манфаатларни биргаликда ҳимоя қилишда, оила инноклигидадир.

Аслида ҳам ўз томорқасида ишлаш ҳеч кимга огирлик қилмайди. Чунки ҳеч ким ўз мулкини ўзи ўғирламайди. Томорқада ишловчи ходим ўз меҳнат натижаларидан четлаштирилмайди, пировард маҳсулотни ўз кўзи билан кўради ва истеъмолчининг назарига тушиш, эътиборини тортиш учун тинмай ҳаракат қилади. Ўз меҳнати натижаларидан манфаатдорлигини ва юксак масъулиятини имкон қадар юкори даражада уйғунлаштиради, уни асослашда нафакат моддий, балки ундан ҳам юксакроқ бўлган маънавий рағбатдан фойдаланади. Чунончи, томорка хўжалиги файзу-барака манбаидир.

⁷⁵ Турмуш даражасини ошириш бўйича мавжуд доирасида ўтказилган тадқиқот шунини кўрсатдики, тадқиқ этилган барча туманларда 10 фойздан 27 фойзгача оилаларда қамада битта оила аъзоси чет элга пул ишлашга кетган.

ХУЛОСА

Ўзбекистон ресурсларга бой, улардан оқилона ва самарали фойдаланиш эса халқни, мамлакат аҳолисини бойитишнинг давлатнинг иқтисодий қудратини юксалтиришнинг битмас-туганмас манбаи. Ҳозирги замон илмий қарашлари ҳамда барқарор иқтисодий ўсиш концепцияларининг моҳиятига кўра, мамлакат ижтимоий-иқтисодий таракқиётига таянч берувчи барча омиллар таркибида меҳнат ресурслари алоҳида, аниқроғи, биринчи даражали аҳамиятга эга.

Меҳнат ресурслари мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини, миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги имкониятларини ва жаҳон ҳўжалигидаги мавқеини белгилашда асосий, етакчи ўрин тутadi. Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, халқаро меҳнат тақсимоотида эгаллаб турган ўрни, мавқеи, куч-қудрати, ички ва ташқи бозорлардаги рақобатбардошлиги, биринчи навбатда меҳнат ресурслари, уларнинг сони ва сифати билан белгиланади. Шу сабабли меҳнат ресурслари қолган барча ишлаб чиқариш ресурслари – моддий, табиий ва бошқалар, таркибида энг катта ижобий самара беришга қодир бўлган бебаҳо ва қимматли сidir.

Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакат меҳнат ресурсларида мужассамланган юксак салоҳиятни рўёбга чиқариш ва ундan ижтимоий-иқтисодий таракқиётнинг асосий омили сифатида фойдаланиш, ушбу салоҳиятни миллий бойликни кўпайтиришнинг ва аҳоли турмуш фаровонлигини оширишнинг реал манбаига айлантиришда даромадлар жуда катта роль ўйнайди. Даромадлар барча бозор субъектларини: иш берувчи, ёлланма ишчи ҳамда давлат структураларини ҳаракатга келтирувчи, уларни бозор қонун-қоидалари ва талабларига мувофиқ иш тутишга ундовчи қудратли иқтисодий восита ҳисобланади. Чунки бозор иқтисодиёти ва товар-пул муносабатлари ҳукмронлиги шароитида бозор муносабатларининг барча иштирокчилари фақат даромад (фойда) олиш мақсадидагина фаолият юритадилар. Даромадларнинг бозор иштирокчилари манфаатларига, меҳнатга лаёқатли ҳар бир шахснинг моддий кизикишларига таъсир кўрсатиш куч-қудратидан, сифатли ва юқори натижалли фаолиятга ундаш имкониятларидан тўғри ва унумли фойдаланган мамлакат таракқиётнинг юқори чўққиларига эришади, ривожланган мамлакатлар сафидан муносиб ўрин олишга даъвогарлик қилади.

Қишлоқларда меҳнат ресурслари, улардан фойдаланиш самарадорлиги, аҳоли бандлиги ва меҳнат бозори, аҳоли даромадлари ва турмуш даражаси каби муҳим макроиктисодий кўрсаткичлар биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши натижалари билан узвий боғлиқ. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ер ва ердан фойдаланиш билан узвий боғлиқ бўлиб, аграр муносабатлар умумий ишлаб чиқариш муносабатлари таркибида устун аҳамиятга эга. Шу сабабли у миллий иктисодиётнинг бошқа тармоқларидан (саноат, қурилиш ва ҳоказолар) ўзига хос жиҳатлари билан кескин фарк қилади. Ушбу фарк ва тафовутлар қишлоқ хўжалигида даромадларнинг шаклланиш ҳамда тақсимланишининг моҳияти, мазмуни ва хусусиятларида ўзининг ифодасини топади.

Фермер хўжаликларининг даромадлари жуда кўп омилларнинг кучли таъсири остида шаклланади вазиятга қараб ижобий ёки салбий томонга ўзгаради. Фермер хўжаликлари даромадларининг миқдори ва динамикасига таъсир этувчи омилларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги, биринчи галда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос мураккаб жиҳатлари ҳамда тармоқнинг аграр хусусияти билан изоҳланади. Фермер хўжалиги фаолияти ва даромадларига таъсир этувчи омилларнинг кўплиги ва таъсир йўналиши бўйича хилма-хиллиги, уларни муайян белгиларга мувофиқ таснифлашни тақозо этади. Бундай таснифлаш хўжалик даромадларига таъсир этувчи омилларни мантикий кетма-кетликда тизимлаш, таъсир йўналишини аниқлаш, омилли таҳлил ўтказиш каби муаммоларни ечишни анча осонлаштиради.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, фермер хўжалиги даромадларини шакллантириш механизмлари фермер ва айни пайтда, хўжаликда банд бўлган барча ёлланма ишчиларнинг моддий қизиқиши ва юқори манфаатдорлигини таъминлаш муаммосини ҳал этиб беролмаяпти. Ишчи кучи сифати, инсон капитали унумли иш ўринларини яратиш, банд бўлганларнинг иш ҳақи шаклидаги даромадларини кўпайтириш ва тармоқни инновацион асосда ривожлантиришнинг асосий омили ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида ишчи кучи сифатини яхшилаш асосида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мумкин.

Фермер хўжалигида ёлланиб ишлаётган ишчи ва ходимларнинг ўртача иш ҳақи бошқа тармоқ, айтилиқ, саноат, қурилиш ва бошқаларга нисбатан ҳийла паст ва бу ҳолат қишлоқларда мавжуд салмоқли меҳнат ресурсларидан мамлакат раванки йўлида унумли фойдаланишга сезиларли даражада салбий таъсир кўрсатапти.

Ўзбекистон меҳнат бозоридаги вазият иқтисодиёти юксак ривожланган Ғарб мамлакатлариникидан, ундаги ишчи кучига бўлган талабни кондирилиш даражасидан кескин фарқ қилади. Миллий меҳнат бозорида ишчи кучи таклифининг унга бўлган талабга нисбатан юқорилиги оқибатида талабгорлар ўртасида иш ўринларини эгаллашга рақобат жуда кучли. Бундай вазият меҳнат бозорини тартибга солишни ва тармоклараро рақобат воситасида миллий иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларида ишчи кучи баҳосини ўзаро тенглаштириш, лоақал улар ўртасида кескин тафовутларнинг юзага келишининг олдини олишга тўсқинлик қилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг рентабеллик даражаси бошқа барча тармоқларга нисбатан паст. Бу парадоксал ҳолат нафақат Ўзбекистон миллий иқтисодиёти, балки бутун дунё мамлакатлари, ҳаттоки қишлоқ хўжалиги юқори механизация-лашган, замонавий фан ва техника билан қуролланган Ғарб мамлакатлари учун ҳам характерлидир. Шу сабабли барча мамлакатларда давлат турли хил дотациялар, давлат буюртмалари ва бошқа воситалар ёрдамида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини фаол қўллаб-қувватлайди, унга яқиндан иқтисодий мадад беради. Табиийки, иқтисодий фаолият рентабеллиги бошқа соҳаларга нисбатан паст, юқори даромад олишга қодир бўлмаган тармоқда ёлланма ишчиларга рентабеллиги юқори бўлган тармоқлар (саноат, қурилиш, транспорт, савдо ва бошқалар) даражасида иш ҳақи тўлашга ҳам қодир эмас.

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ иқтисодиёти барча тармоқлари, жумладан қишлоқ хўжалиги ишчи-ҳодимлари, умуман қишлоқ аҳолиси даромадларини шакллантиришда, уни бозор қонун-қоидалари асосида тартибга солишда, миллий иқтисодиёт бошқа тармоқлари билан нисбатини белгилашда давлатнинг иқтисодий аралашуви имкониятларидан унумли фойдаланиш керак. Давлатнинг қишлоқ аҳолиси бандлигини таъминлаш ва даромадларини тартибга солишга қаратилган ижтимоий сиёсатини такомиллаштириш асосида қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини барқарор ва нисбатан тез суръатлар билан юксалтириш ва шу асосда уни шаҳарникига яқинлаштириш стратегияси ётади.

Иш ҳақи фондини жамoa аъзолари ўртасида тақсимлаш механизмларини оқилоналаштириш ва амалиётга татбиқ этиш, меҳнатни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш зарур. Ушбу соҳада ёлланма ишчиларнинг иш ҳақини фермер хўжалиги иқтисодий фаолияти пировард натижалари билан узвий боғлашнинг ва уларни самарали меҳнат қилишга рағбатлантиришнинг

замонавий механизмларини ишлаб чиқиш ва кундалик амалиётга қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Фермер хўжалиги ёлланма ишчиларининг меҳнатини моддий рағбатлантиришни такомиллаштиришда асосий эътибор ҳар бир жамоа аъзосининг меҳнат натижаларини аниқлаш ва шунга мувофиқ ҳақ тўлаш масалаларига қаратилиши лозим.

Амалга оширилган тадқиқот натижаларидан умумий хулоса шундан иборатки, кишлоқ хўжалиги корхоналарида даромадларни шакллантириш ва тақсимлаш механизмларини, шунингдек, ишчи-ходимларни моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштириш асосида бир йўла учта муҳим, стратегик нуқтаи назардан ўта аҳамиятли вазифани ечишга эришиш мумкин. Булар, биринчидан, жамият раванги учун жуда зарур бўлган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни жадал суръатлар билан ривожлантириш, иккинчидан, кишлоқларда мужассамлашган улкан меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва учинчидан, тармоқда банд бўлган ишчи-ходимлар иш ҳақи даромадларини ва уларнинг турмуш фаровонлигини юксалтириш.

Юкорида қайд этилган мақсадларга эришиш учун кишлоқ хўжалиги корхоналарида, айниқса фермер хўжаликларида даромадларни шакллантириш ва тақсимлаш амалиётини такомиллаштириш асосида ишлаб чиқарувчиларни моддий рағбатлантиришга қаратилган илмий тадқиқот ишларининг қўламини кенгайтириш лозим.

Фойдаланилган дабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. 1995 й. 21 декабрь.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонуни, 1998й. 22- май.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни, 2000 й. 25 май.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида (янги таҳрири)»ги Қонуни, 2004 й. 26 август.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида (янги таҳрири)»ги Қонуни, 2004 й. 26 август.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни, 29 сентябрь, 2012 й.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Оилавий тадбиркорлик тўғрисида»ги Қонуни, 2012 йил 26 апрель.
8. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иктисодиёти. Тошкент.: «Меҳнат», 2004.
9. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат бозори назариясига янгича ёндашувлар. "Иктисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 1, сентябрь, 2011 йил.
10. Аграр ислохотлар ва аҳоли бандлиги. Мухаммедов М.М., Исакова С.А., Мардонов Б.Б., Уринбаева Ю.П., Мухаммедова З.М., Халиков Й.М. Монография. Т.: "IQTISODIYOT", 2015.
11. Ачилов М. Фермер хўжаликларида молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш йўллари. Тошкент.: Ўзбекистон, 2014, 75 б.
12. Аҳмедов Д.Қ. ва бошқалар. Макроиктисодиёт. Т.: 2004, 147 б.
13. Бизнес-образование по-русски. //Экономическое обозрение. -Т.: 2006, № 5.
14. Garmington W.J. How Big is the Braun Dian? INF. Working Paper 98/02, Washigton, 1998.
15. Горбунов А.Н., Мамыкия В.А. Когда план компенсаций не мотивирует. // Журнал управление компанией. – 2006. - №4 (59). – с. 40-45.
16. Захаров А.Н. "Особенности и проблемы мотивации труда в сельском хозяйстве". Вестник НГИЭИ, №1 (32), 2014.
17. Инсон тараккиёти. Дарслик. И.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Иктисодиёт, 2013. – 542 б.
18. Исакова С.А. Қишлоқ хўжалигида меҳнат миқдори ва сифати билан иш ҳақи миқдори ўртасидаги боғлиқликни таъминлаш

муаммолари. «Қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва аҳоли бандлигини ошириш муаммолари» мавзусидаги профессор-ўқитувчиларнинг республика илмий-амалий анжумани материаллари. Самарканд, 2014 йил, 12-14 ноябрь, 144-145 бетлар.

19. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик (тўлдирилган ва қайта ишланган нашри). А.Ўлмасов, А.Вахобов. –Т.: “Иқтисод – молия”, 2014.

20. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. ... В серии «Антология экономической мысли». М.: «Эксмо», 2008.

21. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон, 1999.-686 б.

22. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: Ўзбекистон, 2009, 21б.

23. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамадан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. // Халқ сўзи газетаси, 2016 йил 17 январь.

24. Кошкалда И.В. Управление прибутком сельско-господарських підприємств, 2016.

25. Лойлова И.В. Как «убить» мотивацию сотрудников. //Управление персоналом. – 2006. - №11 (141).

26. «Меҳнат иқтисодиёти ва инсон тараққиёти» фани бўйича ўқув-услубий мажмуа. Тошкент Молия Институтини. Т.: 2015.

27. Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. «Фермер хўжаликлари фаолияти самарадорлиги хўжалик раҳбарлари нигоҳида». Рисола. Самарканд.: 2014.

28. Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. «Фермер хўжаликлари: бандлик ва даромадлар» Рисола. Самарканд.: 2014.

29. Мухаммедов М.М., Исхакова С.А., Мардонов Б.Б. “Фермер хўжаликларида норасмий бандликни аниқлаш ва баҳолаш” (социологик сўров натижалари) Рисола. Самарканд.: 2016, 40б.

30. Нусратуллин В.К. Неравновесная экономика. 2-е изд. доп. - М.: 2006.

31. Островская Т.Г. Организация и стимулирование труда (зарубежный опыт: американский, японский и западно-европейский). // Пищевая промышленность. – 2005. - №7. – С. 46-48.

32. Pavlyk.V.P. Motivation of employees within the framework of efficient management of agricultural enterprises. Economy of AIC. 2016, Issue 4, p122-123. 2p. <http://ebscohost.com>

33. Паронян А.С., Паронян А.А. Мотивация труда и регулирование занятости трудовых ресурсов села. // Новые технологии, 2011, № 2. с. 116-119.

34. Порошин К.В. Проблемы мотивации труда в сельском хозяйстве. VI Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум», 15 февраля – 31 марта 2014 года.

35. Резетдинов И.Р. Формирование доходов сельскохозяйственных предприятий. // Международный сельскохозяйственный журнал. - Москва 2003 - №4. - С.27-31.

36. Руцкой А., Радугин Н. Продовольственная безопасность: зарубежный опыт // АПК: экономика, управление. - № 2. - 1997.

37. Сафронов В.В., Огородова Г.П. История экономических учений. Учебное пособие. – Курск, Изд-во МЭБИК, 2008. с.98.

38. Tkachuk, V.A. Організаційно-економічні засади ефективної зайнятості сільського населення. Economy of AIC. 2015, Issue 9, p135-136. 2p. <http://ebscohost.com>

39. Терешенко С.И. Вплив природно – ресурсного потенціалу на рівень розвитку аграрного сектору регіону. Economy of AIC. 2014, Issue 12, p. 50-57. <http://ebscohost.com>.

40. Управление персоналом. Учебник для вузов. // Под ред. Т.Ю.Базарова Б.Л.Еремина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ. 2001. – с. 560.

41. Фермер хўжалиги иктисодиёти. Ўқув қўлланма. / Ў.П.Умурзоков, А.Ж.Тошбоев, А.А.Тошбоев. - Т.: «Иктисод-Молия», 2007.

42. Ҳасанов А. Фермер хўжаликларида ресурслар иктисодий самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари // Agro ilm-O'zbekiston qishloq xo'jaligi. - Тошкент, 2007.-№4 (4).-Б.53.

43. Холбоев Д. Қишлоқ хўжалиқ корхоналарида меҳнатга ҳақ тўлашни такомиллаштириш // Agro ilm-O'zbekiston qishloq xo'jaligi.- Тошкент, 2009.-№1 (9). - Б.95.

44. Эргашев А. Фермер хўжаликларида ресурслардан самарали фойдаланиш // O'zbekiston qishloq xo'jaligi. - Тошкент, 2009.- №7. - Б.26.

45. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиёти-нинг мустақиллик йилларида (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. - Т.: "Ўзбекистон" 2011, 12-б.

46. Ўлмасов А. Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Т.: Шарқ, 2006, 36 б.

47. Ўзбекистонда меҳнат ва бандлик. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси статистик тўплами. Т.: 2015, 19-21б.

48. Йиллик статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами. Тошкент: 2010-2015йй.

49. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами, Т.: -2015, 46 б.

50. Ўзбекистон молияси. Статистик тўплам, Т.:2015 йил, 38 б.

51. Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси тўплами. Т.: 2014, 54-55 бб.

52. Ўзбекистон рақамларда 2015. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг статистик тўплами. Тошкент: 2015, 44, 62 б.

53. Ғуломов С. Таълим – тарбия жараёнларини ташкил этишнинг қонунчилик нормалари. Маъруза. 2016й., 5 январь.

54. "Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили" Давлат дастури 2008 й., 21 май.

55. <http://worldbank.org>.

56. <http://ec.europa.eu/agriculture/>

15.000
М.М.Мухаммедов, С.А.Исхакова, Ю.П.Уринбаева,
Б.Б.Мардонов, З.М.Мухаммедова, Й.М.Халиков, С.Тўрабеков

**Қишлоқ хўжалиги: даромадлар ва моддий
рағбатлантириш**

Самарканд, “Zarafshon” нашриёти ДК, 2017. –144 б.

Мухаррир: Убайдулло Қўчқоров
Мусаххих: Гулнора Холдорова
Сахифаловчи: Дилбар Саматова

Нашриёт лицензияси АИ №153, 14.08.2013

Теришга берилди: 26.12.2017 й.

Босишга рухсат этилди: 20.05.2017 й.

Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84 ^{1/32}.

«Таймс» гарнитураси. Офсет босма усули.

Хисоб-нашриёт т. 8,5. Шартли б.т. 9,0.

Адади: 100 нусха.

Буюртма. 08.

Бахоси келишилган нархда.

“Zarafshon” нашриётида нашрга тайёрланди.
140100, Самарканд шаҳри, Амир Темури кўчаси, 12-уй.

Тел.: (+99866) 235-28-40
e-mail: zar-nashriyot@inbox.uz

“Zarafshon” нашриёти давлат корхонаси
босмахонасида чоп этилди.
140100, Самарканд шаҳри, Амир Темури кўчаси, 12-уй.

ISBN 978-9943-4949-1-6